

سنڌ ڪهاڻي

(تاريخ)

ڪيول ملڪاڻي

تاج جوڻيجو

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميراثي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

سنڌ ڪهاڻي

[The Sind Story جو سنڌي ترجمو]

ڪيول رتن مل ملڪاڻي

تعليم	:	ايم - اي
جنم	:	19 نومبر 1921ع حيدرآباد، سنڌ
ايڊيٽر	:	نول راه هيرانند اڪيڊمي ۽ ڏيارام گدومل نيشنل ڪاليج حيدرآباد، فرگوسن ڪاليج پوني، اسڪول آف اڪنامڪس اينڊ سوشالاجي، بمبئي يونيورسٽي.

1945-47ع	:	ليڪچرر ڏيارام گدومل نيشنل ڪاليج حيدرآباد
1948ع	:	'دي هندستان ٿامس' جو سب ايڊيٽر
1948-83ع	:	هفتيوار 'آرگنائيزر' جو ايڊيٽر
1961-62ع	:	امريڪا جي هارورڊ يونيورسٽي ۾ 'نيشن فيلو'
1971-75ع	:	روزنامو 'مدر اينڊ' نيو دهليءَ جو ايڊيٽر
26 جون 1975 کان 21 مارچ 1977	:	MISA تائين تحت جيل ۾
1978-79ع	:	'دي ايڊيٽرس گلد آف انڊيا' جو جنرل سيڪريٽري
1978ع	:	چين ۾ الدين پريس پبليڪيشن جو ميمبر
1983ع کان	:	دين ديال ريسرچ انسٽيٽيوٽ جو وائيس چيرمن
1984ع کان	:	لماهي 'منٽن' نيو دهليءَ جو ايڊيٽر
هيا ڪتاب	:	The Midnight Knock (1977) The RSS Story (1980)

سنڌ ڪهاڻي

(The Sind Story جو سنڌي ترجمو)

ڪيول هڪاڻي

تاج جوڊو

روشنی پبليڪيشن

ڪنڊيارو

1991ع

ڪتاب جو نالو : سنڌ ڪهاڻي

(انگريزي ڪتاب The Sindh Story جو ترجمو)

مترجم : تاج جويو

اصلوڪو ليکڪ : ڪيول رتن مل مالڪاڻي

ايڊيشن : پهريون - ڊسمبر 1991ع

ڪمپوزنگ ۽ پرنٽنگ : ايم - خان پرنٽنگ پريس
گاڏي ڪاٿو، حيدرآباد سنڌ.

ڇپائيندڙ : روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو

قيمت : 80-00 روپيا

پڪو جلد 100-00 روپيا

حق ۽ واسطا قائم

SINDH KAHANI

(A Sindhi Translation of "The Sind Story"
by Kewal Malkani)

Translated by : Taj Jyo

First Edition : December 1991,

Printer : M. Khan Printing Press.

Gari Khata, Hyderabad Sindh.

Publisher : Roshni Publication, Kandiaro.

ارہمان تُو

الله بخش بسومري

ۛ

پڄت ڪنور رام

جي پوتر ياد ڪي.

فهرست

- i-8 - سنڌيڪار جي قلم مان تاج جوڊو
9 - مهاڳ ڪيول ملڪائي
13 - پيش لفظ رام چيملائي
- [سنڌ ڪهاڻي]
- 31 -1- سنڌو آسماني دريا آهي
88 -2- سنڌو مانا
43 -3- امر 'موئن جو دڙو'
47 -4- سنڌ ۾ سڪندر جو والرو
55 -5- ڏاهر جي حقيقت
71 -6- جهولي لال
83 -7- سونهري دڙو
93 -8- اڪبر جي 'ولايت دل-پسند سنڌ'
101 -9- ۾ خزانو
111 -10- شيطان جو پاڻ
123 -11- ڪراچي ۽ اوڀر جي راڻي
137 -12- برهمو سماج کان راشنريه شيوڪ سنگھ ٿاڻين
157 -13- سنڌ ۾ آزاديءَ جي هلچل
172 -14- "مان سنڌي آهيان" — گانڌي
195 -15- بگهڙن جي وچ ۾
214 -16- جيئي سنڌ
233 -17- خدا کي خبر
247 -18- سنڌي سماج ۽ ثقافت
267 -19- شاه، سچل ۽ ساسي
278 -20- سنڌي جا گهرنا
291 — بيليوگرافي (انگريزي ۽ سنڌي)

سنڌيڪار جي قلم مان

تاريخ ۽ افسانوي ادب جو فرق سمجھائيندي ڪنهن
ساهتڪار چيو آهي: 'تاريخ وڏي ۾ وڏو ڪوڙ آهي، جنهن
جا ڪردار سچا پر واقعا ڪوڙا هوندا آهن ۽ افسانوي ادب
اهو سچ آهي، جنهن جا ڪردار ڪوڙا پر واقعا سچا هوندا
آهن. جنهن مان سموري سماج جي تصوير چٽي پيئي ڏسبي
آهي.' پر تاريخ ۽ افسانوي ادب جي گانڊاپي جي اپٽار ڪندي،
ارنولڊ ٽائن بي (Arnold Toynbee) پنهنجي Study of History
(تاريخ جو اڀياس) ۾ لکي ٿو: "نالڪ ۽ ناول وانگر، تاريخ
ڏند ڪٿائن جي صورت ۾ سرجندي آهي، جيڪو پروڙن ۽
اظهارن جو اوائلي طريقو هو، جنهن ۾ - جيئن پرين جي آکاڻن
۾ هوندو آهي، جيڪي ٻار ڄام وڃان ٻڌندا آهن، يا جيئن
خوابن ۾ هوندو آهي، جيڪي نوجوان ڏسندا آهن - حقيقت ۽
تصور جي وچ ۾ ڪابه ليڪ ڪڍيل نه هوندي آهي. مثال طور
'الهياد' (Iliad) جي باري ۾ چيل آهي ته جيڪو به اها تاريخ
جي طور پڙهندو ته ڏسندو ته اها ڪوڙ سان ڀري پيئي آهي،
پر ساڳي طرح جيڪو به اها افساني طور پڙهندو ته اها تاريخ
سان ڀري پيئي آهي." غڪ تاريخدان حقيقت کي تصور کان
ڌار ڪري تاريخ لکندو آهي، جيڪو سوڳو ڪم ناهي.

تاريخ ۽ خاص ڪري سنڌ جي تاريخ هميشه وڏن تضادن
جو شڪار رهندي پئي آئي آهي. اسلامي فتوحات وارن دؤرن کي
'هندو نظر' سان ڏسجي يا 'مسلمان نظر' مان ڏسجي، 'سنڌي نظر'
سان ڏسجي يا مورگو 'ڌارين جي نظر' ڏسجي - اهو هڪ اهم
۽ فيصلو طلب سوال آهي. اسلامي مختلف دورن ۾ - يعني عربن،
غزنوي ۽ غوري گهراڻن، انهن جي جانشين سومرن ۽ سجن،
ارغونن، ترخانن - ۽ مغلن، ڪلهوڙن ۽ دائود پوٽن، ٽالپورن - ۽
پوءِ جي انگريز حڪمرانن جي دور جي تاريخي واقعن کي مختلف

ڪتابن ۽ مضمونن ۾ مختلف نقطن تان کان قلمبند ڪيو ويو آهي. جيڪڏهن لکندڙ هندو آهي ته مسلمانن جي حڪومت ۾ هندن سان ڏاڍو ڏهڪاءُ ۽ چير جو وڏائي ذڪر ڪيو اٿس، پر جيڪڏهن اهو لکندڙ مسلمان آهي ته هندن کي سندن عقيدتي سميت لوڻن ۾ ڪا ڪسر نٿو ڇڏي. تاريخ جي لاهن - ڇاڙهن، شڪستن - سوڀن ۽ حق - باطل جي جنگين جي بيان ڪرڻ ۾ هڪ تاريخدان تي تاريخ جي واقعن کي ماضيءَ جي دڙ مان ڪڍي، انهن کي چنڊي، ڦوڪي ۽ اجاري، نيٺ انساني ۽ وطن سان سڃاڻي جي بنيادن تي پيش ڪرڻ جي ذميواري عائد ٿئي ٿي. هو جڏهن بي رڀا ٿي معاملن کي حقائق جي روشنيءَ ۾ پرجهيندو ۽ پروڙيندو تڏهن ئي اسان جي موجوده پڙهي توڙي ايندڙ پڙهيون پنهنجي روپن کي هموار ڪري پنهنجي لاءِ ڪا مناسب راهه طئه ڪنديون ۽ پنهنجي منزل ڏانهن اڳڀريون ٿي سگهنديون.

اسان وٽ سرڪاري نقطن نظر پيش ڪندڙ تاريخن ۽ درسي ڪتابن توڙي مضمونن ۽ مقالن ۾، تاريخي واقعن ۽ انهن جي پس منظر کي موڙي-ٽوڙي ۽ مستحڪري، جنهن ڊڪرخي نقطن تان، ڪان پڙهايو وڃي ٿو، يا انهن کي سرڪاري تقريبن ۾ رسمي طور پڙهيو وڃي ٿو ۽ انهن کي چاهي وطن پرستيءَ جي حق ادا ڪرڻ جو ڀونگ رچايو وڃي ٿو، اهو شاگردن کي درسي امتحانن ۾ ڪامياب ٿيڻ لاءِ پيشڪا ڪيو آهي، پر ذهني پختگي حاصل ڪيل عام پڙهندڙ، هن دور جي جديد ۽ ترقي يافتہ ڪميونزمڪشن جي ميڊيا وسيلي بين القوامي ادب، تاريخ، سياست، مذهب سماجي علمن جو اڀياس ڪري جڏهن حقائق کي ساڻس ۽ منطق جي بنياد تي پنهنجي اصولن کي آڳاٽي روپ ۾ پسي ٿو ته ڪوڙ تي ٻڌل تاريخن مان سندس ويساهه ٿي نڪري وڃي. تنهنڪري جيستائين اسان جا عالم ۽ علمي ادارا، اسان جي هٿن ۾ سنڌ جي مستند تاريخ نه ڏيندا، تيستائين

نه رڳو سندن لياقت ۽ سچائيءَ جي مڃتا نه ٿيندي، پر اسان
 پڻ انهيءَ ڄاڻ کان وانجهيل رهنداسين ۽ تاريخي ٻولار ۾
 مفاد پرست، نام نهاد ۽ جڙتو تاريخدانن جي قلمي زهر جو
 نشانو بنبا رهنداسين. تاريخ لکڻ جو ڪم، جيڪو وڏي جاکوڙ،
 جو ڪم ۽ همٿ جو آهي، اهو ئي ڪري سگهي ٿو جيڪو سقراط
 جهڙو قداور هوندو.

ويهن صدي پنهنجي پوين پهاڪن ۾ آهي ۽ اڪويهن
 صدي اچي در تي بيٺي آهي، پر سنڌ کي پنهنجي ماضيءَ جو
 عظيم ۽ شاندار ورثو حاصل هوندي، وٽس لکيت ۾ اهڙي
 تاريخ ناهي، جنهن کي مڪمل، مستند ۽ مفصل چئي سگهجي.
 ايتري قدر جو هڪ جلد ۾ به ڪا تاريخ موجود ناهي، جيڪا
 غير تڪراري هجي. انهيءَ ڏس ۾ ادارن توڙي انفرادي
 ڪوششن جي باوجود اسان اڃا تائين مڪمل سنڌ جي تاريخ
 کان وانجهيل آهيون. ادارن کي ڏوهه ڏجي يا عالمن تي معيار
 — بهرحال اهو مسئلو پنهنجي جاءِ تي وڏي سوال جي نشاني
 بنو ويٺو آهي.

ڪجهه وقت اڳ، مون کي 1984ع ۾ ڇپيل ڪيول
 ماڪائيءَ جو انگريزيءَ ۾ لکيل The Sind Story هٿ لڳو.
 ڇپڻ جو مون سنڌيءَ ۾ ترجمو ”سنڌ ڪهاڻي“ جي
 عنوان سان ڪيو آهي. هن صاحب انهيءَ ڪتاب ۾، سنڌ جي
 تاريخ جو سلسلو موهن جي دڙي کان به اڳ واري دؤر
 کان شروع ڪيو آهي ۽ انهيءَ کي سنڌ ۾ MRD تحريڪ
 واري جديد دؤر تائين ملائي پيش ڪيو آهي. هن سنڌ ۽
 انجي تاريخ جي باري ۾ پنهنجو نقطو نظر پيش ڪيو آهي،
 جنهن سان ڪنهن جو به اصولي اختلاف ٿي سگهي ٿو. منجهس
 تاريخدانن جي نالن، ڪتابن جي حوالن ۽ تاريخوار ترتيب ۾
 غلطي جي باوجود، هن واقعن، انهن جي رد عملن ۽ نتيجن
 جي ڪڙين کي ملائي، هڪ تسلسل قائم ڪرڻ جي ڪوشش

ڪئي آهي، جيڪي هڪ سان تاريخ ۾ گم ٿيل يا گم ڪيل تاريخي ڪڙين ۽ وچولين کي هٿ ڪرڻ ۾ خام مال جو ڪم ڏينديون، توڙي جو ان وٽندڙ ۽ ڪوڙي گوريءَ جو ذائقو پڻ ڏينديون. پر هڪ مختلف نقطو نظر ڄاڻڻ لاءِ پاڻ ۾ سهڻا، فراعن دلي ۽ پاڻ حذارڻ جو مادو پيدا ڪرڻو ٿي هوندو.

حنيف صديقي، رچرڊ برٽن Richard Burton جي ڪتاب *Sindh and the Races that inhabit the Valley of Indus* جي سنڌي ترجمي ”سنڌ ۽ سنڌو ماڻهي“ ۾ وسندڙ قومون مان سنڌ ۽ سنڌين جي باري ۾ نازبنا لفظ حذف ڪري ڇڏيا هئا. هر جديد دور جي عالم ۽ تاريخدان پير حسام الدين راشدي تاريخ جي جديد تقاضائن جي روشنيءَ ۾ انهيءَ ڳالهه کي ناپسند ڪندي چيو هو ته سنڌ ۽ سنڌين جسي باري ۾ ڌارين جي ڇهل ڳالهه ڌاريا پلي پڙهن، پر خود سنڌي پنهنجي باري ۾ ڇهل ڳالهين کان غير والاف ۽ ان ڄاڻ رهن — اها وڏي زباني آهي. سندس راءِ هئي ته ڪتاب کي لفظ بلفظ ترجمو ڪري لکڪ جي خيالن کي پٿرو ڪيو وڃي ها، انهيءَ ڳالهه جي بيش نظر مون *The Sindh Story* جو ترجمو سواءِ رد قد درج ڪرڻ جي ڪيو آهي — جيئن عام طرح فاتح قومن جي تاريخدانن جي سنڌ بابت لکيل ڪتابن جا سنڌي ترجما شايع ڪيا ويندا آهن. ته جيئن اسان کي انهن جي مڪمل نقطو نظر جي ڄاڻ هوي ۽ سنڌ جي تاريخ ۾ خال پڻ ۾ مدد ملي.

تاج جوڳو

مهاڳ

سنڌ ۾ 1947ع جي ڀڄاڙي هئي. ورهاڱو ٿي چڪو هو ۽ هندو وڏي تعداد ۾ پنهنجي وطن کي خيرآباد چئي رهيا هئا. هڪ ڏينهن اسان ڪجهه ڪارڪن حيدرآباد ۾ تلڪ ڄاڙهي تان هيٺ لهي رهيا هئاسين ته اوچتو هڪ ٻڏي مسلمان عورت اسان جي سامهون بيهي رهي ۽ ڏکاري لهجي ۾ ڀڄڻ لڳي: ”اڏا، اوهين به هليا ويندؤ ڇا؟“

هڪ ڏينهن مان پنهنجي ’بالڪوني‘ ۾ بيٺو هوس. هڪ مسلمان خوشي مان هڪ وڏي فرير ڪيل تصوير کنيو پئي ويو. جلد ئي هو پنهنجي خوشي جهلي نه سگهيو ۽ بيهي رهيو ۽ تصوير مٿي کڻي مون کي ڏيکاريندي چيائين: ”هيءُ تصوير اجهو هاڻي خريد ڪئي اٿم. هن گروپ ۾ اسان جي گهٽ جو معزز سيٽ به شامل آهي.“ اها تصوير هن لاه يادگيريءَ جي نشاني هئي.

هڪ ڏينهن شهر جي بس ۾ سفر پئي ڪيم. مهڙ واريون سيٽون عورتن لاءِ مخصوص هيون. اوچتو مهڙ واري سيٽ تي ويٺل هڪ مسلمان عورت ڏٺو ته سندس ٻاڙيسري هڪ هندو بيٺو هو. هوءُ آڻي بيٺي ۽ کيس پنهنجي سيٽ تي ويهڻ لاءِ زور ڪرڻ لڳي. پر ٻڌو ويهڻ کان انڪار ڪري رهيو هو ۽ چئي رهيو هو ته هو ائين ئي ٺيڪ هو ۽ هونئن به اهي سيٽون عورتن لاءِ مخصوص هيون. سندس انڪار اڃايو ويو جو انهيءَ عورت کيس درد پئجي لهجي ۾ چيو: ”مون کي خبر آهي. تون پڻ هليو ويندين.“

مون کي هڪ ناهي ته 1947ع جي هندستان ۾ ڪيترن
هنڌن تي ههڙا واقعا ٿيا هوندا.

”سنڌ-ڪهاڻي“ راجائن ۽ لڙاين جي آکاڻي ناهي. هيءُ
هڪ خطي، اُن جي رهاڪن ۽ سندن ڪلچر کي سمجهڻ جي
ڪوشش آهي، جنهن ڪري آهو سڀ ممڪن ٿي سگهيو آهي.
منهنجي دل ۾ هن ڪتاب جو ويچار پيدا ڪرڻ لاه،
مان ڀارت ۾ سنڌو سياچو ۽ اهڙي سوچ کي اڀارڻ لاه. منهنجي
پيش گوئيءَ جو ثورائتو آهيان. مان انهن گهڻن دوستن جو
پڻ ثورائتو آهيان، جن ڪتاب، تصويرون ۽ قيمتي معلومات
مهايا ڪئي. ان سلسلي ۾ مان سمجهي منيڪاڻي، رام ڪرشن
آڏواڻي، پروفيسر ڪي. اين واسواڻي، شيوڪرام ڪرمچند،
آتم چند ايسراڻي، وشنو شاهڻي، پروفيسر ڊي. ايل. ڪاڪا،
گوپال ڪريشنڻائي، گوپال متل، رام ڪيسواڻي، پریم ڏسواڻي،
پروفيسر ايم. بي. ليکائي ۽ لکشمي چند روپچندڻائي، نارائن واڏواڻي
۽ گوبندرام جيلائي جو ثورائتو آهيان.

نانا واگهي جي ٺاهيل بيمٽ ٺاڻون مل ۽ سربارگن فرير
جي اسڪيچن لاه ۽ ڪي. بي. ڪمار جي ٺاهيل سنڌ جي نقشي
لاه پڻ ثورائتو آهيان.

مان ڊاڪٽر مرلي ڌر جيٽلي جو خاص ڪري ثورائتو
آهيان، جنهن پنهنجي سنڌ جي ڪتابن جو خزانو مون تي
فراخ دليءَ سان کولي ڇڏيو ۽ گهري اپياس. لاه منهنجي هٿ
ٻڌائي. سندس مدد کان سواءِ هيءُ ڪتاب موجوده صورت ۾
نه اچي سگهي هئا. نهرو ميموريل لئبرري جو ڊاڪٽر هري ديو شرما
هيڊ آف ريسرچ اينڊ پبليڪيشنز ڊويزن، مختلف طريقن سان گهڻو
مددگار ٿيو. دين ديال ريسرچ انسٽيٽيوٽ جو شري ڊيونسندر
سو روپ انگ اکر ميسر ڪري ڏيڻ ۾ هميشه هر وقت تيار رهيو.
سيتارام گوئل، جهمت واڏواڻي، گنگو ڪرپالائي ۽
ارون شڪلا سمورو مسودو نظر سان ڪڍيو ۽ گهڻا قيمتي

مشورا ڏنا.

مون تي ٿورو DRI لئبرريءَ جي شري جنارندن جو
سنڌس تحقيقي مدد لاءِ، ۽ وجهه ڪپتا، راجيش بنسال ۽ امبيڪا
ڌرم پالن جي ٽڪڙي ۽ سٺي ٺاڻپ ڪري ڏيڻ جو پڻ آهي.
بشي چاهي ۾ درستين لاءِ پڙهنگڙن جي صلاحتن ۽ رابن
لاءِ هيلين پتي تي آجيان ڪئي ويندي.

ڪي. آر. هڪاڻي
رڪڙي پنڌن 1984ع

B-51 نيو راجندر نگر
نيو دهلي 110060

پيش لفظ

منهنجو دوست ڪيول ملڪاڻي هڪ صحافي، عالم ۽ هندستان جي تاريخ جو ذهين شاگرد آهي. سند ۾ پيدا ٿيل ڪري، اها عجيب ڳالهه ناهي ته هن پنهنجي پورهئي جو ڳول حصو ۽ تاريخي ڄاڻ پنهنجي جنم ڏينهن جي ويهين منظر جي پيش ڪرڻ لاءِ وقف ڪئي آهي. پر جنهن ڳالهه مون کي عجب ۾ وڌو آهي، اها سندس خواهش آهي ته مان سندس هن دلچسپ ڪتاب جي باري ۾ پيش لفظ لکان، مان مڃان ٿو ته سندس حڪم مون کي ٻڌايو به آهي ٻيچارو به آهي. منهنجي ٻي دعويٰ ڪيئن به هجي، ۽ جيڪي ٻين سياستدانن وانگر، منهنجون بلڪل ٿورڊون آهن، پر تاريخ جي گهري اڀياس يا تاريخ جي پيشڪش ۾ مناسب سهوليت هجڻ جي دعويٰ بلڪل ناهي. مان سمجهان ٿو ته اها خوش ڪندڙ غلط فهمي جي ڳالهه آهي، پر پوءِ به ان مان لطف اچي ٿو. پر اها دعويٰ اهو خيال ايندي ختم ٿي وڃي ٿي ته انجي پورائي لاءِ ڪجهه پورهئي جي ضرورت آهي. پيشورانه ۽ سياسي مصروفيتن ۾ گهڻو رڌل رهڻ ڪري، اهو ڪم ڪجهه ڏکيو لڳو. پر پوءِ ته سمجهه ۾ ايندڙ حادثو ٿيو. ڊاڪٽرن منهنجي دل کي بيمار ڄاتو ۽ نيٺ مون کي مڪمل آرام ڪرڻ جو مشورو ڏنائون. اليڪٽرو ڪارڊيو گرام مشين سان منهنجي دل جي ٽار ڳنڍيل رهي ۽ مان مسودي جي پهرئين باب ’سندو آسماني دريا آهي‘ کان وٺي آخري باب ’نئين سند‘ تائين ويهه باب پڙهي ويس. اهو چوڻ ۾ اصل وقاءِ نٿو ڪريان ته هر هڪ

لفظ مان لطف ورتي ۽ هڪ سان انهيءَ اڀياس منهنجي جيري
 قيد کي سهڻ جو ڳو بنايو. مڃان ٿو ته سنڌ بابت منهنجي
 معلومات ۾ ڪافي گهڻا خال هئا ته سنڌ ڇا هئي، اها ڇا ٿي
 سگهي ٿي ۽ مستقبل ۾ اڃا ڇا ٿي سگهندي، پريا آهن. مان
 ڪيول جي فخر ۾ جنهن کي عام طرح 'سنڌيت' چيو وڃي
 ٿو، حصيدار آهيان. مان سندس پورهئي ۽ کوجنا جي نياري
 تخليق کي بيحد ساراهيان ٿو ۽ انهيءَ جي اڀياس لاءِ ٻين کي
 پڻ دلي سفارش ڪريان ٿو. مون کي اميد آهي ته هيءُ ڪتاب
 هر سرڪاري توڙي خانگي لئبرريءَ ۾ جاءِ والاريندو. منجهانئس
 هرڪو مڙو مائيندو. اهي پڻ جيڪي اسپتال ۾ بستري داخل ناهن.
 هن ڪتاب جي ڇپائيءَ جي دوران، ڀارت هڪ يادگار
 بحران مان گذري رهيو آهي. حڪومت جون واڳون آدرش
 کان وانجهيل ماڻهن ۽ اصولن کان خالي سياستدانن جي هٿن
 ۾ هليون ويون آهن. قومي ڍانچو سنگين بيماريءَ ۾ مبتلا
 آهي. سوين بدعنوان واهاري، دلال ۽ مالڪ ملڪ ۾ ائين ڦهلجي
 ويا آهن، جيئن هڪي ماکڙ فصل کي ڪاٽي ڇڏ ڪندي آهي،
 جنهن کي غريب عوام اڃا تائين پيدا ڪري رهيو آهي. غريب
 ايڏا بڪايل آهن جو هڪ نل هانءُ هاريو ڇڏين ۽ امير سارو
 ڏينهن جاوا ڪرڻ ۾ رڌل آهن. دانشور ۽ سچ جا سوداڻي اخلاقي
 مشڪن ۽ نڙيءَ جي عجيب اڌ رنگ ۾ ولجي خطرناڪ حد
 تائين ڇپ آهن. ٻئي طرف هن وقت، هن ڪتاب جي پٿرائي
 ليکڪ جي اندروني توازن جي ايڏي ساک پري ٿي جو توازن
 جو شعور اندروني ڄاڻ ۾ واڌارو آئي ٿو. ممڪن آهي ته ليکڪ
 ڪيتا جي اصلي روح مطابق، پر ٻي سان پورهيو ڪري، فيصلو
 ڄاڻهار ايشور تي رکيو هجي. سڀاويڪ طور تي مان سمجهي ٿو ته
 وڌيڪ انهيءَ ڪري کيس ساراهيان ٿو.
 ملڪاڻيءَ جو هيءُ ڪتاب هڪ تاريخ جو ڪتاب آهي.
 تاريخ لازمي طور تي هڪ ڪهاڻي هوندي آهي. هر جتي ڪهاڻي

وندر ۽ تفريح لاءِ لکبي آهي، جنهن جو ڪجهه مواد گهڻو ڪري سچ جي آيتون هوندو آهي، اتي تاريخ اهڙي تضاد کي نٿي قبولي سگهي. تاريخ جو هر ڪتاب پنهنجي دور جي ذهني آرائش جو حصو ٿئي ٿو. مٿس مستند هجڻ جي مهر لڳل هئڻ گهرجي ۽ جتي حقيقت ممڪن نه هجي، اتي غلطي کي ظاهر ڪرڻ گهرجي. ان کان سواءِ اهو واقعن جو مستند دستاويز ڇو نه هجي، پر اهو بيڪار ڪان به بدتر ٿيندو، جيڪڏهن منجهس انهن واقعن جي رونما ڪندڙ ڪردارن جا ويچار، آسنگ ۽ ارادا پيش ڪيل نه هوندا. هيءُ ملڪ واقعن کي دستاويزائڻ ۾ ڪڏهن به شاهوڪار نه رهيو آهي. هتي زباني ابلاغ جي هڪ روايت رهي آهي تنهنڪري ڪهاڻي لکڻ کي تاريخ چوڻ آسان ڪم نه آهي.

سنڌ ۽ هند جي زندگيءَ ۾ عربن جي سنڌ کي فتح ڪرڻ جو وڏو واقعو رونما ٿيو هو. اٺين صدي عيسويءَ جي شروعات ۾ سنڌ جا فاتح ڪهڙي قسم جا ماڻهو هئا؟ محمد بن قاسم ۽ سندس سپاهي مستند عرب هئا ۽ بهتر مسلمان هئا. هڪ-سان اهي صديون پوءِ پنهنجي پوين کان وڌيڪ انسان دوست ۽ مهذب هئا. آهي هڪا توحيدپرست هئا ۽ سندن پيغمبر جي پيغام ۾ هڪو ويساهه هو، جيڪو ڪجهه وقت اڳ ۾ 7- جون 632ع تي وصال ڪري چڪو هو. عربستان جي ريگستان جي انهيءَ معجزوي جو حوالو هتي نسبت ۾ رکي ٿو ته ظاهر به آهي. اسلام جو پيغمبر تاريخ جي هڪ غير معمولي شخصيت جو مالڪ هو. هو خود نهايت ئي مذهبي هو ۽ سندس رهڻي ڪهڻي جي عادتن پنهنجي پوئلڳن تي ضرور گهرو اثر ڇڏيو هوندو. اعليٰ مرتبي ۽ سياسي سگهه حاصل ڪرڻ کان پوءِ پڻ سندس رهڻي ڪهڻي پرهيزگاري سان معمور هئي. سندس گهر ڪڇين سرن جو ٺهيل جهوپڙي نما هو ۽ فرنيچر ۾ فرش تي وڇايل تڏي ۽ انهيءَ تي رکيل ڪجهه وهائڻ کان وڌيڪ

نه هوءو پنهنجا ڪپڙا پاڻ سيندو هو، پنهنجي جتي گهڻو ڪري پاڻ
 گنديندو هو، باهه پاڻ ٻاريندو هو ۽ فرش پاڻ بهاريندو هو.
 سندس گذارو ڪجي ۽ جوڻ جي ٻائي تي هوندو هو. هو رڳو
 ڪڏهن ڪڏهن کير ۽ مڪڻ کائڻ جي عياشي ڪندو هو. هو
 نهڻو ۽ سلاڻو، شائنتو ۽ مابر هو. هو غريبن جي سار سنڀال
 لهندو هو ۽ نهايت غريب ماڻهو جي موٽ تي، ٻنڍن پونيٽون
 سان جيترييت ۾ پڻ شامل ٿيندو هو. هو پنهنجي ڪٽنب تي ورلي،
 پاڻ تي ٿورو ۽ ضرورتمندن تي خيرات ۾ گهڻو خرچ ڪندو هو.
 هن جڏهن نئين نظام جي شروعات ڪئي ته عربستان قبائلي
 ريگستان هو ۽ جڏهن وصال ڪيائين ته اهو هڪ مضبوط
 قوم هئي.

هن جيڪو نظام نافذ ڪيو، اهو پنهنجي نسبت ۾
 بي رياستي، بهادري ۽ سماجي افتخار تي ٻڌل هو. مقامي آب و هوا
 اتي حوس لاءِ بکي ۽ گرمي پيدا ڪئي هئي. سندس قانون
 ۾ شاديءَ کان سواءِ حوس کي گهٽائڻ ۽ اندروني قوتن کي
 وڌائڻ تي زور ڏنل هو. کيس نڪاح ۾ آيل ڏهه زالون ۽ ۲۰
 ڪنيزون هيون. اهو ان وقت جي لحاظ کان هڪ نمائنده ستارو
 هو. پاڻ جيستائين هن دنيا ۾ موجود هو، تيستائين مسلمانن
 پنهنجي زالن کي پاڻ کان الڳ نه ڪيو هو، زالون ۽ مرد
 پاڻ ۾ ان نئين نظام تحت آزاديءَ سان ملندا هئا، گهڻين ۾
 آزاديءَ سان گهٽندا هئا ۽ مسجدن ۾ گڏجي نماز پڙهندا هئا.
 هو پاڻ ان پڙهيل هو ۽ ڪڏهن به ڪجهه نه پڙهيو، پر عربي
 ادب ۾ سڀ کان مشهور ۽ اعليٰ ڪتاب پيش ڪيائين. هن
 پنهنجي پوئلڳن ۾ علم لاءِ تڙپ پيدا ڪئي. هن اعلان ڪيو
 ”اهو جيڪو علم جي ڳولا ۾ پنهنجو گهر ڇڏي ٿو، اهو حقيقي
 رستي تي گامزن آهي.... ۽ عالم جي مٿس شهيد جي رت کان
 وڌيڪ مقدم آهي.“

پيغمبر اسلام جي تبليغ ته ڪئي پر ذاتي طرح مخالف مذهبي

ٻوڻلڳن جي رتوڇاڻ ۾ مبتلا نه ٿيو. هن پاڻ ڪڏهن به جنگين ڪرڻ ۾ اڳرائي نه ڪئي. عربن جون شعوري توسيع پسندانہ فوجي اڳرائيون ۽ ملڪ گيريءَ جو حوس پوءِ جون ڳالهائون آهن، جن جا علم طرح اقتصادي ڪارڻ هئا. ناقص آبپاشيءَ جي نظام ۽ ويران زمين، وڌندڙ آباديءَ کي زرخيز زمين لاءِ حوس کي جنم ڏنو، ان کان سواءِ سياسي ڪارڻ پڻ هئا. روم ۽ ايران جون حڪومتون جنگ ۽ گڏيل برباديءَ ۾ ٽڪجي چڪيون هيون. بيجا ڍلن ۽ بدعنوان انتظاميه ۽ حملن جي سٽيل پروارين بادشاهين، عربن جي دٻين ۾ سنڌ کي فتح ڪرڻ جي بي روڪ خواهش کي جاڳائي ڇڏيو.

705ع ۾ وليد اول تخت تي ويٺو. سندس حڪمرانيءَ جو دؤر ڏهن سالن تائين هليو. حجاج بن يوسف سندس گورنر ۽ عربستان جو حاڪم هو. ٻئي خليفي جي دؤر ۾ ئي عربن جي دل سنڌ تي هرڪي ويئي هئي. ان کان سٺ ستر سال پوءِ جي عرصي دوران سندن ڏهه ڪاهون ناڪام ٿي چڪيون هيون. ’چچنامي‘ ۾ لکيل آهي ته هن آخري معرڪي جو مقصد اسلام جي تبليغ نه پر ملڪگيري ۽ مال جو حوس هو. کتل خزاني ۾ گهڻو مال ٿيندو. شڪست کاڌل ماڻهو سوغاتون ۽ ڍلون ڏيندا. غلام ۽ عورتون حاصل ٿينديون. ملڪاڻي سنڌين ۽ عربن جي مقابلي جو ڏاڍو دلچسپ بيان ڪيو آهي. ان وقت سنڌ جو حڪمران راجا ڏاهر، ڀڄ جو پٽ هو، جيڪو هڪ چالاڪ برهمڻ هو ۽ ڪنهن طرح ان وقت جي حاڪم راه سھاسي جي موٽ کان پوءِ سندس راڻيءَ سان پرڀت جا ٻيڄ پائي راجاڻي هٿ ڪئي هئائين. هن چاليهه ورهيه راج ڪيو. سندس ڏينهن ۾ عربن پهريون حملو ديبل تي ڪيو، جيڪو گهڻو ڪري ڪراچي جي اوڀر ۾ چاليهه ميل پري هڪ ننڍي ڳوٺ ڀنڀور جي ڀرسان هو. عربن جو حملو ناڪام ٿيو، تنهنڪري حجاج پنهنجي سترنهن ساله نوجوان ناني محمد بن قاسم کي تفصيلي هدايتون

ڏيئي، لشڪر جي سپه سالار جي حيثيت سان سنڌ تي راجا ڏاهر جي ڏينهن ۾ حملي ڪرڻ لاءِ ڇاڙهي موڪليو. ملڪاڻي درست لکيو آهي ته سنڌ کي ڪڏهن به شڪست جو منهن ڏسڻو نه پوي ها، جيڪڏهن سنڌين جي پاڻ ۾ هڪ ٻئي جي خلاف سازشن ۽ غدارين جي ڌرم قتل نه هجي ها، راجا ڏاهر حملي کي ناڪام ڪري ڇڏي ها، پر کيس سندس بيهوقانين مارايو.

سيپٽمبر 1979ع ۾ ’يوم دفاع‘ جي موقعي تي انگريزي اخبار ”پاڪستان ٽائيمز“ ۾ محمد بن قاسم تي هڪ مضمون ڇپيو هو، جنهن ۾ کيس ’فوجي ماهر‘ جي حيثيت سان ٻنهي لشڪرن ڏانهن سندس روپي کي ٻي رڍا انصاف وارو ڪري ڏيکاريل هو. تاريخي حقيقت، بهرحال، اڀامڪارين لاءِ ٻاراڻو آهي، جيئن هڪ پاڪستان ۾ موجود آهي. نيشنل ڪميشن آف هسٽاريڪل اينڊ ڪلچرل ريسرچ جي چيئرمين مٿين مضمون جي مصنف جي مذمت ڪئي، جنهن مان سندس تڪو لهجو ظاهر آهي:

”جڏهن ڪنهن هيرو جي شخصيت کي اوڀارڻو هجي نه تڙ محاوراتي ٻوليءَ کي استعمال ڪرڻ ضروري آهي. ’فاتح‘ ۽ ’بچاءُ ڪندڙ‘، ۽ ’هندستاني لشڪر‘ بهادري سان وڙهيو پر چست نه هئڻ ڪري ’هٿيار ٽٽا ڪندڙ دشمن تي غالب پئجي نه سگهيو‘ جهڙا گهڻا بيان مضمون ۾ ڏسجن ٿا. اهو مضمون هيٺ ڏنل ڪجهه غيرمتوازي بيانن سان وڌيڪ خراب ٿيو: ’جيڪڏهن راجا ڏاهر سنڌوءَ جو بهادريءَ سان بچاءُ ڪري ها ۽ قاسم کي دريا پار نه ڪرڻ ڏي ها ته هن ننڍي کنڊ جي تاريخ بلڪل مختلف هجي ها.“ خبر ناهي ليکڪ هيرو جي فتح کي ساراهي رهيو آهي يا مخالف جي شڪست تي افسوس ڪري رهيو آهي.

ان ۾ ڪو عجب ناهي ته پاڪستان ۾ تازو اسٽيل مل

۽ آس پاس جي مضافات جو نالو محمد بن قاسم جي نالي پٺيان رکيو ويو آهي. هو پنهنجي اباڪاريءَ جو هيرو آهي.

مون کي پڪ ناهي ته سنڌين جي دلين ۾ راجا ڏاهر لاءِ ڪا عزت يا احترام آهي يا نه. پر گمان غالب آهي ته ماڪائي غلط آهي. بهرحال اهو چوڻ گهرجي ته عظيم سنڌي اڳواڻ جي - ايم - سيد پنهنجي ڪتاب ”سنڌوءَ جي ساڃهه“ ۾ ڏاڍي چٽاڻيءَ سان محمد بن قاسم کي فاتح ۽ سنڌ جي محافظ جي حيثيت سان اڀارڻ لاءِ حڪومت جي خلاف احتجاج ڪيو آهي. هو بندرگاهن، روڊن، لئبرريين ۽ ڪاليجن تي سندس نالو رکڻ لاءِ سختيءَ سان منع ٿو ڪري. هو کيس ظالم ۽ غاصب عرب ٿو ڪولي، جنهن سنڌ کي بيٺڪ بنايو ۽ هزارين ماڻهن تي غلطي مڙهي. هو غصي مان سنڌي عورتن سان زنا ۽ معصومن جي قتل ۾ ڏانهن ڌيان ڇڪائي ٿو، جنهن تي پاڪستاني تاريخدانن ڏوهارين جهڙي چپ ساڌي رکي آهي. ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته سنڌ جي سرحد پار، باقي هندستانين کي عربن جي فتح جي خبر هئي. انهيءَ ڳالهه سندن سائنسي وجود جي مالي ٻائيءَ ۾ ڪو تحرڪ نه آندو. اتي زندگي هميشه وانگر روان دوان هئي. کين نڪو ملڪ وڃائڻ جو احساس هو ۽ نه نئين خوف جي فطرت جي سڃاڻ هئي. سنڌ جي فتح کي هڪ وڌيڪ ڏاڙي وانگر درگزر ڪيو ويو. لڳ ڀڳ پنج سؤ سالن کان پوءِ، 1921ع ۾ محمد غوري ۽ سندس ٿورو ٿولا هندستان ۾ وارد ٿيا. سمورو اتر هندستان غوري گهراڻي جي هڪ شاخ بنجي ويو. هندستان ۾ اسلامي طاقت پنهنجا پير ڪوڙڻ آئي هئي. پنج صديون لنگهي ويون، پر ملڪ پنهنجو پاڻ کي ڪجهه ڪرڻ يا مرڻ لاءِ تيار نه ڪيو. اها نهايت غم جوڳي افسوسناڪ ڪهاڻي آهي.

ڏسجي ٿو ته هندستاني هند تشدد جي سوچ ۽ ڪمزور هجڻ ڪري هميشه هملديءَ جا ستايل رهيا آهن ۽ انهن

حملہ آورن سان مقابلو ڪرڻ جو ڪم پيشوور سپاهين تي چڙهي ڏنو هو. باقي رهيل ماڻهن مان ڪنهن به پنهنجي وطن جي بچاءَ لاءِ آڱر به نه ڪٽي. حملہ آورن جي هندستان جي پيش به دولت ۽ اتان جي نازڪ ۽ خوبصورت عورتن ۾ آڪ هئي. سندن ڪنهن به مقابلو نه ڪيو. جيڪڏهن ڪنهن پرپور مقابلو ڪيو آهي سو مان پسند راجپوت هئا. جيڪي قديم زماني جي فاتحن ”هنن“ جو اولاد آهن. پر اهو بهادري ڀريو مقابلو عارضي ثابت ٿيو ۽ پاڻ ۾ نفاق جي ڪري جڙاءُ نه ڪري سگهيو. اهو نفاق قديم توڙي جديد هندستان جي دائمي بيماري آهي.

ڪجهه صدين کان پوءِ، جڏهن اتر ۾ مسلمانن جو زور گهٽيو، هندن جي مخالفت جي ڪري نه، پر مسلمانن جي پاڻ ۾ البتت ڪري، ته ڏکڻ هندستان جي هڪ شهر وجهه نگر جي سلطنت ۾ هندو جاگرتا جي ڪجهه رفق وجود ۾ آئي. هندو ڪلچر ۽ آزاديءَ جو اهو آخري قلعو پڻ 1565ع ۾ تباهه ڪيو ويو. هميشه وانگر، مسلمانن وجهه نگر جو خوبصورت شهر، جيڪو ان زماني ۾ هندن جو هڪ مثالي شهر سمجهيو ويندو هو، تباهه ڪري ڇڏيو.

هندستاني هندن جي شڪستا جي ذلت پري تاريخ ۾، مالڪائي سنڌ جي حاڪمن - سومرن ۽ سمن جي ڪارنامن ۾ آنت ٿو ڳولي، توڙي جو مالڪائيءَ جي کوجنا اهو ڳولهي نه سگهي آهي ته اهي ڪڏهن ۽ ڪيئن مسلمان ٿيا، پر ظاهر آهي ته سنڌ جا مسلمان، باقي سموري هندستان جي مسلمانن کان مختلف آهن. اهي سچ پچ اڄ ڏينهن تائين پاڻ کي ائين رکيو اچن.

عربن ستين ۽ اٺين صديءَ ۾ اسلام پکيڙيو. انهن پنهنجي پيغمبر جي هدايتن جي پيروي ڪئي ۽ علم جي کوجنا جو لطف ٿي مائيو. هنن ڪاغذ جو استعمال چينين کان حاصل ڪيو ۽ بغداد ۾ پهريون ڪاغذ ٺاهڻ جو ڪارخانو کوليائون.

آهي جتي به ويا آتان رياضي، ڪيميا، طبيعيات، فلڪيات ۽ آتمى موجود هر علم جي ڄاڻ حاصل ڪيائون. ڪيترين ئي مسجدن ۾ ڪتبخانا هئا ته ڪن شهرن ۾ وڏي تعداد ۾ عام ڪتبخانا هئا. جڏهن منگولن بغداد کي تباھ ڪيو، تڏهن رڳو وڏا ڪتبخانا ڇڏي هئا ۽ ننڍا خانگي ڪتبخانا لاتعداد هئا. هڪ مسلمان حڪيم، بخارا جي سلطان جي درٻار ۾ رهڻ جي دعوت قبول ڪرڻ کان ان ڪري ئي انڪار ڪيو جو کيس پنهنجي ڪتبخاني کي ڇوڻ لاه ڇاڻ سو اٺن جي ضرورت هئي. مسجدن مان ايترا عالم تعليم حاصل ڪري ٿي نڪتا جيترا انهن جا ٽٽيا هئا. انهن پنهنجي خوشبينسيءَ سان ماڻهن جون دليون جيتي ورتيون. ملڪ ۾ لاتعداد علم ۽ ڏاهپ جا گولائون، جاگرافيدان، تاريخدان ۽ علم الحيات جا ڄاڻو ڦهليل هئا. شهزادن جي محفلن ۾ شعر، ادب ۽ فلسفي جو ذڪر هوندو هو. ڪوبه صاحب ثروت ادب ۽ فن جي واڌاري جو انڪاري نه هو. مفتوح ماڻهن جي پراڻن ڪلچرن ۽ رسم و رواج کي حاضر دماغ عرب شوق سان پاڻ ۾ ضم ڪرڻ جا خواهان هئا. اهو اسلام جو جلال هو.

پوءِ اسلام جي تاريخ جي ڪنهن دور ۾ جڏهن ڪنهن کي فاصلو ڪندي ڏسجي ٿو ته قرآن کان سواءِ ٻيو ڪوبه ڪتاب پڙهڻ لائق ناهي، خود مختيار سوچ تي پابندي پئجي ويئي ۽ اجتهاد جا در هميشه لاه بند ٿي ويا. جديد مسلمان سڌارڪن جون اهي در کولڻ جون ڪوششون ناڪام ويون پر جديد جنگجو (Militant) اسلام جي دنيا ۾ به ڪا خاطر خواه ڪا سڀاڻي ٿيندي نظر نٿي اچي. ايتري قدر جو اقبال پنهنجي لئڪچر ۾ **Reconstruction of Religion Thought in Islam** ۾ رڳو مذهبي فڪر جي تشڪيل - نو کي سمجهايو آهي پر اسلام ۾ مذهبي فڪر جي تشڪيل - نو کي ڇڏي طرح نه سمجهايو آهي. هن چيو هو ته موجوده وقت ۾ اسلام

کي نئين سر سمجهيو وڃي، پر انهيءَ سوچ جي نتيجي لاءِ هن ڪوبه عملي ڪم نه ڪيو. افسوس انهيءَ ڳالهه جو آهي جو هو پهريون شخص هو، جنهن جدا مسلم رياست جو تصور پيش ڪيو، جيڪا پوءِ پاڪستان جي نالي سان وجود ۾ آئي. ان کان پوءِ اڪبر جي دور دوران، ٿوري عرصي کان سواءِ، اسلام کي ملڪ جي اهم مذهب سان ملائڻ جي سنجيده ڪوشش نه ڪئي ويئي. اڪبر آهائي ڪوشش ڪئي، جيڪا گرونانڪ ڪجهه وقت اڳ ۾ ڪئي هئي. سورهين صديءَ ۾ هندستاني اتحاد جا اهي ئي ٻه عظيم شخص هئا، سهيوگي سياسي منظر جي اها ڏکوئيندڙ حقيقت آهي ته سڀ کان پهرين اندرا گانڌي ۽ سندس پيدا ڪيل خوفناڪ فرقي پرستن جي زير عتاب آهي ۽ اڪبر اعظم اسلام جي رجعت پسند عالمن جي زير عتاب آهي ۽ رهيو آهي. ملڪاڻي ان حقيقت تي حق تي فخر ٿو ڪري ته اڪبر سنڌ ۾ ڄائو هو ۽ اها ڳالهه اهميت کان خالي ناهي ته ڪهڙو ڪري هر سنڌي هندو گرونانڪ جو پوئلڳ آهي. پر ڏکوئيندڙ سچ اهو آهي ته پيغمبر اسلام جو ڏسيل حقيقي ڊگ کانئس پوءِ جلد ئي سندس پوئلڳن نه ورتو، جنهن عقيدي کي هن وجود ڏنو ۽ ان جي تبليغ ڪيائين، اهو هندستان ۾ پنهنجي اصل ۽ نج شڪل ۾ پهتو ئي ڪونه. هندستان توڙي ٻين ملڪن جا اهوڪا مسلمان بنياد پرست جيڪڏهن عجيب نه ته جاهل ضرور آهن. اهي چون ٿا ته اهي هڪ اهڙي اسلامي نظام ۾ موٽڻ چاهين ٿا، جيڪو هڪ اسلامي رياست هجي. پهرين صورت ۾ سياست اسلامي روح مطابق آهي ۽ پوئين صورت ۾ سياست ۽ مذهب اسلام جي ڪل جوڙ جو حصو آهي. اهڙيءَ طرح ٻيون وڌيڪ سخت ۽ وڌيڪ سچو اسلامي آهي، وٺڻ بنيادي اسلام جو تصور ناهي پر بنيادي مسئلي جي ڄاڻ نه اٿن. سندن ذهن ۾ ڪهڙو اسلام آهي، جنهن ڏانهن هو وڃڻ چاهين ٿا؟ ڇا اهو اسلام پيغمبر جو اسلام آهي، يا پوءِ جي وقتن جو

گاڏڙ اسلام آهي؟ انهن تعريف جو ڪن چڱن مڙسن انهيءَ جي جواب جو سوچيو پڻ ناهي. منجهانئن ڪهڙن جي ذهن ۾ رڳو هڪ ڳالهه آهي ته ملڪ جو قانون قرآني حڪمن سان هم آهنگ هئڻ گهرجي، پر اهي ڪي به سادا نتيجا ڪڍڻ کان انڪاري آهن، جيڪي اڻ لڙ طور تي پوءِ نڪرندا. اصولو ڪو اسلام موروڻي بادشاهت جي احازت نٿو ڏي. عوام کي اهو حق حاصل هو ته پنهنجو خايفو چونڊين يا کيس معزول ڪن. انهيءَ معيار موجب هڪ اسلامي رياست، حقيقي اسلامي رياست جي دعويٰ نٿي ڪري سگهي. هندستان ڪنهن به ڏينهن تي پاڪستان يا سعودي عرب کان وڌيڪ اسلامي آهي. پر عالمن پنهنجي محدود ڄاڻ کي وڪرو ڪرڻ جي قبوليت ڏيئي ڇڏي آهي. انهن هر مطلق العنان رياست جو بهڃاءُ ڪيو. سدس ظاهري دليل اهو آهي ته اسلام الله جي حاڪميت کي قبول ڪري ٿو ۽ عوام جي حاڪميت کي نٿو مڃي. تنهنڪري جن ملڪن تي بادشاهن ۽ ڊڪٽيٽرن جون حڪومتون آهن، اهي حقيقي اسلامي آهن. اهي قانون ۾ ٻيون جيڪي تبديليون آڻڻ چاهين ٿا، اهي آهن، اسلامي سزائن جو نفاذ. هندستاني پارليامينٽ کي اها صلاح ڏيئي سگهجي ٿي ته مسلمان ڏوهارين کي مقررہ عام انساني هندستاني قانونن جي تجويز ڪيل عام سزائن جي پدران عضوا ڪپڻ، خصي ڪرڻ ۽ ڦٽڪا هڻڻ جي سزا چونڊ ڪرڻ جو حق ڏنو وڃي. بنياد پرستن کي اڃا هڪ ٻئي اهم سوال جو جواب ڏيڻو آهي. کين ڪهڙي قسم جي تعليم جي ضرورت آهي؟ ڇا تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ علم ۽ روشني کين جتي به ملي، حاصل ڪئي وڃي يا قرآن شريف. کان سواءِ هر ذريعي کي لڪايو وڃي ۽ غير قانوني قرار ڏنو وڃي؟ مون اڳ ۾ چيو آهي ته اسلام پنهنجي شاندار دور ۾ ڪيئن سموري دنيا جي علم جا دروازا پاڻ تي کولي ڇڏيا هئا. بنياد پرستي رڳو ذهني اونداهي پيدا ڪري ٿي. مسلمانن کي حقيقت ۾، سڀني ملڪن جي سڀني

شهرين کي، سندن ننڍپڻ کان اها تربيت ڏني وڃي ته هر مذهب ۾ خالص شئي هڪ ئي وقت اڃا اڃو کڻي گند جي پير سان گڏ هوندي آهي. حقيقي سڪيولرزم! ڪڏهن به ڪنهن مذهب جي ضروري سڪيائڻ سان ٻي جوڙ نه هوندي آهي، جيتوڻيڪ اها اتفاقي عملن، جاهلانن وٽان ۽ ڪن شڪي عقيدن سان ٽڪرائجي سگهجي ٿي. ڪوبه ملڪ پنهنجو پاڻ کي اسلامي جمهوري يا هندو راشٽر چئي سگهي ٿو، ٻئي موقعي تي، اهو حقيقي طور تي سڪيولر ٿي سگهي ٿو، جيڪڏهن اهو پنهنجي اقليتن کي مڪمل اقتصادي ۽ سياسي انصاف ميسر ڪري ۽ کين پنهنجي مرضي سان پنهنجي خدا کان انڪار ڪرڻ يا کين حاصل ڪرڻ جو اختيار حاصل هجي. سڪيولرزم مذهب کي رد ڪرڻ جي گهر نٿي ڪري، پر ان جي مڪمل حمايت، مڃتا ۽ احترام جي تقاضا ڪري ٿي. هن جون گهرو پاليسيون ۽ سياسي پارٽين (جيڪي سمجهن ٿيون ته سندن وجود آهي) جا منشور ٽوس اقتصادي ۽ سياسي ضرورتن تي بيٺل هئڻ گهرجن، پر اهي هرگز هرگز مذهبي اقليتن جا ووٽ حاصل ڪرڻ جي نيت تي بيٺل نه هئڻ گهرجن. پرڏيهي پاليسي، بين الاقوامي قانون ۽ اخلاقيات توڙي عمل، هر قوم جي روشن دور رس مفادن تي بيٺل هئڻ گهرجن. مقامي ووٽ - بئڪون ڪڏهن به ٻين ملڪن سان تعلقات جو اطمینان بخش بنياد نه هونديون آهن. اها افسوس جي ڳالهه آهي ته اسان جا اولهه ايشيا جي حرم سنڀاليندڙ شيخن سان دوستانا ناتا آهن، پر پنهنجي وجود لاءِ وڙهندڙ فلسطينين سان گڏ ناهن هڪ - پارٽي جي ڊڪٽيٽرشن سان ناتا آهن، پر سڪيولر جمهوريتن جي بيوقوفن سان ناهن. رڳو ڪوڙي سڪيولرزم ئي انهيءَ وحشيانهي بيهودگي کي سمجهائي سگهي ٿي. اهو آخري، سٺو، عارضي حل آهي، پر ڊگهي سفر ۾، هميشه قومي يڪجهتي کي شڪست ڏيندو ۽ تباهه ڪن آهي. مذهبي روشن خيالي جي مخالف نظريي ۽ نفاق هن ملڪ کي

ورهاڻي ڇڏيو آهي. اسان ڌارين کي انهن جي استحصال لاءِ ڏوهي ٺهرايو پر اسان کي شرم اچڻ گهرجي جو اهي پاڻ وڌيڪ تيز فهم ۽ زهري صورتن ۾ هوڏ ٻڌي بيٺا آهن. انهيءَ ڳالهه جو قوم کي ڪمزور ۽ هيٺو بڻائي ڇڏيو. ڪاش، سنڌي شاعر، شاھ عبداللطيف، جيڪو سموري دنيا جي شاعرن جو شهزادو آهي، سچل سرمست ۽ ساسيءَ کي هندستان ۽ پاڪستان جي اثر وڌندڙ نوجوانن ۾، سندن خاص عمر جي دوران، متعارف ڪرايو وڃي ها، ۽ مذهبي ڳانڍاپي جي هڪ نئين دور کي آندو وڃي ها. ڪنهن به عظيم شاعريءَ جو باريڪ لطف ترجمي ۾ ختم ٿيو وڃي، پر سنڌ جو هي امله خزانو ڪنهن به قيمت تي سموري لنڊي کنڊ جي علمي ورثي جو هڪ حصو ٿيڻ گهرجي. سنڌ جا اهي عظيم شاعر، پهريان به مسلمان ۽ هڪ هندو آهن، پر سندن ڪارائتڻن تخليقن ۾ مذهبي نفرت، تنگ دلي ۽ ورهاڱي جو هڪ لفظ به اوهان کي نه ملندو. منجهانئن هرڪو پنهنجي آسپاس جي مذهبي ڌارائن کان متاثر ٿيو، هر ڪنهن انهن جو گهرائيءَ سان اثر قبول ڪيو ۽ شاندار ڪائنات ۽ روحاني هيڪڙائي جي حاصلات کي ڀڪڙا ڪيو. هن صديءَ دوران، جڏهن اسان سڀ غلام هئسڻ ۽ قوم جو اتحاد تمام ضروري هو، تڏهن اقبال ڪجهه متاثر ڪن شاعري ڪئي. پر لبرل مغربي تعليم جي باوجود، جيڪا اسان جي ٽنهي سنڌي شاعرن وٽ نه هئي، هن پوءِ تنگدلانه ۽ فرقيوارانه رو ۾ شاعري ڪئي. هو پنهنجي ”شڪوه“ ۾ چوي ٿو:-

”مشڪلين آمت مرحوم کي آسان ڪردے
مور بے مايہ کو ہمدوش سلیمان ڪردے
جنس نایاب محبت کو پھر ارزاں ڪردے
ہند کے دیرنشینوں کو مسلمان ڪردے
جوئے خوں می چکد از حسرت دیرینہ ما
می تپد نالہ بے نشتر ڪندہ سینہ ما“

(جن ماڻهن کي تو نوازيو، انهن جو ٻار هڪو ڪر.
 غريب ٻست حال ماڻهن کي مٿي ڪڍ ۽ سليمان جي ڪلهن
 سان ملا. محبت جي مهانگي جنس کي سستو ڪر، جيئن
 سڀني خريد ڪن ۽ وڪلي سگهن. هندستان جي ماڻهن کي
 مسلمان بڻاه، جيڪي مندرن جا پوڄاري آهن. اسان ڏاڍو پوڳو
 آهي، ڏس ڪيڏو رت وهي هليو آهي! دل جي دانهن ٻڌ،
 جيڪا ڪات مان ڪٽل آهي.)

هندن کي مسلمان ڪرڻ جو خيال ڪڏهن به شاهه يا
 سچل جي دل ۾ نه آيو.

اقبال پنهنجي ”جواب شڪوه“ ۾ چوي ٿو:

”شور ۾ هو ڪٿي دنيا ۾ مسلمان نابود
 ۾ به ڪهڙي ڀيڻ ڪهڙي به ڪهڙي مسلمان موجود؟
 وضع ۾ ٿم هو نصاري، تو تمدن ۾ ٿم هو
 به مسلمان ٿم هو! جنهن ڏيک ڪم شرمائن ٿم هو!
 يون تو سيد به ٿو، مرزا به ٿو افغان به ٿو
 ٿم سڀئي ڪجهه ٿو، ٻڌاؤ تو مسلمان به ٿو؟“

(چو ٻول مثل آهي ته دنيا مان مسلمان ختم ٿي ويا آهن.
 اسان اهو ڀڄون ٿا ته ڪٿي به ڪنهن سچي مسلمان جو وجود
 آهي؟ تنهنجي رهڻي ڪهڻي عيسائين جهڙي آهي ۽ تنهنجو
 ڪاڇر هنڌن جهڙو آهي. جيڪڏهن ڪو يهودي توجهرڙي
 مسلمان کي ڏسندو ته شرمندو ٿيندو. تون سيد به آهين ته مرزا
 ۽ افغان پڻ. تون اهو سڀ ڪجهه آهين، پر اهو ٻڌاء ته تون
 مسلمان به آهين؟)

ڪنهن به اسلامي رياست ۾ مذهبي گڏجاڻي جو سوال
 اسلام جي اقليتن سان روپي سان گڏيل آهي. جيڪڏهن اسلامي
 رياست، وصف جي طور تي، هڪ نظرياتي رياست آهي ۽ آنجوتنظريو
 مڪمل طور تي اسلامي آهي ته ظاهر آهي ته اقليت سان
 ڪڏهن به برابري ۽ انصاف وارو رويو نٿو ٿي سگهي. پاڪستان

۾ احمد بن سان، ايران ۾ بهائين سان، ڪنهن حد تائين مصر ۾ ڪاپٽن سان اهو روڊو هڪ افسوسناڪ تجربو آهي. جيڪڏهن اسلامي رياستون پنهنجي اقليتن سان اهڙو سلوڪ ڪن ٿيون ته ڇا اهي وساري سگهن ٿيون ته دنيا جي غير مسلم ملڪن ۾ 750 ملين مسلمانن جو چوٿون حصو اقليت آهن. اهو رڳو ذاتي مفاد *quid pro quo* ٿيندو ته جيستائين مسلم ملڪن ۾ غير مسلمانن سان مڪمل برابري جو روڊو روا نه رکيو ويندو ۽ هر لحاظ کان يڪسان انصاف جو لفظ لاڳو نه ڪيو ويندو، تيستائين اهي غير مسلم ملڪن ۾ مسلم اقليت سان ساڳئي روپي جي توقع لڳا رکن ٿا. انهيءَ سان اها مراد ناهي ته هندستان ۾ مسلم اقليت کي پرغمال طور رکيو وڃي ته جيئن سموري دنيا جي مسلمان حڪومتن کان سٺي سلوڪ جي هڪ ملي. پر ڪٿي به غير مسلم اقليتن سان ڇوڪي به ٿئي ٿو، ان جو ان وٽندڙ رد عمل سولائي سان ٿاري ٿو سگهجي، خاص ڪري جيستائين هندستان ۾ اقليتون انهيءَ کي سختيءَ سان رد ۽ انهيءَ جي مذمت ٿيون ڪن.

ٽي سگهي ٿو ته تازن تاريخي واقعن جو سبق ڪتر ماڻهن مان ڪن سنجيده ۽ ذميدار ماڻهن کي مڃائي وڃي. اسلام جي دل جي حيثيت رکندڙ ملڪ کي، 1967ع ۾، اسرائيل کان شڪست کائڻي پيئي. اها شڪست ايڏي ذلت آهر هئي جو نه رڳو لڙائي ۾ حصو وٺندڙ ملڪن مصر، اردن ۽ شام اها ذاتي طور تي محسوس ڪئي پر سڀني مسلم ملڪن - عربن توڙي غير عربن - محسوس ڪئي. ان کان پوءِ، 1972ع ۾ سڀ کان وڏي اسلامي رياست پاڪستان جا به ٽڪرا ٿي ويا. نفرت، تلخي، عوامي صدمو ۽ جنگ کي اسلام جو ٻنڌن به روڪي نه سگهيو. علائقي جي چڪتاڻ طاقتور ثابت ٿي. اقتصادي قوتون مذهب تي حاوي پئجي ويون. هاڻي بيوقوفانه جنگ خمينيءَ جي ايران ۽ صدام جي عراق وچ ۾ هڪ اينگهجنڙ ۽

جاري آهي. هاڻي ته وڙهندڙ ڌرين کان اها ڳالهه به وسري ويئي آهي ته اصل ۾ ويڙهه ڇا ٿي آهي، پر پڻي ٿريون هڪ ٻئي جي رتوڇاڻ ۾ رڌل آهن. پنهنجي ملڪن جي نوجوانن کي، مسلمانن ۽ بنياد پرست مسلمانن کي... ۽ شخص پنهنجي انا خاطر ختم ڪري رهيا آهن. اهو وڏو ۽ صاف سبق آهي. اسلام رکڻ پراڻن گڏجي هلا ۽ پنهنجي نڪن نيشن کي اندر ورائي رکڻ سان ئي، بنان ٺاهه يا اصلي روح کي وڃائڻ کان سواءِ، وڏي ويجهي سگهي ٿو. مثال سنڌي انهيءَ مسئلي تي ڪم ڪري ۽ سڌارو آڻي اهڙو مثال پيش ڪن.

آمريڪا جي جج هومس (Holmes) کان مقامي ريل گاڏيءَ جي سفر دوران لکيت ڪليڪٽر لکيت جو پڇيو. جج لکيت لاءِ ڪهسي ۾ هٿ وڌو پر لکيت نه ملهس. لکيت ڪليڪٽر، جنهن جج کي سڃاتو ٿي، کيس چيو ته ڪا ڳالهه ناهي. پر هومس ڏانهن ڏسندي چيو: ”نه نوجوان، مون کي لکيت ڳولڻ گهرجي.“ ڇو مون کي ياد ناهي ته مون کي وڃڻو ڪٿي آهي. ”تنو مان پڻ وساري ويٺو آهيان ته هيءَ رکڻو پيش لفظ آهي. اهو پڙهندڙن کان معذرت ۽ ليکڪ جي هن دلچسپ ڪم لاءِ ٿورائتو ٿيندي ختم ٿيل گهرجي.“

رام جهلملاڻي

بمبئي

پارليامينٽ جو ميمبر

30 آگسٽ 1984

سنڌ ڪهاڻي

[The Sind Story جو سنڌي ترجمو]

سندو آسماني دريا آهي

شروع شروع ۾ رکيو 'لفظ' هو. پهريون لکيل لفظ 'ويڊ' ڇيو وڃي ٿو ۽ 'ويڊ' حق تي هندستاني سڀيتا جي هندوري، 'سندو' تي موهت هو.

"سندو جڏهن پنهنجي سگه سان وهي ٿو ته سڀني ندين کي هوڻي ڇڏي وڃي ٿو.... سندس گجگوڙ ڌرتيءَ تان ڪڍي آسمان تائين وڃي پهچي ٿي؛ هو پنهنجي بي الت قوت، وڃ جي وراڪي سان گڏ لڳائي ٿو.... جيئن سوئا گانيون ڀريل اوه ڪڍي پنهنجي وچڙن ڏانهن رڻندي ڊوڙنديون وينديون آهن، تيئن بهون نديون گجگوڙ ڪندي وڃي سندو سان ملائيون آهن. جيئن سورمو راجا ٻين سورمن جي اڳواڻي ڪندو آهي، تيئن سندو ٻين ندين جي اڳواڻي ڪندو آهي سندو پلن گهوڙن ۽ شاهوڪار سون ۽ سرم، پوشاڪ ۽ شاندار ۽ مال خزانن ۽ ٻه خوشحال آهي."

سندو ايترو ته زنده ۽ آسماني آهي جو کيس 'هي جان' ڪوئي نٿو سگهجي، ۽ تنهنڪري سندو هڪ 'جاندار' شخصيت آهي! جڏهن رشي آڪاس ۽ ڌرتيءَ جو نالو ڇهيندا آهن ته آهي سندو جو نالو پڻ ڇهيندا آهن. ويدن ۾ گنگا جو به پيرا ذڪر ٿيل آهي، پر سندو جو به پيرا ذڪر اچي ٿو. اهو مهان سندو ئي آهي، جنهن 'سند' ۽ 'هند' کي پنهنجو نالو ڏنو هندستان جي تاريخ ۽ جاگرافيءَ ۾ اهو سڀ کان قديم نالو آهي. جڏهن شيو پنهنجي زال ستيءَ جو ڪپيل جسم ڌرتيءَ جي مٿان کڻي لنگهيو ٿي ته سندس هيٺل (سندور) ڏنل سيند واري سسي، جنهن هند تي ڀڙڪي پيشي هئي، اهو

[سنڌ ڪهاڻي]

اڄ به 'هنگلاج' سڏجي ٿو، جيڪو ڪراچيءَ جي ڀرسان سنڌ - بلوچستان جي سرحد تي آهي. انهيءَ هنڌ تي - جتي رام، سیتا ۽ لڪشمڻ پڻ پنهنجا پير گهمايا هئا. سنڌ جو صوفي سنت ڪوي شاهه عبداللطيف ڀٽائي جو گهڻن سان گڏجي ويو هو. جڏهن اوڀر ۽ اولهه پاڪستان گڏيل ملڪ هو ته هنگلاج ديشي هينڊن لاءِ اولهه پاڪستان ڏسڻ جو هڪ وڏو سبب هنگلاج هو. سنڌ جئڊرت جي حڪومت جو حصو هوندي هئي. جڏهن ڪيڪئي شوڪ - گهر ۾ ويهي رهي ته دسرت ڪيس ڇڏيو هو. 'منهنجي راڄ نان سچ ٿيو لهي، سنڌ، سؤوير، سؤ راشتر، انگس، ونسگ، مگڌ، ڪاشي، ڪوشل - سڀ منهنجا آهن. مينجهن اڪيچار آمله، شمون پيدا ٿين ٿيون. جيڪي وڻهي، مون کان گهري وٺ.'"

پر ڪيڪئي کي پنهنجي پٽ پرت لاءِ راڄ - گڏيءَ کان سواءِ ٻيو ڪي ڪين گهريو هو. باقي ڳالهه تاريخي ويڙهه - ڳاڻا آهن. جڏهن سڀني کي راڻو اغوا ڪيو ته رام ٻانڊرن کي سندس ڳولا ڪرڻ لاءِ ٻين ٻنڊن کان سواءِ سنڌ ۾، اتان جي 'بهترين تارو' گهوڙن سان روانو ڪيو. پوءِ جڏهن رام پنهنجو بنواس خير خوبيءَ سان پورو ڪيو ته سنڌو - سؤوير (سنڌ ۽ ملتان) پرت جي حوالي ڪيائين، جنهن پوءِ پنهنجي راڄ اتر کان ڳنڌارا (جيڪو مهاڀارت ۾، ڌرت راشتر جي زال ڳنڌاريءَ جي شهر جي طور تي مشهور آهي) تائين وڌايو، جنهن کي هاڻي قنڌار ڪوٺيو وڃي ٿو. پشاور (پشڪلاوٽي) ۽ ٽڪسپلا (نڪش سلا) جا شهر سندس پٽن پڌايا هئا.

سنڌ 'مهاڀارت' جي ڏنڊيل روشنيءَ مان اڀري ٿي. کيس 'ڀاپ پورڻ ڀرديش' (گناهگار ڀرڳڻو) ڪوٺيو وڃي ٿو. انهيءَ جي پويان هڪ ڪهاڻي آهي. سنڌ جي راجا جئڊرت، ڪڙوڻ جي راجڪمار دريوڌن جي پيڻ ڏهشلا سان شادي ڪئي هئي. هو تنهنڪري ڪوروڻ جو طرفدار ۽ ٻانڊون جو دشمن هو.

هر جئدرت لاءِ اهو چيو وڃي ٿو ته هن ٽرٽراشٽر ۽ پيشمر وانگر
پانڊون ۽ ڪڙرون جي وچ ۾ تباهي آڻيندڙ ڇوٽڙ واند جي
مخالفت ڪئي هئي.

جئدرت جي پانڊون سان اڻٻلت جون ٻاڙون ٻرائيون هيون.
دروهيديءَ جي سويمور (راجڪمارن جي ميڙ مان پنهنجي خواهش
سوجب مڙس چونڊڻ جي رسم) ۾ هو هڪ ناڪام اميدوار
هو. پوءِ جڏهن پانڊو پنهنجو وقت جلاوطنيءَ (بنواس) ۾ گذاري
رهيا هئا تڏهن جئدرت، دروهيديءَ کي اڪيلو ڏسي، سالن
گالهائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. دروهيدي کانئس معصوميت،
۽ سادگيءَ سان سندو-سؤهر جي رهواسين جي حال بابت پڇيو
هو. جڏهن دروهيدي ڏٺو ته جئدرت جي نيت ۾ ڪوٽ آهي ته
کيس آٻان هليو وڃڻ لاءِ چيائين. تنهن تي جئدرت کيس زوري
ڪنيو. جڏهن ارڃن ۽ پير کيس دروهيديءَ کي کڻي ويندي
جهليو ۽ دروهيديءَ کي کانئس ڇڏايو ته پير سزا طور پنجن
هنڌن تان سندس وار ڪپي ڇڏيا. هو کيس مارڻ وارو هو، پر
پنهنجي وڏي پاڪ ڀڃڻ جي چوڻ تي ته ائين ڪرڻ سان سندن
سؤٽ پهن دھشلا پيو، تي ويندي، کيس ڇڏي ڏنائين.

مهاپارت جي لڙائيءَ ۾ جڏهن دروهيديءَ جو ٻٽ اڀمنيو
مارجي ويو ته جئدرت سندس لاش کي پير سان ٻڌو هنيو. تنهن
تي ارڃن ڪاوڙ ۾ اچي قسم کائڻو ته هو جئدرت کي ساڳئي
ڏينهن تي سڄ لهن کان اڳ ماري ڇڏيو. جئدرت لڙائيءَ جي ميدان
مان پڇڻ چاهيو، پر ڏاڍي دير تي چڪي هئي ۽ هو ذلت ڀريو
مؤٽ موٽو.

هندستان ۾، شيواجي، ٻرٽاب ۽ گرو گوبند سنگھ جي
وقت تائين، راجاڻي جهنڊي ۾ ڪجهه قدر پگوا يا ڪنيسري
رنگ جي لهر هوندي هئي. اها ساڳي گالهه، 'مهاپارت' جي
وقت ۾ پڻ رواج ۾ هئي. فرق رڳو جهنڊي تي نشانيءَ جو
هو. دلچسپ گالهه اها آهي ته جئدرت جي جهنڊي تي نشاني طور

اچو سوئر هو، جنهن جو شڪار ڪرڻ اچ به راجپوت (۽ سنڌي) پسند ڪندا آهن.

جئدرت جي ٻي پسنديدہ شيءِ کير ۽ ڪڙھيل کير هو، جنهن کي سنڌيءَ ۾ ”کيرڻي“ چئبو آھي. جئدرت کي مارڻ جي وڃڻ ڪرڻ جي اعلان وقت ارڃن چيو هو: ”جئدرت پيشڪ مائٽ آھي پر هو ڪميٽو آھي. هو کير ۽ کيرڻيءَ تي پاهو آھي، پر مان کيس پنهنجي تيرن سان ڀرڻ ڪري ڇڏيندس.“

انهيءَ مان اهو نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو ته ”مهاڀارت“ ۾، سنڌ کي ”گناهگار“ سندس رهواسين جي ڪري نه، پر سندس راجا جي ڪرتوتن ڪري ڪوٺيو ويو آھي. (ساڳئي سبب جي ڪري، راجا ڪرڻ پڻ شالمه جي مدرا راڄ جو ساڳو لفظن ۾ ذڪر ڪيو آھي.) ”مهاڀارت“ جي ”پيشم پروا“ حصي ۾ سنڌوءَ کي ”عظيم محافظ“ ڪوٺيو ويو آھي، جنهن کي ڏينهن رات ياد ڪرڻ گهرجي. ظاهر آھي ته سگهارو سنڌو، ديس جي بچاءَ جي سرحد هئي. ”مهاڀارت“ جو ”لوشلسن پروا“ حصو موت کان پوءِ سڙڪڻ وڃڻ لاءِ سنڌو-سان تجويز ڪري ٿو.

اها ڏاڍي دلچسپ ڳالهه آھي ته ”پگودگيتا“ سنڌ سان وابستہ هڪ پراڻي نصيحت تي ٻڌل آھي! هڪ ڀيري سنڌ جي راجا، سووير جي نوجوان راجڪمار سنجيہ کي شڪست ڏني. سنجيہ، دلشڪستو ٿي پيو ۽ راڄ پاڳ سڀ ترڪ ڪري ويهي رهيو؛ پر سندس سورهيہ ماءُ وريوڻا سندس همت ٻڌائي کيس وڙهڻ لاءِ روانو ڪيو. هن کيس چيو ته ”پنهنجي خاندان ڏانهن ڏس، هوم ڏانهن پنهنجي ذميداريءَ کي ياد ڪر، ڌرم کي اوچو رک ۽ شان سان زندهه ره يا شان سان قربان ٿي.“ جڏهن ڀانڊو دلشڪست ٿي پيا هئا ۽ وڙهڻ کان نابري واري ويٺا هئا ته سندن ماءُ ڪٽي، ڪرشن کي وريوڻا جي ڳالهه ياد ڏياري هئي ۽ اها پنهنجي پٽن کي ٻڌائڻ لاءِ چيو هئائين ته.

جيئن اهي دل ٻڌي وڙهن لاءِ ثمار ٿين. نتيجي ۾ گيتا جهڙو
امر آبهش وجود ۾ آيو.

دھشلا پڻ موت ۾ سنڌ سان چڱا پير ڀريا، جيئن ته
هندستاني سهيڻا جو مرڪز سنڌوءَ کان گنگا ڏانهن منتقل ٿي
ويو هو، تنهنڪري ظاهر آهي ته سنڌ کي سرحدي ٻئي جي
حيثيت سان، هر هر ڌارين حملن جو مقابلو ڪرڻو ٿي پيو.
دھشلا کي سنڌ جي جنت ۽ ميد قبيلن جي وچ ۾ نه ختم ٿيندڙ
مقابلن جو ڏک هو. تنهنڪري هن پنهنجي پاڪ دريوڏن کي
سنڌ جي سماجي ۽ سياسي زندگيءَ ۾ هراهنڪي آڻڻ لاءِ
ڪجهه برهمڻ موڪلڻ لاءِ چيو. دريوڏن سنڌ ۾ آيا، هزار برهمڻ
موڪليا. اهي برهمڻ ٿي هئا، جن پوءِ سکندر جو مقابلو ڪرڻ
لاءِ ريوڙ جي هڏيءَ جي حيثيت حاصل ڪئي. پر اهو گهڻو
پوءِ ٿيو.

ڪاليداس 'رگھو وڻش' ۾ چوي ٿو ته رام پنهنجي
سامي پڙاجت جي چوڻ تي سنڌ جو راڄ ڀرت جي حوالي
ڪيو هو. رام جي نڙ ڏاڏي راگھو جي هڪنڌر گهوڙن سنڌوءَ
جي مڪنارن تي وسرام ڪيو هو.

سنسڪرت جي هڪ ٻئي ڪوي پاس جو 'نالڪ اور ڀمارڪ'
راجڪمار اور ڀمارڪ ۽ سنڌو-سوڍهر جي راجڪماري ڪرڻگي
جي محبت جي داستان تي ٻڌل آهي.

'پويشيه پراڻ' ۾ چيل آهي ته آجپن جي مهاراجا وڪرمادتي
جي ٻوٽي شاليو هان 'سنڌ' اسٽان ۾ پنهنجو راڄ قائم ڪيو ۽
سنڌوءَ تي پنهنجي سرحد مقرر ڪيائين.

پارھون جين تهرٽ انڪار. انش نات سنڌي هو، جيڪو بنگال

۾ مري ويو.

جين 'دڪشيه چهن' (اٺين صدي) ۾ سنڌين جي باري
۾ چيل آهي ته 'اهي شاندار آهن. سندن چال وڻندڙ، نرم ۽
ڏيمي آهي. اهي راگس، سنگمت ۽ ناچ جا ڪوڏيا آهن ۽

پنهنجي وطن سان محبت ڪندڙ آهن. چون ٿا ته مهاڻا ٻڌ سنڌ ۾ پنهنجا پير گهڻا هئا. هن سنڌ جي سخت آبهوا ۽ خشڪ ۽ مٽيهائي سر زمين ڏسي 'پڪشونن' کي پيرن ۾ جتي پائڻ جي اجازت ڏني هئي. هن نرم ڪهڙا استعمال ڪرڻ جي به اجازت ڏني هئي، جيڪي ٻين هنڌن تي پائڻ جي اجازت نه هئي. رور ڪا يا رور ڪا (موجوده روهڙي) جي ڀرسان اروڙ يا الور) جو راجڪمار ستورتيس هن سر زمين تي ئي سندس پوئلڳ بنهيو هو.

جڏهن مهاڻا ٻڌ پنهنجي وطن ڪڍل وڌو جي چوڌاري رت ۾ ڇڪر ڏنو هو ته چيو وڃي ٿو ته "ڪنول جي رنگ جهڙا چار شاندار گهوڙا سنڌوديش مان گهرايا ويا هئا." هيل ٽائمن، تاريخي ٻڌ-استوڀا سنڌ ۾ ئي مليا آهن. ان ڪالهه ۾ به وڏا ناهي ته جڏهن ذوالفقار علي ڀٽو پاڪستان جو صدر ٿيو هو ته پنهنجي آفيس ۾ ٻڌ جي مورني سجائي رکي هئائين. 'درويه وڌن' (تبتِي زبان) ۾ لکيل آهي: "ٻڌ راج گرهه ۾ آهي. ان وقت جنم ڏيڻ (اتر هندستان) ۾ به وڏا شهر آباد هئا؛ پٽاليپترا ۽ رور ڪا. جڏهن رور ڪا اوج تي رسي ٿو ته پٽاليپترا جو زوال ٿئي ٿو. جڏهن پٽاليپترا اوج تي رسي ٿو ته رور ڪا جو زوال ٿئي ٿو." اهو رور ڪا سنڌ جو شهر آهي، جو مڱڻ جي شهنشاهت جي گاديءَ جي هنڌ پٽاليپترا جو مقابلو ڪري ٿو. جڏهن ٻيڻي سر مڱڻ جو راجا هو ته هن سنڌو-سؤڀر جي راجا رڌريان ڏانهن ٻڌ جي اها تصوير موڪلي هئي جيڪا ناياب هئي. ان وقت سنڌ جا ٻه طاقتور وزير هيرو ۽ ڀيرو هئا، جن جا نالا اڃا تائين سنڌ ۾ عام آهن.

چندر گپت موريا پهريائين سنڌ ۽ پنجاب کي فتح ڪيو. انهيءَ هنڌ تان هن لنڊن کي پڇاڻي ڪڍيو، پٽاليپترا تي قبضو ڪيو ۽ موريا شهنشاهت جو ٻاڏو وڌائين.

ڪشمير جي قديم شاهي تاريخ 'راج ترنگي' ۾ سنڌ

۴ سندين بابت گهڻيئي حوالا ڏنل آهن. ڪويت جو پٽ سنڌو، ڪشمير جي هاڻن جي فوج جي اڳواڻي جي عهدي تائين رسيو. هو راڻي ديدا جو صلاحڪار هو. ڪشمير ۾ 'سنڌو-ڪڇ' (سنڌ جي هاڻي) جي وڏي حاڪم هئي. ان مان ظاهر آهي ته سنڌ سڀني ڳالهين جو سچو ۽ مرڪز هو.

سندھو مائا

وڊن ۽ ٻراڻن ۾ سنڌ کي ديوتائن ۽ راجائن جي نالن سان منسوب ڪيل آهي. پر قديم سنڌ جي ڌرتي، اتان جي ماڻهن ۽ ڪلچر بابت ڇا چيل آهي؟

مھان يوناني تاريخدان ھيروڊوٽس (Herodotus) لکيو آهي: ”ھندستاني سڀ قبيلا جن جي مون نشاندهي ڪئي آهي، جانورن وانگر ڪلٽي - عام سنجوڪ ڪن ٿا، سندن چمڙي جو رنگ ساڳيو، گھڻو ڪري ايتھيا وارن جھڙو آهي. سندن ويرج (Semen) ٻين ماڻھن جي جھڙو اچو نه، پر سندن چمڙي جھڙو ڪارو آهي. اھا ساڳي خصوصيت ايتھيا جي رھاڪن ۾ پڻ آهي. سندن ملڪ ايران کان گھڻو پري، ڏکڻ ۾ آهي ۽ اتان ڇا رھاڪو ڪڏھن به دارا جي تابع نه رهيا آهن.“

يونان جي ھڪ ٻئي تاريخدان اسٽرابو (Strabo) لکيو آهي: ”ھندستانين کي ڪڏھن به ڪنھن ڌارئين حملو آور شڪست ڏيئي فتح نه ڪيو هو.“

وڏن قديم تاريخدانن جي اھا تصديق ٻڌي اھو چڱو لڳو ته ھندستانين کي ان وقت تائين ڪنھن ڌارئين حملو آور فتح نه ڪيو هو. جيتري قدر ڪلٽي - عام سنجوڪ جو تعلق آهي ته ظاھر آهي ته ھيروڊوٽس تاريخ کان اڳ واري ان دور جو حوالو ڏي ٿو، جڏھن ماڻھو اڃا گھراڙي منجھن رھڻ نه سکيا. ھلڪا اسان کي شيڪسپيئر جو ٿو ٻڌائي ته ايلزبېٿي دور ۾ انگريز آبادي جي اڪثريت ’ڪلڪ جي ٻنن‘ ۾ مڃجن جا ٻيڇ پائڻ پسند ڪندي ھئي.

پر ’ڪاري ويرج‘ تان ياد آيو ته جڏھن گذريل صديءَ

۾ ڇهين هتو ته انگريز چون ٿا ته دل ڇاتي ۽ ڪاٻي هلي آهي ته کين هڪ هئي ته سندن پنهنجون دليون ساڄي پاسي هونديون. جو اهي برطانوين کان بلڪل ترالا هئا.

يوناني وڏي هائي جا فنڪار ضرور هئا، پر سائنس هڪ مزاج سندن لوڪ. پاڻ کان اوڀرو هو. هڪ ڀيري يوناني فيلسوف عورتن جي ڏندن جي ڳاڙهي تي بحث ڪرڻ لاءِ گڏ ٿيا. جيئن ته مردن کي پٽيه ڏند هئا ۽ عورت جيڪا مرد کان گهٽ درجي جي هئي، تنهنڪري فيصلو ڪيائون ته مردن جي پٽ ۾ کين ڏند به گهٽ هئا. يعني اڏاويهن منجهانئن ڪنهن به اها رت پيش نه ڪئي ته ڪنهن عورت جو وات کولائي، منجهس ڏند ڳڻيا وڃن.

• بهرحال، بزرگ هيروڊوٽس کي اها سڌ نه هئي ته سندس پنهنجي عظيم يوناني تهذيب، سنڌ جي لاڙ واري حصي جي ماڻهن ۽ اوڀر ڀونوچ جي سامونڊين جي پاڻ ۾ شاديءَ جو نتيجو هئي. عظيم يوناني شاعر هومر (Homer)، ليمناس (Lemnos) ٻيٽ تي 'سنتين' (Sintians) جي نشاندهي ڪئي آهي، جيڪي "عجيب ٻولي ڳالهائيندا هئا." (Iliad 1: 594).

پوڪوڪ (Pococke)، جنهن کي 'يونان تي هندستان جو اثر' جي موضوع تي سنڌ سمجهيو ويندو آهي، لکي ٿو: "سنڌوءَ جي چوڙ وٽ ڦڙت، چتر ۽ جانباز خلاصي، جيڪي انهيءَ وڏي لڏپلاڻ کان وٺي، لاکيتو زمانن کان، پنجاب جي جنگجو رهاڪن سان گڏ رهندا هئي آيا. پنهنجي ڌرتيءَ تان ڌڪائجي، دور يونانين جي ديس ۾ آباد ٿيڻ لاءِ آيا، دريا جي چوڙ کان وٺي، ڪوري (Coree) تائين ڦهليل سامونڊي ڪناري تي آباد واپاري طبقو پڻ. انهيءَ لڏپلاڻ ۾ لڳل آهي. انهيءَ لڏپلاڻ جا اثر تهذيب تي پيا آهن ۽ جنهن جي فن جي وڏين تحريڪن ذهن ۾ تعريف ۽ خوف ڳاڙڙ جذبا پري ڇڏيا آهن. مڪران جي سامونڊي ڏينهارن تي رهندڙ انهن ماڻهن، ايراني نار جي چوڙ مان لنگهي

عمان، هندرامنت ۽ يمن جي بندر گاهن تي لنگر افراز ٿي،
 ڳاڙهي سمنڊ مان جهاز هاڪاري، ۽ پوءِ ارڙي نهر مان اڳتي وڌي
 ٿي، جيڪا عجوبن جي سرزمين کي آباد ڪري ٿي۔ مصر،
 نوبيا ۽ حبش جي بادشاهتن جو بنياد وڌو۔ اهي ماڻهو انهيءَ
 ساڳئي نسل مان آهن، جن انهيءَ بينڪيت کان لاڳيتو صديون
 پوءِ هيل ۽ ان جي پيٽن کي تهذيب سان نوازيو۔ تنهنڪري
 اهو تعلق، جيڪو يوناني تاريخدان ايتري قدر لاڳيتو پيش ڪن
 ٿا ته مصر ۽ اٿينس توڙي بينوليا ۽ يونان جي ٻن حصن ۾
 قائم آهي، مڪمل طور تي فطري آهي۔ حقيقت ۾ اسان کي
 اهڙن ماڻهن کان اهائي توقع رکڻ گهرجي، جن پنهنجي آبائي
 وطن جي ’مقدس باپ‘ ۽ برهمڻن جي آجيان ڪري سندس ايڏي
 وڏي عزت ۽ احترام ڪيو۔۔۔۔

”اهڙي طرح ’سنڌو‘ ۽ ’هيل‘ جي جابلو چوٽين جو رهاڪو،
 جڏهن هيل ۾ قيام پذير ٿيو، ’اٿينس‘ ۾ انهن جو ستريل پوئلڳ
 ٿيو، جيڪو جيتوڻيڪ يوناني سڏجڻ ۾ آيو، پر پنهنجي ذوق،
 مذهب ۽ ادب ۾ پنهنجي ابن ڏاڏن وانگر مڪمل طرح ’سنڌي‘ هو۔
 ”جيئن ئي پڙهندڙ مون سان گڏجي ’ڪورنٿس‘ (Corin-
 thus) جي تاجر پيشه ۽ خوشحال قوم جي گولي لٽل آفريڪا
 جي بينڪيتن جي جاگرافيائي ترقيءَ مان هلندو ته کيس انهيءَ
 ته۔ پاساڻن تعلق لاءِ، جيڪو مصر، يونان ۽ سنڌو جي سرزمين
 کي پاڻ ۾ ڳنڍي ٿو، شڪ جي ڪا گنجائش نه رهندي۔ اهو
 پراڻو تڪرار آهي ته سنڌو جو ڪلاسيڪي نالو ’ابلسين‘
 (Abusin)، يونان ۾ ’ڪوئي انڊس‘ (Coi-Indus) (Corinthus)
 سڏجڻ ۾ آيو، جنهن جي معنيٰ آهي ’ڪوري انڊس‘ (Cori Indus)
 جا رهاڪو۔

تاريخ ۾ اهي ماڻهو فوئنيشينس (Phoenicians) طور سڃاتا
 وڃن ٿا۔ اوڏلي تاريخدان هميشه عجب ڪائيندا هئا ته مغربي
 تهذيب جا اهي ابا ڏاڏا ڪٿان آيا هئا؟ پر هاڻي اهو طئه ٿي

ويو آهي ته Vedic Panis (جيڪي هندستان ۾ والڪ، واليا ۽ بنيا ڪوئچن ٿا)، اولھ ۾ Panikas يعني Punic نسل يا فوٽيشنس چوائڻ ۾ آيا، جيٽوئيڪ ڳاڙهي سمنڊ کي پونوچ سمنڊ سان ڳنڍيندڙ موجوده سئيز ڪئبال جو تڏهن وجود نه هو، پر ان زماني ۾ هڪ واھ هوندو هو، جيڪو نيل نديءَ جي انتهائي اوڀر طرف هڪ مٺي پاڻيءَ جي چئنل کي ڳاڙهي سمنڊ سان ملائيندو هو. اهي قديم رهاڪو انهيءَ چئنل وسيلي، ڳاڙهي سمنڊ کان نيل نديءَ مان ٿيندا، پونوچ سمنڊ تائين ويندا هئا، اسان جا اهي فوٽيشنس ايترو اڳتي نڪري ويا جو فوٽيشيا نالي ملڪ قائم ڪيائون، جتي اڄ ڪلهه شام ۽ لبنان جا بندرگاهه آهن.

چيو وڃي ٿو ته "Panis لوڪن" راجا کي ماري وڌو هو، تنهنڪري کين پرڏيهه ۾ آباد ٿيڻ لاءِ سنڌ ڇڏي پئي هئي، پر اهي مقدس ٻاھ ۽ برهمڻ پاڻ سان گڏ کڻي ويا هئا. اينسائيڪلوپيڊيا برٽينيڪا پٽاندر، "فوٽيشنس جو چوڻ آهي ته سندن پراڻا شهر خود ديوتائن قائم ڪيا هئا ۽ سندن نسل ٽيهه هزار ورهيه پراڻو هو." هتي قديم هندستان جي هڪ دؤر کان ٻئي دؤر جي تهذيب جا پراڻا ڇٽا آهن، ۽ سنڌ جون قديم واپاري روايتون پڻ ملن ٿيون.

هيءَ مهان ننڍڙي سنڌ ڪنهن جهڙي هئي؟

مٿي قديم تهذيبن جو جنم دريائن جي وادين ۾ ٿيو هو. ان وقت قديم ماڻهو لاه جبل ۽ سمنڊ وڌي ڏکيائي جو سبب هئا ظاهر آهي ته سنڌو تهذيب گهڻو ڪري ايتري پراڻي آهي جيڪي خود سنڌو، جيڪا خود پونءِ-وديا سان تعلق رکي ٿي، نه ڪي تاريخ سان.

ابتدائي ماڻهو کي پنهنجي جياپي لاءِ نه رڳو دريا جو پاڻي گهربل هو، پر کيس ٻين عنصرن کان بچاءُ جي پڻ ضرورت هئي. تنهنڪري اهو سمجهيو وڃي ٿو ته سنڌ جي

ايراضيءَ ۾ پهرئين انساني رهائش ڪيرٿر جبلن جي اولهه ۾، دريا جي ڀرسان شروع ٿي. تنهنڪري اهو ڪو اتفاق ناهي ته سنڌ جي تهذيب جو تاج، موهن جو دڙو، سنڌو دريا ۽ ڪيرٿر جبلن جي وچ ۾ آهي. قديم لکني ٽيمپل پڻ ساڳئي جابلو ايراضيءَ ۾ واقع آهي.

جاگرافائي، تاريخي ۽ ثقافتي طور تي سنڌ هميشه هندستان جو حصو رهي آهي. وسيع جابلو بلوچستان جو بيمابان، سنڌ کي مؤثر طور تي ايران کان جدا ڪري ٿو. پر ڪڇ ۽ راجستان جا ننڍا بيمابان پڻ تاريخي طور تي سنڌ جي ڪڇهه حصي کي اوڀر کان جدا ڪن ٿا. انهيءَ بيهڪ سنڌ کي پنهنجي هڪ جدا سڃاڻپ ۽ شخصيت ڏئي آهي. اهڙي ريت قديم سنڌ جهڙوڪر الڳ ٿلڳ ملڪ هو، جنهن ۾ نه رڳو بلوچستان ۽ ڪڇ شامل هئا، پر ملتان پڻ شامل هو. 1947ع ۾ ملڪ جي ورهاڱي تائين، جڏهن سنڌي، بمبئي ۾ پهتا ته برهڻن، سنڌين کي ’ملتانين‘ جي طور تي ڄاڻو ٿي!

پوءِ سنڌو اوڀرائون وهڪرو اختيار ڪيو ۽ اڀرندي وهڪري ڪڇ ۾ وڃي ٿي. چوڙ ڪيو، ڇيڪو اڳيئي سمنڊ هڪ هو. اها بلڪل عجيب ڳالهه ناهي ته هڙاپا، (جنهن کي ويلن ۾ ’هري بويهه‘ چيو ويو آهي)، جيڪو سنڌ جي اتر (پنجاب) ۾ آهي ۽ لوٽل، جيڪو سنڌ جي ڏکڻ (گجرات) ۾ آهي، موهن جي دڙي واري ساڳي تهذيب جا مالڪ هئا. ٻين سڀني رڪارڊن جي ڀيٽ ۾ موهن جي دڙي جا کنڊر قديم سنڌ جي شاندار ماضيءَ جي وڏي ڪسوٽي آهن.

اڄ جڏهن پاڪستان ۾ سنڌي قوم پرست پنهنجي پرڳڻي کي ’سنڌو مائتا‘ سڏين ٿا ته اهي محض قديم حقيقت کي ورڃائڻ ٿا. سنڌ نه رڳو سنڌين جي ماءُ آهي، پر قديم يونان ۽ قديم مصر جي پڻ ماءُ آهي.

امر ”موئن جو دڙو“

1918ع کان 1922ع تائين هندستان جي آثار قديمه جي راکل داس بئنرجي سنڌ ۽ پنجاب جي بهراڙين ۾ سڪندر جي گذرگاهه جي ڪنهن آثار ملڻ جي اميد ۾ ٻئي ڏوڙ چاليءَ ۾ اهڙو ڪو آثار ڪونه مليس، جيتوڻيڪ يوناني فاتح عام ملڻ کان وڏا پنهنجا هٿيار هندستان جي سرزمين ۾ دفن ڪيا هئا ته جيئن ايندڙ نسلن کي خبر پوي ته يوناني سپاهي ڪيڏا قدآور سورما هئا پر راکل ڪي ننڍا وڏا گهڻيئي پراڻا دڙا مليا، جيڪي ٻڌ جي دؤر سان وابسته هئا، منجهانئن ٻنهي کان وڏو ٻڌ دؤر جي استوپا وارو دڙو هو، جيڪو هاڻي لاڙڪاڻي جي ڀرسان ”موئن جي دڙي“ جي نالي سان ڄاتو وڃي ٿو.

هن دڙي جو ”موئن“ يعني ”سري ڪرشن ڀڳوان“ سان ڪو واسطو ناهي. سنڌي زبان ۾ هي دڙو ”موئن جو دڙو“ سڏجي ٿو، جنهن جي معنيٰ آهي مري ويلن يا ملڻ جو دڙو. روايت آهي ته هن دڙي ۾ ڪيترائي ماڻهو دفن ٿيل هئا، جڏهن ته جزوي کوٽائيءَ مان پتو پيو ته اُتي ڪوبه لاش نه هون. پر اڻلندو هڪ مڪمل عظيم شهر ٻڌرو ٿي پيو. حقيقت ۾ اهو هڪ شهر نه، پر گهٽ ۾ گهٽ ست شهر آهن، جيڪي هڪ ٻئي مٿان تعمير ٿيل آهن! استوپا ٿي ٻيهي اوڀر ڏانهن ڏسبو ته پري کان سنڌو هڪ ڇاندي جهڙي رين وانگر نظر ايندو. سنڌو هر سال پاڻ ساڻ لٽ جا اٺبار کڻي ايندو آهي ۽ هر صدي دوران آسپاس جي زمين جي اوچائيءَ ۾ ستن انچن جو واڌارو ايندو آهي. موئن جي دڙي جا ست شهر، پنهنجي ستر فوٽن جي اوچائيءَ سان، لڳ ڀڳ ٻارنهن هزار ورهين

جي تاريخ پيش ڪن ٿا.

سمورو شهر پڪين سرن جو جوڙيل آهي. اهو ڏيکاري ٿو ته اتان جي تهذيب نه رڳو اعليٰ ترقي يافته هئي، پر ثابت ڪري ٿي ته ان زماني ۾ وڏا بيلا موجود هئا، جن مان وڏي انداز ۾ ٻارڻ حاصل ٿيندو هو. حقيقت ۾ آڳاٽين مهرن تي آڪريل چيٽن، گينڊن ۽ هٿين جي شڪلين سان جهنگلي زندگيءَ جي زرخيزيءَ جو ڏس ملي ٿو.

ٻاهرين ملڪن جي آثار-قديم جي آڳاٽن هنڌن ۾ گهڻو زور ديوتائن ۽ بادشاهن تي هوندو آهي. اتي وڏا مندر ۽ شاندار محلات هوندا آهن. پر هيءُ شهر ظاهر ظهور هڪ لوڪ-راج ۽ بيشڪ برابري وارو لوڪ-راج هو. جيئن ته سنجھس ڪوٽ ۽ محلات ناهي، تنهنڪري سمورا گهر پڪا (چڱي طرح اڏيل) ۽ سمورين سهوليتن سان آراسته آهن. گهڻيون ويڪريون ۽ سڌيون آهن ۽ گهر کليل ۽ هوادار آهن. هر گهر کي پنهنجي ڪوهي-۽ حوض آهي، جيڪو فالتو پاڻيءَ کي مرڪزي ڪسٽن جي سرشتي ۾ نٿي ٿو. سڀ کان عجيب ڳالهه اها آهي جو سڀ ڪسيون پڪيل آهن. جيئن ته انهيءَ خطي ۾ سيمنٽ وانگر جن جو استعمال نه ٿيندو هو، تنهنڪري سرون اهڙي طرح جوڙيل ۽ هڪ ٻئي سان ٺهڪائي بيهاريل آهن، جو انهن کي ڪنڊڻ لاءِ سيمنٽ جي ضرورت ئي نه هئي.

انهيءَ ڳالهه اڄ جي شهري رٿا جوڙيندڙن کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو آهي. برطانوي رهائشي گهرن جي هڪ ماهر بي. ايس. ٿائون رو (B. S. Townroe) بي مهاڀاري لڙائيءَ جي خاتمي تي چيو هو ته ”سنڌو-ماتر ۾ دفن ٿيل شهر گهٽ ۾ گهٽ پنج هزار ورهيه پراڻا آهن. انهن جي جڏهن ڪوٺاڻي ڪئي وئي ته ڏٺو ويو ته انهن جي باقاعدي رٿابندي ٿيل هئي ۽ پاڻيءَ جي نڪال جو بندوبست ٿيل هو. هرڪنهن وڏي گهر ۾ وهنجڻ جي جاءِ هئي. آڳاٽا ويدن جا پستڪ، عمارت سازيءَ

جي ترقيءَ جي عام ڄاڻ ۽ شهري انتظام هلائڻ جي ڏاهپ ۾، هندستان جي اوائلي ماڻهن جي علم ۽ دانش جو نوس ثبوت پيش ڪن ٿا. جڏهن اسان سيندو ۽ ماڻر جي پنج هزار ساله آڳاٽي شهري تهذيب تي ويچار ڪريون ٿا ته اڄ جي مسئلن کي منهن ڏيڻ ۾ اسان ۾ نهلائي اچيو وڃي. يورپ ۽ اتر آفريڪا ۽ ٻيا واراڻ سائن دوران دور-اوڀر ۾ بمباريءَ ۾ تباهه ٿيل اسان جي شهرن جي نئين سر ترقيءَ جي مسئلن کي منهن ڏيڻ لاءِ، اسان هندستان کان صبر ۽ ڏاهپ ٻئي سگهون ٿا.

مشهور مفڪر آلدوس هڪسلي (Aldous Huxley)

موئن جي دڙي جي امن پري خصوصيت کان ايندو متاثر ٿيو جو لکيو اٿس: "سندو-ماڻر جي تهذيب ايندي شاهوڪار ۽ ترقي يافته هئي، جيڏي 'سمير' ۽ 'مصر' جي. پر سندو-ماڻر جي تهذيب لڙائي کان غير واقف هئي. انهن دفن ٿيل شهرن مان نه ڪو هٿيار مليو آهي ۽ نه چوڌاري ديوار هجڻ جو ڏس ملي ٿو. اها حقيقت سڀ کان وڏي اهم آهي. انهيءَ مان ثابت ٿئي ٿو ته اُتان جا رهواسي گهڻيل شهري تهذيب جون سهوليتون نه مائيندا هئا، جن لاءِ کين وقفي بوقفي قتل عام جي صورت ۾ قيمت ادا ڪرڻي نه پوندي هئي."

اهو شهر بي هٿيار انهيءَ ڪري نه هو جو وٽس حفاظت لاءِ ڪي ڪين هو. پر اهو انهيءَ ڪري هو، جو اهو هڪ بين الاقوامي، تجارتي ۽ شاهوڪار شهر هو. حقيقت ۾، سر جان مارشل (Sir John Marshall)، جيڪو ان وقت ۾ آثار-قديمه کاتي جو ڊائريڪٽر جنرل هو، نشان ڏهي ڪئي آهي ته "پراڻا زيور ايتا ته سٺا گهڙيل ۽ پالش ٿيل آهن جو لڳي ٿو ته پنج هزار ورهيه آڳاٽي گهر بدران باند استريت (لنڊن) جي صراف وٽان آيا آهن."

هن شهر کي هٿيارن جي انهيءَ ڪري به ضرورت نه هئي جو اهو قانون، انتظام ۽ انصاف وسيلي محفوظ هو. هيءُ اهو

شهر هو، جنهن کي هٿيارن جي ضرورت نه هئي، پر پنهنجي
ٻياري ٻارن لاءِ گهڻي رانديڪا ٺاهيا هئا، جيڪي کولائي
وقت سڀنيون وڃائي ۽ چڱي رهيا هئا.

شروع ۾ اولهه وارن اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش
ڪئي هئي ته هيءُ سنڌي شهر آرين تيار ڪيو هو. پر اها
شاهدي اهو ڏيکارڻ لاءِ جلدي تبديل ڪئي ويئي ته هندستان
جي ٻين آثار-قديم وانگر هيءُ شهر خود آرين جو شهر هو.
هتي شيو هڻي ناک ۽ ڪالي آهن، لنگ ۽ ٻير جي پوڄا
آهي ۽ مندر جي چوٽيءَ واري استوپا جي سامهون، ياترين جي
وهنجڻ جي رسم پوري ڪرڻ لاءِ وڏو تلاءُ ٺهيل آهي.

فتح ۽ تباهيءَ جي نظريي کي پوءِ انساني تاريخ جي
جي ماهرن (Anthropologists) رد ڪيو، جڏهن انهن اهو
ڏٺو ته اڄ جي سنڌين وانگر موئن جي دڙي جي رهواسين
جون ساڳيون ڊگهي مٿي واريون کوپريون آهن. ظاهر آهي
ته سنڌ جي مقامي خصوصيت کي تبديل ڪرڻ لاءِ فاتحن جو
گهڻو تمام ٿورو هو.

رگو ٻرڻين ۽ چين جي عظيم ديوار کان پوءِ دنيا
جو سڀ کان وڏو عجوبو موئن جو دڙو ٿي آهي. حقيقت ۾
اهو ايترو جيئرو جاڳندو آهي، جو کيس ’موئن جو دڙو‘
سڏڻ نه چڱائي. جيستائين اسان اتان جي لڳي پڙهون ۽ انهي
شهر جو اصل نالو ڳولي نئون، تيستائين انهيءَ جو صحيح
نالو ’امر سنڌ دڙو‘ هئڻ گهرجي. اهو سنڌ ۾ سڀ کان مقدس
هند آهي. اها ئي سموري انسان ذات جي ٽبرٽ ياترا يا زيارت
جي جاءِ آهي.

سڪندر جو وائرلو - سنڌ

ويلن ۽ وير-رس ڪاوڙين (جنگنامن) کان پڻ وڌيڪ، سنڌ جي شڪل سڪندر (Alexander) جي تاريخي هنڌن ۾ تمام ڇڪي نظر اچي ٿي.

برطانوي تاريخدان سڪندر کي 'دنيا جو فاتح' ٿا ڪوٺين، جيڪو 'جنهن هند به پهتو، ڏٺائين ۽ فتح ڪيائين.' هندستان جي درسي ڪتابن ۾ کيس اڄ تائين اهو مشهور ڪيو ويو آهي ته هو هندستان جي راجا پورس (پورو) کي لڙائي ۽ ۾ هارائي موپارو ٿيو هو. پر سڪندر جي پنهنجن يوناني تاريخدانن جا دستاويز هي ڳالهه ٿا ٻڌائين. هي مهاڀاري لڙائي جي مشهور روسي فوجي ڪمانڊر مارشل زهوڪوف (Marshall Zhukov)، انڊين ملٽري اڪيڊمي دبرادون ۾ ڪجهه ورهيه اڳ چيو هو ته هندستان سڪندر کي شڪست ڏني هئي.

پنجاب ۾ پورس سڪندر سان ڪافي خراب هلت ڪئي. حقيقت ۾ پورس کيس تڏهن ئي مات ڏني هئي، جڏهن چيو هئائين ته 'اسان هڪ ٻئي سان ڪهڙي ڪارڻ جنگ جوڙيون، جڏهن تنهنجي هتي اچڻ جو مقصد اسان جي پاڻي يا اسان جي کاڌي کسڻ جو ناهي؟ ڇا هي آهي شيون آهن، جن تي ڏاها مال هو ضروري طوز تي وڙهندا آهن؟ جيتريقدر ٻين دولتن ۽ ملڪيتن جو تعلق آهي، جيڪي دنيا جي نظرن ۾ اهميت واريون آهن، جيڪڏهن مان انهن سان توکان وڌيڪ فوازيل آهيان ته مان انهن ۾ توهان حصي داري ڪرڻ لاءِ تيار آهيان، پر جيڪڏهن قدرت مون کان وڌيڪ توتي مهربان آهي، ته مون کي تنهنجي اطاعت ڪرڻ ۾ ڪا هڪ ناهي.'"

پورس جي انهيءَ سوال جو جواب سڪندر وٽ نه هو. اٽلنڊو ڏمڪائيندي ايمان وڃان ڇيائين، ”مان وڙهندس ۽ توهان جنگ ڪندس، پوءِ ڀلي ڪٿي تون ڪيترو به مروت وارو ڇو نه هجي. مون سان تون چڱائي جي اميد نه رک.“ پر پورس کي سڪندر مان چڱائي حاصل ٿي. جنگ نتيجي خيڙ ثابت ٿي. يوناني هندستانين جي سورهياڻيءَ کان ايڏو ڊڄي ويا جو سڪندر جي خواهش ۽ ارمان پريل ڏانهن جي باوجود، انهن اڳتي وڌڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. عظيم يوناني تاريخدان ’پلوٽارچ‘ (Plutarch) لکي ٿو: ”پورس سان انهيءَ آخري مقابلي ۾ مقدونين جي همت جو ٻڌو کانئن ڇڏائجي ويو ۽ هندستان ۾ کين اڳتي وڌڻ کان روڪي ڇڏيو. سڪندر نه رڳو پورس کي پنهنجي فتح ڪمڌ بادشاهي جي، پنهنجي پاران حڪومت سنڀالڻ جي آڇ ڪئي، پر مختلف خودمختيار قبيلن جي واڏو زمين به حوالي ڪئي، جن کي هن آڻ مڃائي هئي. لڙائيءَ کان پوءِ، پورس سڪندر کان مابل زمين سان اڳي کان هئو طاقتور ٿي آپريو ۽ سندس سون جي خزاني ۾ اضافو ٿيو. اها هئي پورس تي سڪندر جي ’سوپا‘ پر سنڌ ۾ مٿس جيڪا مصيبت نازل ٿيئي هئي، اها ان کان وڌيڪ خراب هئي.“

سڪندر ايران، افغانستان ۽ آندرو اولهه هندستان سان لڙاين ۾ ايترا ته دشمن پيدا ڪيا هئا، جو پنهنجي وطن ڏانهن ساڳئي رستي تان ورتل جو سامهون ٿي نه ڪيائين. هن تنهن ڪري سنڌ جي رستي سفر ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. پر ملتان ۾ مالا لوڪن هن لاءِ مصيبت پيدا ڪري ڇڏي.

جڏهن سڪندر جي لشڪر نئين جنگي نمري ’الا لالا‘ لائي سان سنڌ فتح ڪئي ته سنڌي ظاهري طرح ڊڄي ويا. ميوزڪنس (Musicans)، سينڊيمن (Sindemana) ۽ پٽالا (Patala)، جن کي گزيٽير آف سنڌ (Gazetteer of Sind 1968) جي مصنف ڊاڪٽر ايڇ. ٽي. سورلي، آءِ. سي. اين

الور، سيوهڻ ۽ حيدرآباد ڪوئي ٿو، جا حاڪم پڇي ويا. [’پٽالا‘ يوناني ٻوليءَ جي ’پٽن‘ (Patan) لفظ جي بگڙيل صورت آهي، جنهن جي معنيٰ آهي دريا جو ڪپ يا سمنڊ جو ڪنارو.] هر ٿوري وقت گذرڻ کان پوءِ انهن پنهنجي حواسن تي قابو پاتو ۽ سڪندر کي ڏاڍي سيکت ڏني. سنڌ جو اڳوڻو ڪمشنر ۽ Sindh Before Muslim Couquest جو مصنف ايڇ. ٽي. لامبرڪ (H.T. Lambrik) نشاندهي ڪري ٿو ته ”سنڌ ۾ هڪ گجھي قوت هئي، جنهن ڌارين سان مقابلو ڪرڻ جو حوصلو پيدا ڪيو. اهو اصل ۾ برهمڻ جو اثر هو.“ سنڌ ۾ دڻهلا جا آباد ڪيل ٽيهه هزار برهمڻ بيڪار نه ٿيا!

سڪندر وطن ڏانهن موٽندي، پنهنجي دوستن سان اها ڳالهه تسليم ڪئي ته ”هنن هر هنڌ سون تي حملو ڪيو. هنن منهنجو ڪلهو زخمي ڪيو، ٽنگ ڏڪي وڌي، چانيءَ ۾ تهر هنيو ۽ ڪنڌ تي زوردار ڏڪ هنيو.“ هڪ ڏينهن يوناني لشڪر گاهه ۾ اها ڳالهه پکڙجي ويئي ته سڪندر مري ويو. کيس ليڪ ڏيئي ائين وڌاريو هئاڻون، جن جيئرو هجي.

برهمڻ سنڌي راجا سبس کي آڻڻ ۽ جنگ جوڻ لاءِ همٿ پٿرائي تيار ڪيو هو. سڪندر انهيءَ لاءِ ڪن ڪڏهن نه بخشيو. مقامي ماڻهن ۾ ڏهڪاءُ وجهڻ لاءِ هن سندن سموري جڳتي کي قتل ڪري ڇڏيو. هر برهمڻ جي علم، لياقت ۽ جذبي کان ايترو ته متاثر هو، جو هو ڏهن برهمڻ کي حراست ۾ وٺي، پاڻ سان گڏ وٺي ويو. سڪندر جي سوالن ۽ سندن جوابن جا جيڪي تفصيل پلوٽارچ (Plutarch) لکيا آهن، اهي پڙهڻ وٺان آهن. هن لکيو آهي:

”پهرئين برهمڻ کان پڇيائين ته ’سڀني ماڻهن ۾ گهڻا ماڻهو مثل آهن يا نه؟‘ ته هن ورائيو، ’زندگي ڇاڪاڻ ته جهڪي مري ويا آهن، سي آهن ئي ڪونه‘. ٻئي کان پڇيائين ته ’سڀ کان وڏا جانور ڌرتيءَ تي آهن يا سمنڊ ۾؟‘ ته هن ورندي ڏني،

’ڌرتيءَ تي، ڇو جو سمنڊ ته ڌرتيءَ جو حصو آهي.‘ هن ٽئين برهمڻ کان پڇيو، ’سڀني کان چالاڪ جانور ڪهڙو آهي؟‘ تنهن تي هن ورائيو، ’اهو اڃا انسان ڳولي نٿو ٺاهي.‘ هن چوٿين برهمڻ کان پڇيو ته ’هٿاءِ، تو سڀاس کي ڪهڙو دليل ڏنو هو، جو هو وڙهن لاءِ تيار ٿي ويو؟‘ هن هٿايو، ’انهيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه، ته هو به نه شان سان مري يا شان سان جيئي.‘ پنجين برهمڻ کان هن پڇيو ته ’ڄمار ڪنهن جي وڌي آهي — رات جي يا ڏينهن جي؟‘ عالم ورائيو، ’ڏينهن ڄمار ۾ وڏو ٿيندو آهي، گهٽ ۾ گهٽ هڪ ڏينهن جو ٿئي سهي.‘ انهيءَ جواب مان سڪندر کي پوري طرح مطمئن ٿيندو نه ٿي، هن اڳتي چيو، ’تو کي پنهنجي عجيب سوالن جا عجيب جواب ملن ٿا ته ان ۾ تو کي عجب ڪاڻڻ نه گهرجي.‘ هن ٻئي کان پڇيو، ’پاڻ وٽائڻ لاءِ ماڻهو کي ڇا ڪرڻ گهرجي؟‘ ’پنهنجي پاڻ کي گهڻي ڊپ ۾ مبتلا ڪرڻ کان سواءِ، ڪنهن بيحد طاقتور هئڻ گهرجي.‘ ستين برهمڻ کان اهو پڇڻ تي ته ’ماڻهو ديوتا ڪيئن ٿو بڻجي؟‘ هن جواب ڏنو هو، ’ناممڪن کي ممڪن ڪري ڏيکارڻ سان.‘ اٺين برهمڻ کيس چيو ته ’زندگي، موت کان وڌيڪ طاقتور آهي، چوجو اهو گهڻن مضامين کي سهارو ڏئي ٿو.‘ ۽ آخري عالم کان جڏهن پڇيائين ته ’تنهنجي خيال پٿاندر هڪ ماڻهو کي ڪيترو وقت جيئن مناسب آهي؟‘ ته جواب مليس: ’جڏهن موت زندگيءَ لاءِ وڌيڪ ضروري هجي.‘

موت ۾ انهن عالمن سڪندر کان پنهنجا سوال پڇيا. دندارمس (ڏندامڻي؟) سڪندر کان پڇيو ته ’تو ايڏو ڏورانهن هٽڻ تي اچڻ لاءِ ايڏو ڊگهو سفر ڇو ڪيو؟‘ ڪلائوس (ڪلياڻ) سڪندر سان گهاٽائڻ کان ايستائين انڪار ڪري ڇڏيو، جيستائين هن پنهنجو پاڻ کي اگهاڙو نه ڪيو ۽ پوءِ کيس نهائي ۽ ڌيان سان پڇيائين. ڪلياڻ پوءِ سڪندر کي

چيو ته 'تنهنجو ائين ڏورانهن هنڌن تي پتڪل نه تنهنجي لاءِ مناسب آهي ۽ نه ئي تنهنجي لاءِ مناسب آهي ۽ نه ئي تنهنجي ملڪ لاءِ.' پلوتارچ لکي ٿو: "ڪلائوس فرش تي جائز جي گهنجیل سڪل کل اهو ڏيکارڻ لاءِ وڃائي ته اها ائين سڌي نه ٿيندي. هو هو اهو ڏيکارڻ لاءِ ته اها ڪيئن جلدي سڌي ٿيندي، پاڻ انهيءَ جي وچ تي ٿي پيو. انهيءَ تمثيل جي معنيٰ اها هئي ته کيس پنهنجي شهنشاهت جي وچ يعني گادي واري هنڌ تي گهڻو وقت گهارڻ گهرجي ۽ نه ڪي ان جي سرحدن تي."

پر سڪندر لاءِ سنڌ ۾ زندگي عالمن سان انهن مناظرن جي پيٽ ۾ ڪجهه وڌيڪ هئي، جو ڏکيا ڏينهن ته اڃا اچڻا هئا. جڏهن هن سگهاري سنڌوءَ کي ڏٺو ته سمجهيائون ته نيل نديءَ جو منڍ گولي ڪاپيو اٿس! سنڌوءَ ۾ رڳو مانگرمنجن جي موجودگي، انهيءَ ڪالهه جي هڪ ڏياري هئي، جو اهي ڏيڍل ۾ پڻ موجود هئا. سندس لشڪر بيحد خوشيءَ وڃان توتارا وڄائيندو سنڌوءَ ۾ ڪاهي پيو، جو ڪن هڪو آسرو هو ته هاڻي هو مصر پهچي ويندو. پر ستت ئي هنن پاڻ کي سمجهي ورتو. اتي چوماسي ۽ سامونڊي وڏين، ٻنهي سندن مٿيون منجهائي ڇڏيون. اهي وڏيون سندن وطن لاءِ اوڀر-ون هيون، جو ڪو چوڌاري سمنڊ سان گهيريل ۽ ڀونوچ سمنڊ جي ڀرسان آهي. هن پنهنجو لشڪر ٻن حصن ۾ ورهايو. اڌ سڪندر جي مهنداريءَ ۾ سنڌ جي هيٺين حصي ۽ بلوچستان جي سامونڊي ڪناري تان ٿيندو ايران ڏانهن آيو ۽ ٻيو اڌ جنهن جو اڳواڻ نيئرڪس (Nearchus) هو، سمنڊ رستي راهي ٿيو. جلد ئي ٻنهيءَ جو هڪ ٻئي سان رابطو ٿي ويو ۽ هر ڪنهن ائين سمجهيو ته ٻيو رستو وڃائي ختم ٿي ويو! خشڪيءَ جي رستي، پاڻيءَ جي اٿاڻ گهڻن کي چريو ڪري ڇڏيو. جيئن ئي ڪن پاڻيءَ جو تلاءُ ٿي مليو ته منجهس لهي ٿي پيا ۽ ايترو ته پاڻي ٿي

پينٽائون جو آفريجي. مرندا ويا! چاليهه هزار يونانين مان، جيڪي سنڌ مان خشڪيءَ رستي روانا ٿيا هئا، ايران پهچڻ تائين رڳو هئدرهن هزار وڃي پهچيا. سڪندر جو جديد سوانح نگار رومن لڀن پول (Robin Lane Poole) لکي ٿو ته ”انهن سڀني اهو تسليم ڪيو ته سموري لشڪر جون ايشيا ۾ پيش آيل مصيبتون جيڪڏهن گڏ ڪجن، ته به مڪران ۾ پيش آيل مصيبتن سان ڀڃتي ٿيون سگهجن. اعليٰ عملدار زندهه هئا. ۽ سڪندر به زندهه هو. پر ڪيئن بيمعزتو ٿيو هو، جنهن کان سواءِ ٻيو چارو نه هو. سڪندر اها پنهنجي پهرين شڪست ڄاڻي هئي.“

ظاهر آهي ته سڪندر هندستان جو چڪر اهڙو ئي ’ڪامياب‘ ٿيو هو، جهڙي ليپولين جي روس جي فتح. هن بهرحال انهيءَ خيال سان پنهنجو پاڻ کي ڏٺو ته اشيريا (Assyria) جي راڻي سيمينرامس (Semiramis)، جنهن سنڌ فتح ڪئي هئي، رڳو وڏن سائين مان واپس ٻڃي پڳي هئي. ۽ ايران جو سائرس (Cyrus) رڳو ستن سائين سان ٻڃي موٽيو هو. پر سڪندر جي هندستان جي مهم مڪمل طور تي اسٽل نه ٿي هئي. هن هندستان جي هاڻيءَ کي اولهه ۾ متعارف ڪرايو هو. هو وڏي تڪراري وارين پيڙهن کان ڏاڍو متاثر هو، جيڪي سنڌ ۾ اڀارو توڙي لهوارو اناج کڻي وينديون هيون. هن، تن کي يونان ۾ متعارف ڪرايو. تڏهن يونانين وري گرم مصالحن کي اولهه ۾ پنڄوڻو وڌيڪ متعارف ڪرايو. ايران جي بادشاهي محلات سوسا (Susa) جي ٽنن جي تعمير ۾ پنجاب جو شيشر (Sisoo) استعمال ٿيندو هو. انهيءَ ۾ شڪ ناهي ته هو ’خدائي حاڪم‘ (God King) لاءِ انب به کڻي وڃي ها، پر اهي گهڻا کائڻ سان سندس دست بيمار ٿي هئا، تنهن ڪري هن پنهنجي منزل انداز ٿيڻ دوران انب کائڻ تي بندش وجهي ڇڏي هئي.

البن جو اهو ڪٿو. سڌو تجربو رڳو سڪندر تائين

محدود نه هون. جڏهن جي. ڊي. برلا (G.D. Birla) الفيسو
الين جو نوڪرو - روس جي اڳوڻي وزيراعظم خروشچوف لاءِ
سوکڙي طور کڻي ويو ته هن شڪريئي سان اهو چئي موٽائي
چڏيو ته روسي ماڻهن جي ريمٽ کي اها عجيب شيءِ پاڻ
نٿي هجي.

يونانين وٽ سنڌ جي باري ۾ ٻڌائڻ لاءِ دلچسپ ڳالهيون
هيون. ائڊمرل نيئرڪس، جنهن يونانين جي سمنڊ رستي واپسي
مهل اڳواڻي ڪئي هئي، نشاندهي ڪندي لکيو آهي ته سنڌي
ماڻهو ڊگها ۽ سنڀا آهن ۽ ٿلهي تري واري چوڙي جي جتي
پائيندا آهن. سندن ٻاهرڀون ڏيکاءُ نڪي اچ ڪلهه جو آهي ۽ نه
وري آڌارو ورتل آهي.

سڪندر خود سنڌين کي سگهارو، سنجي ۽ برادريءَ
جي مانيءَ ۾ هم شريڪ ڀاتو هون. ظاهر آهي ته 'لنگر' جو
سلسلو سڳن جو شروع ڪيل ناهي. هن اها به نشاندهي ڪئي
آهي ته 'سنڌي جنگ کي ڏڪارن ٿا ۽ دواڊرمل جا چاهيندڙ'
آهن - يعني سائنس، تندرستي ۽ ڊگهي ڄمار.

يونانين ۽ سنڌين ٻنهي ۾ جيڪا ٻي ڳالهه مشترڪ
آهي، اها آهي سنڌي 'ڀونڊو' يا 'بجوا' اهو عمل هٿ جي
تري، اڱرين سميت کولي، ڪنهن جي منهن سامهون ڏيکاري،
علامتي طرح لعنت يا ڦٽڪار وجهڻ جو مخصوص سنڌي اشارو
آهي. جڏهن قبرص جي يوناني رهائڪن، برطانوين کي قبرص
مان لوڏي ڪڍڻ چاهيو ٿي ته انهن برطانوي جهنڊي 'يونين جئڪ'
سامهون ساڳي طرح هٿ جي مخصوص اشاري سان لعنت
ملائي ڪري ساڙيو هون. ساڳيءَ طرح جڏهن پاڪستاني عوام
جمهوريت لاءِ زوردار گهر ڪري رهيو هون، ۽ سيپٽمبر 1983ع
۾ فيمالي حق سنڌ جو دورو ڪري رهيو هون ته سندس آڌرڀاءُ
ساڳئي علامتي اشاري سان ڪيو ويو هون.

پروفيسر ڊيميٽريوس لوڪاتوس (Prof. Demetrios Loukatos)

(Loukatos) جو چوڻ آهي ته يونان جو اهو اشارو آڳاٽي وقت کان وٺي استعمال ۾ ايندو آهي ۽ اهو رومي (Romans) ۽ بالڪيني (Balkanians) ۽ البانوي (Albanians) لوڪن ۾ به پکڙجي ويو. يونان ۾ ’موجا‘ (Moudja) لفظ کي ’بوجا‘ اچارڻ وٺندو آهي، جو يوناني زبان ۾ ’م‘ جو ’اچار‘ ’ب‘ ۾ بدلجي ويندو آهي ۽ ’بوجا‘ لفظ ’بجا‘ يا ’پوندي‘ جي ويجهو آهي.

اهو موضوع ڊاڪٽريٽ جي ٿيسز لاءِ بهتر آهي، جنهن ۾ اها ڳولها ڪجي ته ڇا اهو سنڌ جي ڀارڻ سکندر لاءِ سوکڙي هئي، يا ٻيو ڪجهه هو؟ ها، ڇا اهو اسان جا ’هالي‘ لوڪ (جن کي Phoenicians ڪوٺجي ٿو)، هزارين ورهيه اڳ يونان ۽ ڪٿي پهتا هئا؟

ڏاهر جي حقيقت

اسلام جو پيغمبر سنڌ ۽ هند کان واقف هو. سندس زالن مان هڪ جو نالو هيند هو، جنهن لاءِ هو چوندو هو: ”شال الله متي ۽ سندس ملڪ مٿان مهربان هجي، جنهن جي نالي پويان هو سڏجي ٿي!“ جڏهن کيس سنڌ پهتي ته يمن تي ڌارين جو قبضو ٿي ويو آهي، ته سندس اُمالڪ سوال اهو هو ته سنڌين قبضو ڪيو آهي يا حبشين.

عربستان ۾ گهڻي هندستاني جت رهندا هئا. منجهانئن ڪنهن هڪڙي، پيغمبر جي زال بيبي عائشه کي بيماريءَ مان ڇڏايو هو، جيڪا کيس سندس نوڪرياڻي جي رجن ڪيڻ جي ٿوڻ ڦيڻ وسيلي لڳل هئي.

جت پنهنجي سينڌ مٿي جي وچ مان ڪڍندا هئا، جنهن جو نمونو پيغمبر کي ايندو وڻندو هو، جو پاڻ به ساڳيو نمونو اختيار ڪيو هئائين. عربستان ۾ سنڌي جتن جي ٿلهي تري واري ’جتي‘ ڏاڍي مشهور ٿي. اسان مان گهڻا اها ’جوني‘ جي نالي سان سڃاڻن ٿا. سنڌيءَ ۾ اها اڃا تائين ’جتي‘ سڏجي ٿي.

عرب تاجرن گهڻو اڳي ٻڌايو هو ته هندستان ۾ ”دريا موتي آهن، جبل ياقوت آهن، ۽ وڻ خوشبوءِ آهن.“

حقيقت ۾ عرب ۽ سنڌي — ۽ ٻيا الهندي گهٽ وارا هندستاني — هڪ ٻئي کي چڱيءَ طرح سڃاڻيندا هئا. عربن جي عقيدتي مطابق، آدم ۽ حوا هندستان ۾ رهندا هئا ۽ هندستان ”جنت نشان“ هوندو هو. اُهي هندستان جي مورن ۽ هائين، ڪافور ۽ صندل تي عجب ڪاڻيندا هئا. اسلام کان اڳ، عربن

جو مذهب گهڻو ٿڌو هندو ڌرم جهڙو هو، يعني فطرت سان هم آهنگ مذهب (Pantheistic) هو. سنه 53 هجريءَ ۾، جڏهن عربن سسليءَ فتح ڪيو ته اتان جي مقامي سون جي مورتن کي قبضي ۾ ڪيائون، جيڪي پوءِ سنڌ جي راجا کي وڪرو ڪيائون.

جڏهن دنيا ۾ اسلام جو ظهور ٿيو، ۽ سڀني ڏسن ۾ ڦهليو ته ان جو هندستان ۾ ڦهلائڻ ان ٿر هو. افسوسناڪ ڳالهه اها آهي ته ان زماني ۾ هندستان بهتر صورت ۾ نه هو. هر شا کان پوءِ اتر هندستان جي حالت ايتري مئي، ۽ سنڌ تي ان زماني ۾ هڪ متضاد گهراڻي جي حڪومت هئي.

سنڌ جو راجا راه سھاسي، چٽور جي راجا جو ڀاءُ هو. کيس ڪوبه اولاد ڪونه هو. سندس راڻي ’سهندي‘ برهمڻ وزير چچ جي عشق ۾ گرفتار ٿي پئي. جڏهن سھاسي مري ويو ته سهندي حڪومت جي سڀني دعويٰ دارن کي مارائي ڇڏيو ۽ پوءِ چچ سان شادي ڪري ڇڏيائين. انهيءَ ڳالهه رعيت کي ڏڌڪو رسايو.

پر چچ پاڻ کي هڪ ڪامياب حاڪم ثابت ڪيو. هن ملتان کي سنڌ سان ملايو ۽ سنڌ جي سرحد ڪشمير تائين مقرر ڪيائين. سنڌ جو ديال ۽ ڪشمير جو بهن اهڙي طرح پوکيائين، جيئن ٻنهيءَ جون ڌاريون هڪ ٻئي سان وڇڙي وڃن. ساڳيءَ طرح ايران جي سرحد ڇڙي ڪرڻ لاءِ هن ڪڇي جا وڻ پوکيا. اهي اڄ جي جديد سيمنٽ جي ٽپن کان هڪ سان وڌيڪ خوبصورت هئا.

چچ کي سهنديءَ مان ٻه پٽ ٿيا — ڏاهر ۽ ڏاهر سيهر. چچ کي ٻي زال مان هڪ ڌيءُ ’هائي‘ نالي پڻ هئي. ڏاهر الور ۾ اتر سنڌ تي راڄ ٿي. ڪيو ۽ ڏاهر سيهر نوابشاهه جي برهمڻ آباد ۾ سنڌ جي هيٺين علائقي تي حڪومت ٿي ڪئي. جڏهن هائي لائق ٿي ته جوتشي اڳڪٿي ڪئي ته هو الور

جي قلعي کان ڪڏهن به ٻاهر نه ويندي ۽ سندس مڙس سنڌ ۽ هند جو حڪمران ٿيندو. انهيءَ تي وزير، ٻنڌيمان (ڏاهو) — هر هند حالت ۾ بلڪل ٻڌي هئڻ (بيوقوف) ثابت ٿيو — ڏاهر کي پنهنجي ويڳي پيڻ سان شادي ڪرڻ ۽ پنهنجو پاڻ کي ۽ حڪومت کي بچائڻ لاءِ نيزاري ڪيائين. انهيءَ صلاح وٺڻ ڪري هو ڪنهن به عام ماڻهو وانگر گلارو ٿيو. پهر سوچڻ کان پوءِ هن علامتي طور تي ٻائيءَ سان شادي ڪرڻ قبول ڪئي. هن کيس شاديءَ جي منڍي پيش ڪئي، تلوار سندس هنج ۾ رکيائين ۽ پنهنجي پوتي سندس مٿي تي ڍڪيائين. ڏاهر جي ائين ڪرڻ سان، يعني پنهنجي ويڳي پيڻ سان شاديءَ جي ڪري، توڙي جو اها علامتي هئي، ”ڏاهري“ لفظ جي سنڌيءَ ۾ معنيٰ ”چسو يا بيوقوف“ مقرر ٿي.

هر ڏاهر جي حق ۾ چيو ويندو آهي ته ويڳن ڀائرن ۽ ويڳين پيڻن ۽ سؤٽن وچ ۾ شاديون، آگاهين راجاڻي تاريخن ۾ آڃاڻل نه هيون. مصر جا فرعون ۽ ايران جا اڳوڻا شهنشاهه عام طرح پنهنجي ويڳين پيڻن يا سؤٽن سان انهيءَ بنياد تي شاديون ڪندا هئا ته شاهي گهراڻي جي شهزادي جي ڪنهن به ٻي عورت سان شاديءَ هڪ سچي شهزادي لاءِ مناسب نه نه هئي، ۽ ٻين شاهي خاندانن مان شاديءَ ڪرڻ ڪري سندن سالن جي وچ ۾ دشمنيون ٿي پونديون هيون. ۽ ٻائي ته رڳو ڏاهري جي ويڳي-پيڻ هئي.

هر ڏاهر جي ٻائي سان شاديءَ ماڻهن ۾ چؤڀول پيدا ڪيو ۽ سندن دلين ۾ ڏڪار پيدا ڪئي. عربن جي حملي وقت سنڌ جي صورت حال اها هئي. هر ساراه جوڳي ڳالهه اها آهي ته جيئن ئي معلوم ٿيو ته سنڌ وارن مردان وار مقابلو ڪيو. ڪنهن عرب مردار جڏهن ڪنهن سنڌيءَ کان سنڌ جي باري ۾ پڇيو ته هن ورائيو: ”ٻائي تمام ٿورو آهي. ميرو بيڪار آهي. چور کي چوريءَ جي سزا نٿي ملي. ٿورو

لشڪر بلڪل مارجي ويندو. وڏو لشڪر بڻڪون ڪاٻي مري ويندو. ”عرب سردار انهيءَ جواب ۾، عربي حملي کي بي همت ڪرڻ لاءِ هڪ سنڌيءَ جي حب الوطني جي ڪوشش ڄاڻي. پر عربن رت جو ڌاڻقو چڪي ڏٺو هو ۽ آهي ايران کان موراڪو تائين ڦهلجي چڪا هئا. ڪن پنهنجي فيصلن سان هٿاڻ سولو نه هو. جديد تحقيق جي بنياد تي، مولانا ابوالڪلام آزاد پنهنجي تصنيف ”انسانيت موت جي دروازي تي“ (Humanity at Death's Door) ۽ مولانا نلوي پنهنجي تصنيف ”عرب و هند ڪي تعلقات“ (Indo-Arab Relation) ۾ لکن ٿا 638ع کان 710ع تائين عربن سنڌ تي خشڪي توڙي بحري رستي پندرهن حملا ڪيا هئا، پر رڳو آخري ڀيري 711ع ۾ محمد بن قاسم پنهنجي حملي ۾ ڪامياب ٿيو.“

’چچ نامہ‘ جيڪو سڀ کان مصدق ۽ گهڻو ڪري سنڌ جي احوال جو عربي فتوحات جي باري ۾ سهڻو ۽ تفصيل آهي، ۾ بيان ٿيل آهي ته 638ع ۾ خليفي حضرت عمر سنڌ تي بحري حملي لاءِ مغيره کي موڪليو، پر اهو هندستان جي رخ ۾ پسپا ٿي ويو. ’چچ نامہ‘ ۾ ٻين اسي سالن دوران، ٽيهن ٻين وڏن زميني ۽ بحري حملن جو ذڪر ملي ٿو، جن جا مهندار حڪم، عبدالله، راشد، مندر، سنان ۽ بنيل هئا مارجي ويا. خليفو حضرت عثمان پنهنجي دور ۾ سنڌ ۾ عربن جي شڪست جي ڪري ايترو فڪرمند هو، جو هن سنڌ تي انهيءَ ڪري وڌيڪ حملو نه ڪيو ته ”اتان جو پاڻي ميهو آهي اتان جي زمين پٿريلي آهي ۽ اتان جا ميوا گهٽ/ڪٽا آهن.“

اما ڏاڍي دلچسپ ڳالهه آهي ته ’مشڪ‘ ۽ ’موتين‘ جي سرزمين ٽنهن ’ميري‘ ۽ ’پٿريلي‘ ٿي وڃي، جڏهن کيس بيڪٽ ڏيڻ جي ڪا واھ نه ٿي سگهي. سنڌي انگور ڪٽا ٿي پيا!.....
پر جنگ لاءِ خواهش ۽ مال غنيمت جي لالچ عربي روح کي ڇڪ پاتو ۽ خليفي حضرت عليءَ سنڌ تي پنهنجو

لشڪر ڇاڙهي موڪليو. پر پوءِ حضرت عليءَ جي موت جو
 ٻڌي اهو دل شڪستو ٿي واپس موٽي آيو. ان کان پوءِ جي خليفي
 معاويه هڪ وڏو زميني لشڪر روانو ڪيو، جنهن وٽ ڪاڌو
 خوراڪ جو سامان ايترو نه پيل هو، جو کيس منزل تي باهه
 ٻارڻ جي به ضرورت نه پيئي. پر سنڌي لشڪر کين اهڙا ڏوٽا
 ڇپايا جو سندن سهه سالار عبدالله پنهنجي موت کان اڳ رحم
 جو گهي رڙ ڪري چيو، ”پيغمبر جي اصحابن جا اولادو، پنهنجا
 سڻهن سڄي مذهب کان اصل نه ڦيرجو، ته جيئن اوهان جو ايمان
 ڪنهن شڪ کان آزاد رهي ۽ اوهان آزاديءَ جي عزت حاصل
 ڪري سگهو.“ پر عربن مڪران ۾، رڳو جنت جي آسري
 تي وڙهڻ ۽ مرڻ جي بلران پڇڻ ۽ زندهه رهڻ کي ترجيح ڏني.
 ٻئي رڌي حملي جو مهندار ”سنان ولد سالم“ هو، جنهن
 جي ولادت جي موقعي تي پيغمبر پاڻ هلي ويو هو. هن موقعي
 تي سنان، پيغمبر کي پنهنجي فتح لاءِ خواب ۾ دعا ڪندي
 ڏٺو. پر ولادت توڙي ٻي دنيا مان ڪيل دعائن ڪو اثر نه
 ڏيکاريو، جڏهن ته ٻڌيا جي مقام تي سندن کيس ماري ڇڏيو.
 پوءِ 680ع ۾، گورنر زياد، سنڌ بن جارود بن بظاهر کي
 سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيو. پر هو جيئن ئي درٻار ۾ پنهنجي
 هنڌ تان اٿيو ٿي ته ڪاٺ جي لڪر ۾ سندس جيو ڦاسي
 ڦاٽي پيو. عراق جي گورنر عبدالله انهيءَ ڳالهه کي بدسوڻ
 سمجهي رڙ ڪري چيو، ”سنڌ پنهنجي سفر تان نه موٽندو ۽
 مري ويندو.“ ۽ ائين ئي ٿيو.

انهيءَ موقعي تي حجاج کي عراق جو گورنر مقرر
 ڪيو ويو، جيڪو بدنام، ظالم ۽ بي رحم مشهور هو. هاڻي
 سنڌ فتح ڪرڻ سڌي طرح سندن فرض هو. سندس ظالم ڪان
 تنگ ٿي، عراقيءَ نالي هڪ عرب سردار پنهنجي پنج سؤ ماڻهن
 کي گڏ وٺي سنڌ پهچي ويو ۽ ڏاهر کيس پناهه ڏني. انهيءَ
 کان سواءِ حجاج جي اها پڻ دعويٰ هئي ته سنڌي قزاقن عرب

بيٽن کي لٽيو آهي، جيڪي لنڪا کان اچي رهيا هئا. هن انهن ٻنهي واقعن کي سنڌ تي حملو ڪرڻ لاءِ بهانو بنايو. خليفن وليد بن دليءَ سان منظوري ڏني. حجاج وڏي لشڪر سان ٻڏيل کي سنڌ تي چاڙهي موڪليو، پر ڏاهر جي پٽ جئسيه کيس شڪست ڏئي قتل ڪري ڇڏيو. هاڻي حجاج ڏمڪي ڏني، ^{۱۱}چين جي حدن تائين ڪنهن به ڪافر کي جيئرو نه ڇڏيو. ^{۱۲}هن پنهنجي نجومين جي اڳڪٿين جي بنياد تي، پنهنجي پاڻي ۽ نالي، محمد بن قاسم کي سپهه سالاري هٿ سنڌ تي چاڙهي موڪليو. اهڙي طرح نه رڳو جوتشين کي ڏاهر به مڃيو ٿي، پر حجاج جو پڻ منجهن اعتقاد هو.

خليفن وايد کي سنڌ جي رتوڇاڻ ۾ ايتري دلچسپي نه هئي. هن حجاج کي لکيو: ^{۱۳}ماڻهو (انهيءَ ملڪ جا) چالاڪ آهن ۽ خود ماڻڪ به ڏورانهون آهي. اسان کي لشڪر ۽ جنگ لاءِ هٿيارن ۽ اوزارن لاءِ نالي جي صورت ۾ وڏي قيمت ادا ڪرڻي پوندي. اهو معاملو اسان لاءِ وڏي مصيبت جو باعث آهي، ۽ تنهن ڪري اسان کي انهيءَ ڳالهه تان هٿ ڪڍڻ گهرجي جو هر ڀيري لشڪر (جنگ لاءِ) وڃي ٿو ۽ مسلمانن جو وڏو تعداد مارجي وڃي ٿو. تنهن ڪري انهيءَ مهل تي نه سوچ. ^{۱۴}هر حجاج 'اسلام جي فتح' لاءِ دعا گهري ۽ سموري عراق جي دولت خرچ ڪرڻ جو قسم کڏائين.

711ع ۾ نجومين جي مقرر ڪيل هڪ ڀلاري ڏينهن تي محمد بن قاسم، عراقي، شامي ۽ ٻين عربي سپاهين جي سپهه سالار جي هيٺ سان سنڌ تي حملو ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو. سنڌي گهوڙن ۽ آٺن کي اهڙيون جهٽلون ٻارايون ويون هيون، جيئن اهي شينهن ۽ هاتين وانگر ڏسڻ ۾ اچن.

جڏهن عربي لشڪر ديبل ('ديول' يا 'ديولي' — ديوتا جو مسڪن، مندر) جو گهيرو ڪيو ته لڙائي ڏهن ڏينهن تائين جاري رهي، جيئوئيڪ اهو الور، سيوهڻ، نيرون ڪوٽ (حيدرآباد)

يا برهمڻ آباد وانگر وڏو شهر نه هوءَ پناهه گاهه ڏنل مندر تڏهن فتح ٿي سگهيو، جڏهن هڪ هراسيل برهمڻ ٻاهر نڪري اچي عربن کي ٻڌايو ته جيستائين هو مندر جي چوٽيءَ تي لهرائيندڙ گڙهي جهنڊي کي هيٺ نه ڪيرائيندا تيستائين قلعي جا رهواسي مقابلو ڪندڙ پيش نه ٻونداءِ. جڏهن ائين ڪيو ويو ته ديبل جو رکوالو جاهدن ٻوڏي اچي پيش پيو، ان کان پوءِ قنلام ٿيو ۽ اهڙي طرح مقابلو ختم ٿيو.

جڏهن عربن وٽ کاڌو توڙي چارو ڪٿڻ لڳو ته نيرون - ڪوٽ جي رکوالي پنڊرڪن سمنيه شهر سندس حوالي ڪيو. سمنيه يا سمني، جيڪو ٻڌڌرم جو مڃيندڙ هو ۽ برهمڻ جي برابر هو، ٻوڏي هئڻ جي حيثيت سان چيائين ته هو امن پسند آهي ۽ انهيءَ گاهه ۾ سندس ڪا دلچسپي نه آهي ته ملڪ تي ڪير ٿو حڪومت ڪري. انهن سببن جي ڪورنر بجهراه کي هڪ هفتي کان وڌيڪ شهر جي بچاءَ کي جاري رکڻ نه ڏنو. جڏهن عربن کي اها ڄاڻ نه ملي ته سنڌو دريا ڪيئن ٻار ڪجي ته قلعي جي رکوالي موڪل ولد بيساڻيه (موڪو پٽ وساڻو) تخت ۽ ملڪ جي لالچ ۾ پيڙيون ۽ کاڌو خوراڪ کين مهيا ڪيو. هاڻي جوتشين اڳڪٿي ڪرڻ شروع ڪئي ته 'عربن جي فتح اٽل آهي' پر ڏاهر کي اڃا به پنهنجي سوچ جي هڪ هنڌي عرب علائقيءَ جي صلاح جي ابتڙ، هن عربن کي لڙائي ڪرڻ لاءِ دريا ٻار ڪرڻ جو وجهه ڏنو ته نعمتان آهي ائين سمجهن ته اسان جون مٿيون منجهي ويون آهن ۽ اسين ڪمزور ۽ بي همٿ ٿي ويا آهيون.

جيئن ئي سنڌين ۽ عربن جي وچ ۾ جنگ چڙهي ته علائقو جو هڪ ساٿي عبید عربن وٽ هليو ويو ۽ کين ڏاهر جي منصوبي جي مخبري ڪيائين. انهيءَ جي باوجود، سنڌي لشڪر اهڙي جوانمرديءَ سان وڙهيو، جو 'چچ نامو' ۾ لکيل آهي ته آخري يارهين ڏينهن تي 'اسلامي لشڪر' بڻال ٿي ويو.

۽ انهيءَ حالت ۾ سندن صفون چڙوڇڙ ٿي ويون.^{۱۰}
 ان وقت محمد بن قاسم "ايڏو منجهي پيو جو هاڻيءَ
 جي گهٽر ڪيائين." انهيءَ موقعي تي، ديش دروهي موڪل
 پنهنجي ماڻهن سان اتي پهچي ويو ۽ عربن جي لشڪر سان
 ملي ويو. ساڳئي وقت اها دانهن پئجي ويئي ته سنڌي لشڪر
 ۾ راجڪمارين جو گهيرو ڪيو ويو آهي. انهيءَ ڳالهه مونجهارو
 پيدا ڪري ڇڏيو. عربن ڏاهر کي "نيسي من، نيسي من"
 (معنيٰ 'مان هتي آهيان، مان هتي آهيان') رڙ هڪندي ٻڌو،
 جيئن هو پنهنجي ماڻهن کي ٻڌائي ۽ اهي دل نه هارين. پر
 پوءِ هڪ تير ڏاهر جي (هاڻيءَ جي) هودي ۾ وهي لڳو، جنهن
 ان کي باهه ۾ وڪوڙي ڇڏيو. جلد ئي ٻيو تير سندس دل ۾
 ڪٽي ويو، ۽ پوءِ سڀ ڪجهه ختم ٿي ويو. اها 16 جون 712ع
 جي خميس جي شام هئي. چوهار سالن (636-712ع) جي دوران،
 نوڻ خليفن جي دورن ۾، انهيءَ پندرهن ڪاهه کان پوءِ عربن
 سنڌ فتح ڪئي هئي. اهو هندستان جي تاريخ ۾ سڀ کان
 دڪڏاڪ ڏينهن هو.

ڏاهر جي زال راڻي لاڏيءَ کي قبضي ۾ ڪيو ويو.
 لاڏيءَ، عربن جي لشڪر ۾ فاتحن ۽ مقامي ماڻهن جي وچ ۾
 ائين ڏيکاري ڏنو جن ته هو صدمو برداشت ڪري ويئي آهي.
 ڏاهر جي زال 'هاڻيءَ'، عربن جي هٿ اچڻ کان بچڻ خاطر ستي ٿي
 ويئي. مقابلو پوءِ به جاري رهيو.

پر ديبل ۾ پهرئين شخص جي اسلام قبول ڪرڻ سان ئي
 هندستان ۾ مسلم مسئلو پيدا ڪيو ويو هو. انهيءَ شخص جو
 نالو 'مولانا اسلامي' رکيو ويو ۽ کيس شامي سردار سان گڏ
 ڏاهر کي نياپو پهچائڻ لاءِ موڪليو ويو. 'چچ نامہ' ۾ ڄاڻايل
 آهي ته جڏهن اهي ٻئي ڏاهر جي درٻار ۾ پهتا ته شامي سردار
 جهڪي سلام ڪيو، پر نوڻ مسلم جهڪڻ يا سلام ڪرڻ کان
 انڪار ڪري ڇڏيو. ڏاهر کيس سڃاتو ۽ کانئس درباري آداب

بجا نه اٿل جو ڪارڻ پڇيائين. جنهن تي انهيءَ نو مسلم ورائيو ته مذهب مٿاڻن سان هائي هن جي وفاداري ”اسلام جي بادشاهه“ سان آهي. مذهب مٿاڻن سان چڻ قوميت بدلاجي ويئي ۽ پاڪستاني مزاج وجود ورتو هو.

جڏهن ڏاهر جو ڪپيل ڪنڌ حجاج کي پيش ڪيو ويو ته هڪڙي درباري شاعر چيو: ”اسان گهڻين مصيبتن کان پوءِ سنڌ تي سوڀ پاتي آهي..... محمد بن قاسم جي ماهرانه حڪمت عملي ڏاهر کي نيڪ قسائي وڌو. خوشيون ملهائون جو گناهگارن جي دُرگت ٿي آهي. سندن دولت آندي ويئي.... هو هاڻي آئن وانگر رڦسي پيا آهن ۽ سندن خوبصورت ۽ مٺڪ جهڙيون عورتون اسان جي حرمن ۾ ستيون پيون آهن.“
اهو سڀ ڪجهه ڪيئن ٿيو؟

بنيادي نقطو اهو آهي ته انهيءَ ۾ ڪو شڪ ناهي ته ڪوبه ماڻه هميشه دنيا جي بلنديءَ تي قائم نٿو رهي. ماڻهن جون قسمتون ڦرنديون رهن ٿيون ۽ ان زماني ۾ سنڌ پنهنجي صحيح حيثيت ۾ نه هئي. چين جي عظيم سياح هيون تسيانگ پورا ستر ورهيه اڳ سنه 145ع ۾ سنڌ ۾ آيو هو ۽ چڱيون ڳالهيون نه ڏٺيون هئائين. هن لکيو آهي:

”سوين سنگهه.. (آرام گهر) آهن، جن ۾ ڏهه هزار پوڄاري رهيل آهن.... ٽيهارو ڪن ڏيو.. مندر آهن، جن ۾ مختلف عقيدو رکندڙ ماڻهو گڏ ٿيندا آهن.. انهن جو راجا سودر (شو-تو-لو) ذات مان آهي. هو فطرتاً ايماندار ۽ سچو آهي. هو ٻڌ جي قانون جو احترام رکندڙ آهي.... سنڌو دريا جي ڪناري سان ميداني گهميل هيٺاهن زمين تي هزارين گهر آباد آهن. اهي بي خيس ۽ هوڏي طبيعت وارا ماڻهو آهن. اهي رڳو مال چارڻ جو ڪم ڪن.... عورتون ۽ مرد، ٻئي پنهنجا وار ننڍا رکائين.“
جيتوڻيڪ ان وقت جو حڪمران چچ نالي برهمڻ هو پر هيون تسيانگ ڪمس سودر (شو-تو-لو) انهيءَ ڪري ڪوٺي

ٿو، جو هن باقاعديگي سان تخت هٿ نه ڪيو هو، يا هن هندستاني ملڪ - ڌارا کان الڳ، مشڪل سرحدي سرزمين تي حڪومت ڪئي ٿي، ڪي محقق 'شو - ٿو - لو' مان 'سودر' نه، پر 'ڪشودرڪ' جي معنيٰ وٺن ٿا، جيڪو مرڪزي سنڌ ۾ هڪ آڳاٽو لوڪ - راج هو. ٻيا وري 'شو - ٿو - لو' کي 'سودر' بلڪل نٿا سمجهن، پر چون ٿا ته انهيءَ جو مطلب 'شروترپ' برهمڻ آهي. راجا برهمڻ ذات جو هو، پر ٻوڏي ايترا گهڻا هئا، جو اُهي سماجي ميل کي خراب ڪندا هئا، سماجي چڪتاڻ جي ڪري ماڻهن جو مزاج هوڏي ۽ رتوچاڻ ڏانهن مائل هو. گهڻا ٻوڏي تاجر هئا ۽ مقابلو ٻڪرن جي بدران امن سان رهڻ پسند ڪندا هئا.

انهيءَ عام هستيءَ کان الڳ، ڪي خاص سبب پڻ هئا. انهيءَ ۾ ڪو شڪ ناهي ته راجاڻي گهراڻي جي باري ۾ ڪيتريون ئي متضاد ڳالهائون هيون، ٻي ڳالهه اها هئي ته ڏاهر پنهنجي مقامي لشڪر ۾ ٻوڏلي ۽ غداري کي روڪي - ۽ سيڪٽ ڏيئي نه سگهيو هو. انهيءَ کان سواءِ ٻوڏين جي شڪي حالت هئي، جن سهوليت سان ٻوڏليءَ کي امن پسنديءَ جي لبادي سان ڍڪي ڇڏيو هو، توڙي جو ڏاهر کين اهر عهدن تي مقرر ڪري رکيو هو. پر سڀ کان وڏو سبب اسلام جي زوردار ۽ سگهاري فطرت هئي، جنهن هڪ الله ۽ هڪ پيغمبر کي رڳو لت مار ۽ قتل غارت ڪرڻ جي ارهنا سان ڳنڍي ڇڏيو هو. انهيءَ ۾ ڪا عجب جي ڳالهه ناهي ته عربن، جن ايران کي 641ع ۾ سنڌين جي مدد جي باوجود فتح ڪري ورتو هو - ۽ دورانين ملڪ اسپين ۾ 711ع ۾ داخل ٿي ويا. هئا، - 712ع ۾ سنڌ جي تڏا - ويڙهه، ڪراڻي ڇڏي.

اتر هندستان جي قنوج جي حڪومت، سنڌ جي مدد ڪري سگهي ٿي - جيئن فرينڪن اسپين جي مدد ڪئي هئي -

پر 647ع ۾ هرشا جي موت کان پوءِ کيس ٻين جي مدد نه ڏنيو پر پنهنجي مدد ڪرڻ جي ڀڻ هٿ نه هئي. سنڌ مقابلو ڪيو ۽ اڪيلي شڪست کاڌي.

پاڪستان ۾ ڏهن جلدن ۾ شايع ٿيل، سنڌ جي سرڪاري تاريخ پڙهڻ، دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندي. ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ مطابق عربن جا پيش ڪيل حملي جا سبب ڪوڙا آهن. سنڌي قزاقن جي عربن جي جهازن، کي لڏڻ جي ڳالهه کي هو ”جڙتو“ ٿو سمجهي. هو وڌيڪ چوي ٿو: ”عربن جي فتح کان پوءِ عرب قبيدين کي ديبل مان هٿ ڪيو ويو. اها ڳالهه ٻن ڪوڙي آهي، جنهن جي تاريخي شاهدي نٿي ملي، ۽ سهيوگي ذريعن ۾ ڄاڻايل حقيقتن جي ابتڙ آهي.“ هو انهيءَ جا به حقيقي سبب - لٽ مار ۽ ويڙهاڪ عربن کي ٻئي ڪنهن هنڌ مصروف رکڻ جي ضرورت - سمجهي ٿو. مٿي ڪوٽ جي ٻوراڻي ۽ پنهنجو خزانو ڀرڻ لاءِ حجاج نوڻ منصوبن تي پنهنجو عمل ڪيو. انهن سان جو خاص مقصد سياسي سببن جي ترغيب ٿي سگهي ٿو. عرب پاڻ ۾ وڙهندا رهن، ان جي بلران سندس نيت عربن جي قوتن کي نين مشغولين ڏانهن موڙڻ جي هئي. ڊاڪٽر پٺاڻ کي انهيءَ ڳالهه ۾ ڪو شڪ ناهي ته اهو چٽو پٽو زيادتي ۽ اره زوراوريءَ جو معاملو هو. ”سنڌ جي فتح، حجاج جي اڳواٽ سوچيل سمجهيل رٿا ۾ شامل هئي، جنهن لاءِ ڪي معمولي بهانا گهربل هئا.“ حقيقت ۾ حجاج پنهنجي ساٿين کي جن جي سرحدن تائين وڌڻ جو حڪم ڏنو هو.

ڊاڪٽر پٺاڻ ٻوڏي شمين کي ڏوهي ٿو لهرائي، جن ڏاهر سان ويساهه گهاتي ڪئي. هو چوي ٿو ته جڏهن ڏاهر جي راڄ ۾ ڪن طبقن سان غير برابري وارو سلوڪ ڪيو ويندو هو ته عربن جي حڪومت ۾ سندن پاڳ وڌيڪ رڳو.

هاڻي عربن کين وڌيڪ حڪم ڏنو ته اهي پنهنجو مٿو نه ڍڪين ۽ عربن جي موجودگيءَ ۾ پيرين اڳهاڙو هڻڻ. هوڏين کي پڻ حڪم ڏنو ويو ته اهي ڪنهن به عرب-سپاهي، تاجر يا جانباز-جي خاطرنوازه گهٽ ۾ گهٽ ٽن ڏينهن لاءِ ڪن. ”گهڻين حالتن ۾ ته عرب مهمان پنهنجي مهربانن جي زالن ۽ ڌيئرن کي بچائي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا. عربن سنڌ ۾ ٻارڻ ٻاري ڇڏيو هو. ايتري قدر جو پنهنجي ڪل بچائڻ خاطر جن اسلام قبوليو، تن کي ’موالي‘ ڪوٺيو ويو ۽ هندن وانگر ڪاٺين جزيو وصول ڪيو ويو ۽ اهڙي ريت ڪيترائي ماڻهو پنهنجي اصلوڪي مذهب ۾ موٽي آيا. زوري ٿيل مسلمانن کي ’شدي ڪرڻ‘ (واپس موٽائڻ) جو موقعو فراهم ڪرڻ لاءِ، ڪجهه ٻاڪ ڪرڻ جون رسمن ادا ڪري ’ديول سمرتي‘ آچاريو ويو. ايتري قدر جو اڄ سنڌي مسلمان لاءِ ران ڳالهه ۾ ڪو عجب نه رهيو آهي ته ڏاهر هيرو آهي ۽ محمد بن قاسم هچارو.

عربن جي فتح جي ٻن سالن اندر، عربن جو اثر ڊيبل ۽ آس پاس جي سامونڊي پٽيءَ تائين محدود رهجي ويو. ڏاهر جو پٽ جهنڊ، پاڻ بچائڻ خاطر مسلمان ٿيو. رڳو عزت سان جيئن خاطر بيهڻ، هندو ٿيو، انهيءَ تي عربن هڪ وڏو لشڪر پنجويهه ورهين کان پوءِ سالار جني سپهه سالاري هيٺ ڇاڙهي موڪليو. جهنڊ، جنهن جي مدد مهنڊس ماڻ لڏي، ۽ ڇٽور جو سگهارو ٻاٻا راول (739-753ع) ڪري رهيا هئا ۽ جنهن کي رهبرٽ سوامي جي آشيرواد حاصل هئي، عربن کي شڪست ڏني. هن امن جو عهدنامو تڏهن صحيح ڪيو، جڏهن سالار هٿيار ڦٽا ڪيا، پنهنجي ڌيءَ ٻاٻا راول کي شادي ڪرائي ڏنائين ۽ عربن کان اهو وچن ورتائين ته اهي هندستان ڏي وري ڪڏهن به نه ڪاهيندا. اهو ظاهر آهي ته پوءِ وارين صدين دوران عربن ڪڏهن به هندستان تي نه ڪاهيو.

هر سورمن کان وڌيڪ، عربن جي سنڌ جي فتح واري عرصي ۾ سورمين جو وڏو حصو آهي. اهي سورميون ڏاهر جون ڏيڻرون - سوريه ديوي ۽ ڀرمنل ديوي - هيون. محمد بن قاسم کين خليفي واهد جي حرم لاءِ موڪليو. 'چچ ناس' ۾ ڄاڻايل آهي ته خليفو سندن سونهن ۽ دل فريب ادائين تي موٽ تي پيو. هر ٻنهي راجڪمارين خليفي کي چيو ته قاسم سندن اڳيئي عصمت دري ڪري چڪو آهي. اهو ٻڌي خليفو ٻنهي باهه تي ويو ۽ حڪم ڏنائين ته محمد بن قاسم کي قتل ڪيو وڃي ۽ سندس لاش ڍڳي جي ڪل ۾ سڙائي آندو وڃي. جڏهن حڪم جي بجاواري ٿي ته راجڪمارين سڄي ڪٽي ته هنن اها ڪهاڻي رڳو سنڌ ۽ هند جي راجا جي تباهي ۽ پنهنجي ابن ڏاڏن جي راجاڻي جي خاتمي جو بدلو وٺڻ لاءِ گهڙي هئي. غصي ۾ آيل خليفي کين ايذا ڏيئي مارڻ ۽ سندن لاشن کي لکرم دريا ۾ اڇلائڻ جو حڪم ڏنو. اهڙيءَ ريت سنڌ جي شڪست جو ڪجهه قدر بدلو ورتو ويو.

عربن سنڌ ۾ سڀ کان اول ديبل مندر کي قيدخاني ۾ تبديل ڪيو. جلد ئي سموري سنڌ عربن جو قيد خانو ٿي پيو. سنڌ جي لٽ مار عربن جي ايراضين ۾ اضافو آندو. ويهه هزار سنڌي غلام طور وڪرو ڪيا ويا، جيڪي گهڻو ڪري پورچي ۽ خزانچي هئا. اتي هنن खास ڪري سنڌي ڇانورن جي پٽ [پڪت (سنسڪرت)، پات (هندي)] کي مقبول عام ڪيو. ٻين ٻوري پڪتاري ۽ ڪنجهين جي سدس سان پنهنجي سڙيلي ڳاڻن سان عربن جون دليون موهي ڇڏيون. ٻيا گهڻا سنڌي عربن جي ڪاروبار ۾ اعتبار جوڳا ليکاري ٿيا. سنڌي ليکاري ڪاروبار جي ڪاميابي جي ضمانت هو. گهڻا سنڌي وڻد (مقامي 'ويچ' يا حڪيم) اولهه ايشيا ۾ ڏاڍو مشهور ٿيا. منجهانئن هڪ ماڻڪ نالي وڻد، خليفي هارون الرشيد کي ٺوڻو ڪيو.

جڏهن ته مقامي توڙي يوناني حڪيم آسرو لاهي ويٺا هئا. ٻئي موقعي تي ماڻڪ، خلقي جي پياري سوٽ ابراهيم کي سرجيٽ ڪيو، جنهن کي حڪيمن مئل پٿرو ڪيو هو. گهڻا مقامي فن ۽ سائنسون سنڌ مان عربي سرزمين تي پهچڻ لڳيون. هتان جو تارن جو علم، حڪمت ۽ حساب عربن جي هتان يورپ پهتو. هن وقت قائمين 1، 2، 3 — عربي ۽ ’هندسن‘ جي طور تي ڄاتا وڃن ٿا. ’پنجتتر‘ جون ڏاهپ پريون آڪائيون عربي جي ’ڪلام و دمن‘ جي عنوان سان ترجمو ڪيون ويون.

ايتري قدر جو عربي رسم الخط عربن جي سنڌ جي فتح کان ڪئين صديون اڳ هندستان کان آئي هئي. ماهرن مطابق هاڻين حرفن مان سورنهن حرف اشوڪ جي دور جي برهمي لهي مان سڌي طرح ورتل آهن. اهي بالڪل مختلف انهي ڪري نظر ٿا اچن، جو اهي ’خروشي‘ (گڏه جي چين وانگر) نموني ۽ ساڄي کان کاٻي لکجن ۽ آيا. ڊاڪٽر پٺاڻ لکي ٿو: ”ايتري قدر جو عربي رسم الخط جيڪا نينائين کان اڌاري ورتل سمجهي وڃي ٿي، گهڻي ڀاڱي هندو ناگري لهي کان اثر ورتل آهي.“

هندو اثر هيٺ، عظيم شامي شاعر عبدالملڪي معري هندو ترم جي زير اثر گوشت جي بدران لبادات (پاڇيون) واپرائيندو هو. حلاج سنڌ ۾ آيو ته دانهن ڪيائين ’انالحق‘ (اهڙو برهماسمي) مان سچ آهيان) ۽ لباس تي لنگيو ويو. ايتري قدر جو هڪ عرب — سنڌي عاشق جو داستان وجود ۾ آيو. لوٽائي، محمد جي پونين مان هو. کيس ۽ سندس زال هند کي عاصم نالي پٽ هو. اهو ڪٽنب سنڌ جي بهاماره مقام ۾ آباد ٿيو، جتي هند، هندن جي مندر جي مرمت ۾ حصو ورتو. اتي عاصم سوتا جي محبت ۾ گرفتار ٿيو، جيڪا مندر جي پوڄاريءَ جي ڌيءَ هئي. هر لوٽائي، عاصم کي هندو ٿيڻ جي اجازت نه ڏني ۽ نه ئي پوڄاري، سينا کي مسلمان ٿيڻ جي موڪل ڏني. آخرڪار هند ٻنهي ۾

کي سنڀيا (مشهور سنڌي اڳواڻ جي - ايم سيد جو آبائي ڳوٺ سن) وٺي آئي. ٻنهي پنهنجي پنهنجي مذهب ۾ رهندي، شادي ڪئي. جڏهن سڀني سري ويئي ته عاصم پنهنجو پاڻ سندس چڪيا ۾ اچلائي قربان ڪيو!

هر ٻي طرح سنڌين ۽ عربن جا ناتا گهڻو سٺا نه هئا. سنڌ ۾، عرب جدا بستين ۾ رهندا هئا، خاص ڪري برهمڻ آباد جي جاڙي - شهر منصوره ۾. جڏهن ته عام ماڻهو پنهنجي نموني مقامي وڏيرن جي راڄ ۾ رهندا هئا. سنڌي، بغداد ۾ رونما ٿيل واقعن کي ڊپ وچان ڏسندا هئا. هن وقت به سنڌي ٻوليءَ ۾ ”بغداد“ جي معنيٰ آهي ”ظلم جي انتها“ محمود غزنويءَ جي سنڌ جي فتح، سنڌ ۾ عرب گورنرن جي لائڊ جو خاتمو آندو ۽ اهڙيءَ طرح مقامي راجپوت نسل جي سومرن کي اڳيان وڌڻ جو موقعو مليو. اڄ هندستان ۾ عرب جو ٿي سؤ ساله ڊگهي عرصي جي حڪمرانيءَ جو ڪو نشان به ناهي. برهمڻ آباد ۽ منصوره جا جاڙا شهر جيڪي هاڻي رڳو ”برهمڻ آباد“ جي نالي سان ڄاتا وڃن ٿا، ايتري قدر مڪمل طور تي تباهه ٿي ويا جو آثارقديم جي ٻاهر رچرڊسن مطابق، ”هرهڪڳهر جي هيٺان وهه، بئرل بارود رکجي ته به کيس مڪمل طور تباهه نه ڪري.“

سنڌي، ڪردار تي عربي اثر جي باري ۾ ڊاڪٽر پٺاڻ ٻيڪل چٽر ڪري ٿو. هو سال 1978ع ۾ لکي ٿو: ”سنڌي ماڻهو، عرب مزاج جو ٻٽو آهي. فارغ وقت جو هندي، هو اوتروئي ڊڄڻو آهي ۽ طاقت جو مقابلو نٿو ڪري سگهي. عرب وانگر هو گهڻين عورتن سان شاديون ڪرڻ جو شوقين آهي ۽ جسماني لاڳاپا ڪيترن ئي عورتن سان رکندو ۽ رکي سگهندو آهي، جن کي ’سُريتون‘ چيو ويندو آهي. غزوه ۾ عربن جي معمول وانگر عورتون پڇاڻيون وينديون آهن... انهيءَ ڪري عورتون ڏوهه ۽ رتوڇاڻ جو بنيادي ڪارڻ آهن.“ هو وڌيڪ

[جند ڪهاڻي]

چوي ٿو: ”نفساني خوبين ۾، هڪ سنڌي، عرب جو ڀاءُ آهي، جيڪو هروقت انتقامي ۽ دوکيباز هوندو آهي، سڄي عرب وانگر، هو چالاڪ منافق ۽ بيمثال سازشي آهي.“

پروفيسر همايون ڪبير چيو هو ته هندستان جي حڪومت اسرائيل جي برخلاف، عربن جي حمايت ڪري ٿي، جڏهن ته هندستان جو عوام عربن جي خلاف، اسرائيل جي حمايت ڪري ٿو. هن انهيءَ جو ڪارڻ ٻارنهن سؤ ورهيه اڳ عربن جي سنڌ تي سوڀ چاڻايو آهي. هو بلڪل درست آهي. نسلي يادگيريءَ کي نڪي وساريو ويو آهي ۽ نه ئي عرب فتح کي مهان ڪيو ويو آهي. اڄ سنڌي سنڌو ديش جي ’ڏاهر سين‘ جي عزت ڪن ٿا. ۽ محمد بن قاسم کان هڪ فاتح جي حيثيت سان نفرت ڪن ٿا. سنڌ جو عظيم پوڙهو شخص جي. ايم سيد ۽ ’آزاد سنڌ‘

هالچل جي پويان تحرڪ ۾ آئيندڙ جذبو، حقيقت ۾ ڏاهر جي تدبير ۽ بهادريءَ جي باري ۾ نيخودي آهي. سيد مطابق ڏاهر ته پيغمبر جي ڏوهتي حضرت امام حسين کي پناهه ڏيڻ جي آڇ ڪئي هئي. هن جي شادي هڪ سنڌي ڇوڪريءَ سان ٿيل هئي. کيس پنهنجي گهر ۾ آزاريو ويو هو. هو سنڌ ڏانهن وڃي رهيو هو ۽ رستي تي عراق ۾ ڪربلا جي مقام وٽ روڪيو ويو ۽ کيس نهايت پيدرديءَ سان قتل ڪيو ويو. سنڌي امام حسين لاءِ روئندا آهن — ۽ راجا ڏاهر سين لاءِ به هنجون هاريندا آهن.

محمود جي پرستارن جي دعويٰ آهي ته محمود جي پيڙين جي تري ۾ لڳل لوهي ڪمات جهڙن ڪنڊن، سنڌي پيڙين کي تباهه ڪري اونڌو ڪري ڇڏيو هو. تاريخدان پڇن ٿا: محمود جي لوهي ڪنڊيدار پيڙين، انهيءَ عمل ۾ پاڻ اونڌي ٿيڻ کان سواءِ، سنڌي پيڙين کي ڪيئن اونڌو ڪيو هوندو؟

پر ڏسجي ٿو ته محمود ڪيترن ئي سنڌين کي غلام بنائي پاڻ سان گڏ وٺي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿيو هو. اڄ يورپ جي سٺ لک خانہ بدوشن ۾ کين ’سنتيس‘ (Sintis) جي طور تي سڃاتو وڃي ٿو.

پر تاريخ جي شاگردن کي ٽي نقطا ڏيان ۾ رکڻ گهرجن: محمود، جنهن 1000ع ۽ 1026ع دوران پترهن ڀيرا ڪاهيو، سنڌ جي ڪاهه کان پوءِ وري ڪڏهن نه ڪاهيائين، جيتوڻيڪ هن به پنج ورهيه حڪومت ڪئي. هو قسطنطنيٰ اڄ به اسماعيلي خوجن جي صورت ۾ موجود آهن. جن سان 1937ع تائين ’هندو شهري قانون‘ (Hindu Civil Law) لاڳو رهيو. جن مان موجوده سنڌ جا مشهور اگهوان جهڙوڪ محمد علي جناح ۽ آغا خان ٿي گذريا آهن. ٽيون، محمود جي حملي، سنڌ ۾ عربن جي وجود کي ختم ڪري ڇڏيو. جنهن کان پوءِ راجپوت نسل جا مورا سنڌ جا خودمختيار حڪمران ٿي اڀريا.

سومرن جو پهريون وڏو نالو، يارهين صديءَ جي شروع ۾، راجا دلوراه جو هو. سوڪ ڪهاڻيءَ ۾ راجا دلوراه کي هڪ بدڪردار شخص طور ياد ڪيو ويو آهي. هر نئين ڪنوار کي ’سهاڳ رات‘ ساڻس گذارڻي پوندي هئي. عقيدو اهو آهي ته الله پنهنجو ڦهر مٿس نازل ڪيو ۽ ’دلوراه جي نڪري‘ ناس ڪيائين. ڪنهن کي به خبر ناهي ته دلوراه جي گاديءَ جو اهو هنڌ ڪهڙو هو. پر مقامي ماڻهو، سنڌ ۾ هر وڏي ڀڙي کي ’دلوراه جي نڪري‘ ٿا ٻڌائين.

ممڪن آهي وچئين عهد جي معاشرن ۾ انساني تاريخ جي پراڻي رائج رسم 'راجا سان سهاڳ رات' وانگر، دلوراه 'پهرين رات' ملهائيندو هجي. (ڪجهه وقت اڳ، ڪن ذاتين جا، گهوٽ، ڪنوار جو 'ڪنوارپ جو پردو' ڦاٽل سان، رت وهڻ کي 'تشدد' تصور ڪري، اها 'رتوڇاڻ' پيشه ورن کان ڪرائيندا هئا.) هن ممڪن آهي ته عوامي قبوليت انهيءَ کي مٿاهين درجي جي اخلاقيات ڄاتو هجي. ڇو جو اوائلي دور جو ڪو جوڙو - سومرن جو مخالف ۽ سندن دشمنن ساھتيءَ (وچولي) جي سھتن جو گھڻگھرو - دلوراه کي انهيءَ عمل ڪري ٿيندو هجي، ۽ ٻيا ذريعا کيس اوج ۽ انصاف پسند راجا جي طور تي ساراهيندا هجن.

اها دلچسپ ڳالهه آهي ته الور ۽ برھم آباد جا قتل آثار، جيڪي هڪ ٻئي کان سوين ميل پري آهن، ٻئي، 'دلوراه جي نڪري' سمجهيا ويندا آهن. پر هاڻي خبر پئي آهي ته برھم آباد، دلوراه کان پنجاه ورهيه اڳ، 962ع ۾ ڌرتيءَ ڏيڻ سبب برباد ٿي ويو هو، ۽ الور ٽي سؤ ورهيه پوءِ درياھ جي ٻيٽ مٿان سبب تباه ٿي ويو هو.

تاريخ، واقعن جي داستان کان به گھڻو ڪجهه آهي. اها ماڻھن جي آرزوئن، ۽ خوفن ۽ خدشن جو اظهار پڻ آهي. 'دلوراه جي نڪريءَ' جي ڪهاڻي، ماڻھن جي دٻڻ ۽ ڪيريل اخلاقيات کي رد ڪرڻ ۽ اعليٰ اخلاقي قدرن جي حفاظت جو هڪ انساني طريقو آهي.

سومرن سنڌ تي گھڻو ڪري 1315ع. تائين لڳ ڀڳ ٽي سؤ ورهيه حڪومت ڪئي. پر اهي ڪير هئا؟ هڪي مسلمان مصنف اهو سمجهڻ ٿا ته منجهن گھٽ ۾ گھٽ ڪو عربي خون ضرور هو. پر محققن کي ڪو شڪ ناهي ته جاڙيجا پڻ راجپوتن وانگر ڀرمار هئا. 'تاريخ طاهري' مطابق سومرا هندو هئا، ايڇ. ٽي. سورلي (H.T. Sorley) مطابق، سومرا پوءِ مسلمان

ٿيا، پر ڪڏهن، اها ڪنهن کي به خبر ناهي. هو چوي ٿو ته اهي جاڙيجن (راجپوت) وانگر آهن. ”جن لاءِ هڪ پيري راه خود هڪ سان چيو هو ته ٻن هزارن جاڙيجن مان ٽي به اهڙا نه هئا، جن کي اها خبر هجي ته سندن مذهب ڪهڙو هو.“ ظاهر آهي ته سومرا هندو هئا، جن تي ڪجهه اسلامي اثر هو، جهڙي پوءِ نالي ماتر مسلمان ٿيا ۽ پنهنجو هندو ڪلچر قائم رکيائون.

ايڏي وقت جي فاصلي تي، سومرا حاڪمن - راجپالن، ڀونگر ۽ دودي کان وٺي همير، ننگر ۽ ڇنيسر تائين - جي اوسر ۽ زوال جي معاملي ۾ وڃڻ جي ضرورت ناهي. ايتريقدر جو هڪ ٿورو دودو پڻ هو، جنهن علاؤالدين جي فاتح لشڪر جي سپهه سالارن کي، سنڌين جي خليجن سان بي رخيءَ طور، ڪافي هٿ سان ڪيڪاريو هو. پر بادشاهن جي تاريخن کان وڌيڪ ڇڏا ماڻهن جا آهي رزميه داستان آهن، جيڪي سندن معاشري جي زندگيءَ ۽ ڪلچر تي گهڻي روشني وجهن ٿا. ارنولڊ ٽائنبی (Arnold Toynbee) پنهنجي تصنيف ’تاريخ جو مطالعو‘ (Study of History) ۾ لکي ٿو: ”تاريخ، نالڪ ۽ ناول وانگر، ڏند ڪٿا جي صورت ۾ سرجي ٿي، جيڪا پروڙڻ ۽ اظهار جو اوائلي طريقو آهي - جنهن ۾ جيئن پرين جي آکاڻن ۾ هوندو آهي، جيڪي ٻار ڄاهه وڃان ٻڌندا آهن، يا جيئن خوابن ۾ هوندو آهي، جيڪي نوجوان ڏسندا آهن ته حقيقت ۽ تصور ۾ ڪابه ليڪ ڪيبل نه هوندي آهي. مثال طور ’ايليڊ‘ (Iliad)، جي باري ۾ چيل آهي ته ”جيڪو به اها تاريخ طور پڙهندو ته ڏسندو ته اها ڪوڙ سان پري پئي آهي، پر ساڳئي طرح جيڪو به اها افساني طور پڙهندو ته ڏسندو ته اها تاريخ سان پري پئي آهي.“ سنڌي لوڪ ڪهاڻين سان ساڳي ڳالهه لاکو ٿئي ٿي، جيڪي تاريخ ۽ ڪهاڻيءَ کي پاڻ ۾ جوڙي ادب پيدا ڪن ٿيون، جيڪو زندگيءَ کي گهرائي سان

پترو ڪري ٿو ۽ مڪمل طور تي پترو ڪري ٿو.
 سنڌ جي سڀ کان آڳاٽي ڪهاڻي 'راه ڏياچ' جي آهي،
 جنهن جو هنڌ لاڙ کان سؤراشٽر تائين ڦهليل آهي. عربن جي
 فتح کان پوءِ، سنڌ جا سماراڄپوت سؤراشٽر (سنڌي ۽ ۽ سورٺ)
 ڏانهن لڏي ويا هئا. يارهين صديءَ جي پهرين ڏهاڪي ۾، راه
 ديواس (ڏياچ)، جيڪو سمن جي چنڊا ڏک مان هو،
 جهوناڳڙهه جتي گرنار ۾ راڄ ڪندو هو. سندس پيل کي جڏهن
 پٽ ڄائو ته جوتشين چيو ته هيءُ وڏو ئي پنهنجي ماسي جو
 ڪنڌ ڪهيندو. پر هو پنهنجي ڀار جي سونهن ۽ معصوميت
 کان ايندو متاثر ٿي جو کيس ٽوڪريءَ ۾ وجهي دريا ۾ وهائي
 ڇڏيائين. ٽوڪريءَ، راجا انيراه جي راڄ ۾ هڪ چارڻ کي
 هٿ آئي، جنهن ڀار جو نالو پيچل رکيو. پيچل وڏو ٿي وڏو
 راڳي ٿيو. ان وقت، گرنار ۾، رتني ڪنڀار جي ڌيءَ سورٺ
 جو مڱڻو انيراه سان ٿيو. جڏهن هجڻ رستي ٿان لنگهي ته راه
 ڏياچ رستو روڪي، سورٺ کي کڻي ويو، ۽ وڃي ساڻس شادي
 ڪيائين.

انيراه پنهنجي آڻهيءَ بيمعزتيءَ تي ڏاڍو ڪاوڙيو. هن قيمتي
 هيرن ۽ جواهرن جي ڀريل ٿالھ جي انعام ڏيڻ جو ڍنڍورو
 گهمايو ته اهو انهيءَ کي ڏنو ويندو، جيڪو سندس بيمعزتيءَ
 جو بدلو وٺندو ۽ راه ڏياچ جو سر وڍي آڻي ڏيندو. پيچل
 جي زال، جنهن کي هڪ هٿي ته سندس مڙس پنهنجي موهندڙ
 آواز وسيلي ڪاٻي شيءِ آڻي سگهي ٿو، تنهن اهو جواهرن جو
 ٿالھ اهو وعدو ڪري ورتو ته ائين ئي ٿيندو. پيچل جي گهر
 اچڻ تي سندس زال کيس چيو ته وڃي راه ڏياچ جي در تي
 سٺن هٿن ۽ جڏهن راجا کيس ڪڇهه گهرڻ لاءِ چوي ته کانئس
 سندس سر گهري وٺج. پيچل ائين ئي ڪيو. راجا سورهيائيءَ
 ۽ سخا سان پنهنجو سر ڏيڻ قبوليو ۽ چيائينس: "جيڪڏهن
 مون وٽ سوين سر هجن ها ته تنهنجي هڪ هڪ سر تان

قربان ڪريان ها. سنڌ جي مهاڪوي شاهه عبداللطيف انهيءَ ڪهاڻيءَ کي پنهنجي 'سُر سورن' ۾ امر ڪري ڇڏيو آهي. انهيءَ ڪهاڻيءَ جا چار نقطا آهن. نياڪ ضرور ڪيو وڃي، قسمت جو لکيو اٿ ٿر آهي، گهم ڳا عورت جي مومار ڪمزوري آهن، ۽ ماڻهوءَ تي سنگيت جي سگهم سڀنيءَ کان پهڻل آهي. انهيءَ ساڳئي دؤر جي هڪ ٻي ڪهاڻي آهي 'ليلا چنيسر'. چنيسر، ٿڌي جي ڀرسان، ديول ڪوٽ جو سومرو حاڪم هو. سندس زال جو نالو ليلا هو، جنهن سان سندس ڏاڍي دل هئي. لکپت جي سولنڪي راجا، راه ڪنگهار، جي ڌيءَ ڪوٺڙو جي دل چنيسر سان اڙجي ويئي، پر کيس هر ڪاڻي نه سگهي. انهيءَ ڪري سٺ سڀائين ۽ نوڪرياڻي جو ويس ڪري، ليلا وٽ وڃي سندس ٻانهي ٿي. ڪجهه وقت کان پوءِ، ليلا کي هڪ قيمتي هار انهيءَ شرط سان ڏيڻو ڪيائين ته هوءُ کيس چنيسر سان هڪ رات گهارڻ جي اجازت ڏيندي. هار جي لالچ ۾ - انهيءَ اميد تي ته چنيسر شراب جي نشي ۾ ڪوٺڙوءَ ۽ ليلا ۾ فرق نه سمجهندو - ليلا اها آڇ قبول ڪئي. پر چنيسر حقيقت سمجهي ويو. هن ليلا کان منهن موڙي ڇڏيو ۽ ڪوٺڙوءَ سان شادي ڪيائين. هيءُ ڪهاڻي عورت جي گهم ٿوڙي معنولي شين تي هر ڪن جي ڪمزوريءَ تان ٻڌو ڪلي ٿي. هيءُ ڪهاڻي انهيءَ ڳالهه تي زور ڏي ٿي ته مالڪ، پوءِ اهو ڪٿي سنساري هجي يا روحاني، آسانيءَ سان بيوقوف بڻائي نٿو سگهجي.

شاهه پنهنجي 'سُر ليلا چنيسر' ۾ ليلا کي مخاطب ٿي

چوي ٿو:

”تو جو ڀانيو هار، سو سورن جو سڳڙو“

ليلا ڀڄتا ظاهر ڪندي چوي ٿي:

”الا، ڏاهي ۾ ٿيان! ڏاهيون ڏک ڏيندڙ.“

شاهه ڀڄاڙيءَ ۾ ليلا کي صلاح ڏيندي چوي ٿو:

”ليلا لڇ“ مر ايترو، اٿي اڳڻ سور،

ابو ڏاڏو گهور، پاڻ سوڏو پرين تان.“

پر انهيءَ دؤر جي ناياب سنڌي رزميه ڪهاڻي ”عمر مارئي“ آهي. مارئي گوناڻي وينگس آهي، جيڪا پنهنجي سنگيئي ڪيٽ سين سان منگيل آهي. جڏهن عمر ڪوٽ يا امر ڪوٽ جي سموري حاڪم عمر کي سندس سونهن جي سٽ پوي ٿي ته هو کيس زوري کڻي اچي پنهنجي قلعي ۾ قيد ڪري ٿو رکي ۽ کيس شادي ڪرڻ لاءِ هر ڪاٺي ٿو. مارئي انڪار ڪري ٿي. هو اميرالا ڪاڏا ڪاڏن ۽ ڪوبه گهڻو ٻائڻ قبول نٿي ڪري. ايتريقدر جو پنهنجي وارن ۾ تيل به نٿي وجهي. کيس ڊپ آهي ته سندس اباڻن کيس وساري ڇڏيو آهي، جو اهي متان اهو سمجهندا هجن ته ٿر جي پٽن جي پيٽ ۾ هاڻي محلات ڇڏڻ نٿي چاهي. پر هو پنهنجي اباڻن ڏانهن نياپا ٿي موڪلي. هو هڪ ڏينهن، هو عمر کي چوي ٿي ته هو بهار گهمڻ لاءِ وڃڻ ٿي چاهي. انهيءَ ڳالهه تي عمر سوچي ٿو ته هاڻي مارئي خوش آهي ۽ مٿس راضي ٿي آهي. هو بهار وڃي ٿي ۽ جتان کيس چوٽڪارو ملي ٿو. هو پنهنجي وطن پهچي ٿي، جتي سندس اچڻ تي خوشيون ڪيون وڃن ٿيون.

مارئي، اسان کي سڃاڻي پاد ڏياري ٿي، جيڪا انڪا ۾ قيد هئي. اها ڳالهه ڪافي دلچسپ آهي، جو راڻ ٿوڙي عمر، ٻئي معتبر شخص هئا، جن پنهنجا ارادا بيوس عورتن تي نه مڙهيا.

مارئي پنهنجي ڳالهه تي اٿل آهي ته هو غريب آهي. پنهنجي مڙس سان محبت اٿس، اڳيئي منگيل آهي ۽ محبت يا دولت يا ٻنهي سببن ڪري، ڪنهن به ڌارئين سان شادي نه ڪندي. سندس پنهنجي غريب وطن ۽ غريب ماڻهن سان محبت، اسان کي پلاري ٿر وڃڻ ۽ اتي رهڻ جي خواهش ٿي جاڳائي. سندس پنهنجي وطن ٿر لاءِ بيقاراري، سنڌي ادب

کي حب الوطنيءَ جي شاعري عطا ڪئي آهي.

شاهه جي مارئي چوي ٿي:

”هيڪڙو جيئن نه چايلس، ٻيو چايندي جي مران!....

”پتولا پنوهار ڪي، عمر! آڇ م تون،....

”اي نه مارن ريت، جيئن سڀن متاڻين سون ٿي،....

”مياڻي جيان، جي وڃي مسرهم ملير ڏي،....

ڪاٺ! مان جمان ٿي نه ها،

يا جيڪڏهن جمان ها،

نه هن بدناسيءَ جي بدران اوڏي مهل ٿي مري وڃان ها....

اي عمر، هن غريب چوڪريءَ کي پنهنجا ريشمي

ڪپڙا ٺارائي،

ڪلهاب نه ڪس.

اسان غريب ضرور آهيون،

پر پنهنجا ور سون ٿي نه مٽائيندا آهيون.

اي عمر، جڏهن مران نه منهنجو لاش منهنجي وطن اماڻج،

جتي مان ٻيهر جيئري ٿي ٻهونديس....

”عمر مارئي“ حب الوطنيءَ جو (خوشيءَ جو) هڪ ڊگهو

راڳ آهي. ان کان وڌيڪ اهو ”سو ڌرم“ اسان جي زندگي

جي قدرن ۽ زندگيءَ جي اسلوب لاءِ هڪ دليل آهي.

”عمر مارئي“ اڄ جي سنڌي قوم پرستن لاءِ اتساهه جو جيئرو

جاڳندو وسيلو آهي.

پر ڊگهو ۽ يادگار ”سومرن جو دؤر“ دودي ۽ چنيسر

جي تاريخي تنازعي ۾ سانڍيل آهي. تيرهين صديءَ جي پڇاڙيءَ

۾ جڏهن ڀونگراڻ مري ويو ته مڪ اميرن سندس لوهارڻ

زال مان ڇڻميل وڌي پٽ چنيسر جي بدران، ڏاڏيءَ ٻولي زال

مان پيدا ٿيل ننڍي ۽ هوڻهار پٽ دودي کي تخت تي وهارڻ

جو فيصلو ڪيو. ويڳي پاڪ دودي کي ڀڳ جي لالچ نه هڻي،

۽ هن ايتري قدر چيو ته هو نالي ۾ حڪمراني ڪندو، پر

حقيقتي حاڪم چنيسر هوندو، پر انهيءَ جي باوجود، ننڍي پاڻ جي رسمي ڀڳ ٻڌڻ، چنيسر جي ماءُ ۽ زال کي ائين ناراض ڪري وڌو، جيئن ڪيڪئي ۽ منڙا، رام جي راڄ گديءَ تي ويهڻ ڪري ناراض ٿيون هيون. انهن چنيسر کي اشتعال ڏياري، دهليءَ مان علاوالدين کي مدد لاءِ وٺي اچڻ لاءِ روانو ڪيو. 1300-1296ع ۾ سنڌ ۽ خلجيئن وچ ۾ وڏو مقابلو ٿيو. هڪ وڏو لشڪر گجرات جي رستي، سنڌ پهتو. لشڪر ايڏو وڏو هو، جو سنڌي چارٿن چيو آهي: ”ايترو ڀائي پٽائون جو ساڀمٽي سڪي وڃي.“

خلجيئن نه رڳو دودي کي تخت تان لاهي، چنيسر کي ان تي وهارڻ ٿي چاهيو، پر هنن پونگرراڻ جي ٽين ڏاڏي پوٽي زال مان پيدا ٿيل ڌيءَ ”پاڳي“ (پاڳهر) جو سڱ علاوالدين لاءِ گهريو. پر سڱ جي انهيءَ گهر کي رد ڪندي سومرن چيو: ”نون ٽرڪ اسين سومرا، اهڙي جوڙ نه جڳائي.“ پوءِ جنگ لڳي ۽ ٻنهي قرين جو گهڻو نقصان ٿيو. دودي جو پٽ پونگرپو ۽ چنيسر جو پٽ ’نهورو‘ پڻ دودي جي طرفان بهادريءَ سان وڙهيا ۽ مارجي ويا، سڙا پڙي، جيڪو سمون سردار هو ۽ سومرن جو طرفدار هو، علاوالدين جي پٽ سيد غازي سالار کي ماري ڇڏيو. جڏهن دودي کي ٺهڙي ۾ ٽنگي مٿي آيو ڪيو ويو ته ڀرسان بيٺل چنيسر کي چيائين: ”آئون اڃا به توکان مٿي آهيان!“

انهيءَ وچ ۾ جڏهن سندس وطن ۽ ماڻهن تي خلجيئن حملو ڪيو ته چنيسر ٻيهر سوچڻ تي مجبور ٿي پيو. سنڌ جي خلاف ڏاڍاين جي ڪري هاڻي کيس علاوالدين جي خلاف نفرت ٿي پئي. سمجهيو ٿو وڃي ته هو علاوالدين سان وڙهندي مارجي ويو هو.

هن داستان جو سڀ کان اهم پهلو اهو آهي ته سنڌ ۾ خلجيئن جي خلاف اها عام ماڻهن جي جنگ هئي، ايتري قدر

جو هاري ۽ ناري، ڌنار ۽ گنوار، چارڻ ۽ فقير، موالا ۽ ميربحر،
ڪنير ۽ ڪوري، سڀ انهيءَ جنگ ۾ ڪڍي ڪاهي پيا. انهن
سڀني جو نعرو هو: ”تلوار اسان جو هر آهي.“

سورينون محل ماڙيون ڇڏي، گجهي طرح سمن جي سام
۾ رهڻ لاه ٺڪري ويون. علاوالدين جڏهن اتي پهتو ته ڪاريءَ
وارا ڪڪڻ ڏٺائين. هو پريشان ۽ نااميد ٿي واپس موٽي ويو.

اڄ ڏينهن تائين سومرن جي سورهيائي ۽ سورين جي
سونهن ۽ هوترتا جي ساراهه جا گيت ڪاٺا ويندا آهن. دودي
جي شهادت کي اڃا تائين هر سال چيٽ مهيني ۾ نملي جي
صورت ۾ ملهايو ويندو آهي. ٽي سؤ ورهه اڳالا اهي گيت اڄ
به سنڌي ماڻهن جي چن تي آهن.

”سنڌ سومرن جو سام آهي.“

وگهه ڪوٽ خدا جو پنهنجو ڪوٽ آهي!

شال سندس شان ڌرو به جهڪو نه ٿئي.

او دودا!

انجس هجي تنهنجي ماءُ کي،

جنهن توکي جنم ڏنو.

سنڌ جا سورما اڄ به دشمنن سان سينو سپر آهن.

اي خدا، ڪهن سويارو ڪيڃ...

شال هن ڀلاري پونءِ تي

امن ۽ خوشحالي هجي...

سومرن اسان کي ڏينهن صديءَ ۾ سنڌ جو وزير اعليٰ

الله بخش سومرو ڏنو، جنهن مرڻ ڏينهن تائين ورهاڱي جي

مخالفت ڪئي، ۽ سومرن جي دؤر جون سنڌي ماڻهن جي دلين

۾ وسندڙ به يادون شخصيتون آهن — جهولي لال ۽ قلندر

لال شهباز.

لال شهباز 4113ع ۾ ٿالوڪي افغانستان جي مرونڊ شهر ۾ ڄائو هو. سندس اصل نالو پير عثمان شاھ هو. هو سنڌ ۾ اچي سيوهڻ ۾ رهيو، جيڪو آڳاٽي شيو مندر جي ڪري مشهور هو. هو پهريون نالي وارو مسلمان هو جنهن سنڌ ۾ تختيت ۽ شهب جو پرچار ڪيو، کيس 'شهباز' انهيءَ ڪري چوندا هئا، جو هو پنهنجو پاڻ کي شهباز جي صورت ۾ تبديل ڪري پنهنجي دوست شيخ فريد گنج شڪر کي ڪٽر مان جي قاهي ۽ تان لاهي، پاڻ سان کڻي آيو هو. کيس لال لباس پائڻ ڪري، 'لال' ڪوٺيو ويندو هو، جيڪو هو سموري زندگي پائيندو رهيو. لال شهباز سنڌ جو پهريون اهم صوفي سنت آهي. هنڊو کيس مهاراجا وڪرمادتيه جي پاڪ ڀرت هريءَ جو اوتار سمجهندا آهن، جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو ته هن شيو جي پوڄا ان هنڌ تي ڪئي هئي، جتي اڄ ڪلهه لال شهباز جي مزار آهي.

هي مقدس شخصيت جهولي لال آهي، جيڪو آڏورو لال، اسرلال ۽ لال سائين جي نالن سان سڃاتو وڃي ٿو. ذهين صديءَ ۾ جڏهن عربن جو زوال شروع ٿيو ۽ سومرا آسري رهيا هئا ته ٿٽي جي تعصبي حاڪم مرخ شاه هندن کي مسلمان ٿيڻ جو حڪم ڏنو هو، پر پيشان مالهو، سنڌوءَ جي ڪناري تي گڏ ٿيا ۽ بچاءَ لاءِ 'ورث ديوتا' تي اجتماعي پرارثا ڪيائون. ڏندڪٿا موجب، هڪ سهڻو جوان، جنگي گهوڙي تي چڙهي دريا مان نروار ٿيو، جنهن ڪيترائي معجزا ڏيکاريا ۽ ماڻهن کي ثقافتي نسل ڪشيءَ کان بچايائين. سندس درشن نصرپور ۾ ڪرايو ويندو آهي. جتي سندس لاءِ مڇيو وڃي ٿو ته بالڪ جي روپ ۾ رتن راءِ لوهائي ۽ سندس زال ديويءَ کي سوني جهولي يا پينگهي ۾ پگوان ڪرڻ وانگر - ڄائو هو. ٻين هندن کيس لهرائيندڙ ڏاڙهيءَ سان گرونانڪ وانگر، پر پاڻيءَ جي پيداوار، مڇيءَ تي ويٺل ڏيکاريو ويندو آهي. پر ظاهري طرح هو هڪ نوجوان اڳواڻ هو، جنهن هزار ورهيه

ڪن اک، سنڌ جي هنڌن کي مصيبت کان بچايو هو. اڄ تائين
سنڌس مان ۾ مندر جوڙايا ويندا آهن ۽ سنڌس شان ۾ 'پنجڙا'
ڳاتا ويندا آهن. ويجهڙائيءَ ۾ رونا لپاي جي سُريلي آواز ۾
ڳاتل گيت 'جهولي لال - ۽ مست قلندر' هندستان ۽ پاڪستان
۾ هڪجهڙا مقبول آهن:

او لال! ميري پت رکيو سدا جهولي لال!.....
[او سنڌ جا سائين، جهولي لال، سموهڻ جا سائين، لال
لباس وارا قلندر، تون وڏي شان وارو آهين! سون تي شال
تنهنجي مهر هجي!]

تنهنجي مزار هميشه جئن مشعالن سان روشن آهي، ۽
هاڻي مان تنهنجي مان ۾ چوٿين مشعال روشن ڪرڻ آئي آهيان.
شال تنهنجو اوچو ٺالو هند ۽ سنڌ ۾ وڃندو رهي، شال
تنهنجي شان ۾ گهند زور سان وڃندو رهي.

او سائين، شال تون هميشه هر هنڌ قائم رهين. منهنجي
وينتي آهي ته، عليءَ جي صدي منهنجي پيڙهيءَ کي زندگيءَ
جي دريا مان پار لنگهائج.

سونهري دؤر

سومرن ۽ سندن سما آمرائن گڏجي خليجين جي حملي جو مقابلو ڪيو. پر انهيءَ مقابلي سنڌ ۾ سيلسي ڦوٽن جو توازن مڪمل طور تي تبديل ڪري ڇڏيو. سومرن جو گهڻو رت وهيو، ساڳئي وقت سمن جي همت ۽ ڪردار، بهادر ۽ ڄڻو ئي بڻيو. تنهنڪري اختيار لاءِ ٻنهيءَ جي وچ ۾ چڪتاڻ اٿڻ هئي. جيئن ته سومرن وٽ اڳيئي اختيار هو، تنهنڪري دهلي سرڪار جو ساٿ ساڻن هو. دهليءَ سرڪار ته ملتان ۽ گجرات جي حڪمرانن کي به هدايت ڪري ڇڏي هئي ته اهي سومرن جي حمايت ڪن. پر سمن جي فائدي ۾ وڌيڪ اهم عنصر ڪم ڪري رهيا هئا.

سومرن جي حڪمرانيءَ جي سرزمين ڏکڻ-اوڀر سنڌ هو ۽ سما صوبي جي گهڻي حصي ۾ پکڙيل هئا، ۽ سما گهاٽي ۾ سومرن کان وڌيڪ هئا. (مثال طور 1901ع جي آدمشماري موجب سما 7,32,897 هئا، جڏهن ته سومرا 1,02,763 هئا، جيڪو گهاٽي جي لحاظ کان وڏو فرق آهي.)

سنڌو پنهنجو وهڪرو گهٽ ۾ گهٽ 1250ع کان تبديل ڪندو رهيو آهي. اهو اولهه ڏانهن - الور، برهمڻ آباد، امرڪوٽ، وگهه ڪوٽ ۽ سومرن جي روپا کان پري - ۽ سمن جي سيوهڻ ۽ ٺٽي جي شهرن ڏانهن منتقل ٿيندو رهيو. صدين کان، روهڙيءَ جي ٽڪريءَ مان پٿر کوٽي، دريا رستي سومرن جي شهر امرڪوٽ ڏانهن اڏاوت جي ڪم لاءِ نيا ويندا هئا. هاڻي اهو سلسلو ختم ٿي ويو هو. تمام جلدي اوڀر ۾ وهندي اصلوڪو واھ، جيڪو مقامي طور تي 'هاڪڙو' (گهگهر؟) ۽ 'مهران' جي مختلف نالن سان

ڄاتو ويندو هو، ننڍي کان ننڍو ٿيندو ويو، ايستائين جواج اهو ڪهڻجي 'اڀرندي ناري' جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو. نارا ڪئنال جا اڪيلا يادگار سامونڊي مانگرمڇ آهن. جڏهن اهو واه ٿر ۽ ڪڇ سان وهي، عربي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو، تڏهن 'رنگاڪر' جي نالي سان سڃاتو ويندو هو. ظاهر آهي ته جڏهن دريا سمنڊ ڏانهن وهندي، وچ ۾ سڪي ويو ته اهي مانگرمڇ ان وقت اتي ڦاسي رهجي ويا.

واقعاتي طور تي، آڳاٽي الور ڪان، جيڪو روھڙي جي اوڀر ۾ ڇهه ميل پري آهي، روھڙي ۽ سکر جي وچ واري لڪ ڏانهن، دريا جي وهڪري جي تبديليءَ کي تاريخي نتيجن جو جاگرافيائي تسلسل آهي. روھڙي ۽ سکر جي وچ واري لڪري هاڻي سنڌ ۾ بکر جو ٽاڪرو ٻيٽ ٿي پيو آهي. الور جو قلعو هاڻي ڊهي ويو آهي ۽ انهيءَ جاءِ تي، سنڌ جي بچاءَ لاءِ هڪ مضبوط قلعي جي اڏاوت لاءِ اتان جون سرون ۽ پٿر نيا ويا. ان وقت کان وٺي، سمنڊ ٽائين، ٿڌو ٿو ڪن ۽ بکر اتر ۾ سنڌ جا ٻه ٽنڀا ٿي پيا.

سنڌوءَ جي وهڪري جي تبديلي، سومرن جي قسمت تي تباهه ڪن اثر ڇڏيو. ان جي ابتڙ، سمن جي قسمت تي برقياتي اثر پيو. انهيءَ ۾ ڪو عجب ناهي ته سومرا انهيءَ ڏينهن لاءِ دعا گهرندا هئا ته ڪڏهن هاڪڙو الور ولان-وهندو (سمن کي مٽيو ڇڏي، سڪاڻي الڳ ڪندو)، ڪڏهن اهي سمن ڏانهن هاڻيءَ جي پيداوار جهڙوڪ مڇي، ٻيٺ، ۽ لوڙهه سوکڙي طور موڪليندا.

”هڪ وهندو هاڪڙو پڇندي ٻنڌهه ارڙ،

ٻيٺ، مڇي ۽ لوڙهه سمي ويندا سوکڙي.“

پر دريا پنهنجو الهنديون وهڪرو قائم رکيو. ٽڪل سومرا ڀٽن ۽ چارٽن وٽ بي ماڻا ٿي پيا، جن هاڻي نوٽن اميرن، سمن جي سخاوت جي ساراهه جا گيت ڳائڻ شروع ڪيا هئا.

آخري سومرن جي هڪ عجيب منايوس پٽ چيو آهي: ”جيڪڏهن باقي دنيا اسان جي قشڪار جي اڌ حقدار آهي ته سومرا سڄي جا حقدار آهن.“ جيتري قدر سمن جو واسطو آهي ته شاھ لطيف پڻ چيو آهي: ”جڏهن اهي ناراض آهن، پوءِ به ڏين ٿا. جڏهن اهي خوش آهن ته پاڻ اڳي کان وڌيڪ ڏين ٿا، هو پنهي حالتن ۾ ڏاڍا سٺا آهن.“ اهو پڻ ممڪن آهي ته مارواڙ جي سرحد سان لڳ، ڏکڻ-اوڀر جي وارياسي علائقي ۾ رهن ڪري، سومرا طبعاً ڪنجوس هئا. تنهنڪري ان وقت جي ’سڀ سماه جي ماڻهن‘ (پٽن ۽ چارڻن) پڻ سمن جي اڀرندڙ سچ کي سلام ڪرڻ کي ترجيح ڏني. 1315ع ۾، وقفي بوقفي لڳل لڙاين کان پوءِ، 1351ع ۾ آخرڪار سمن کي سوڀ حاصل ٿي. جڏهن دهلي-سرڪار ڦڙو وڌو ته سمن سيوهڻ ۾، سرڪڙ جي گورنر، ملڪ رتن کي ماري وڌو. هلاڪي سال، سمن اول پنهنجي شهر ساموڻي ۾ تخت گاهه ٺاهڻ ڪيو. پر جلد ئي اهو ٿئي ڏانهن منتقل ڪيائون، جهڪو پوءِ گاديءَ جي هنڌ جي حيثيت سان هوڪازجن لڳو.

اها سموري ترقي، دهليءَ جي سلطان محمد تغلق جي برداشت کان ٻاهر هئي. هو جلد ئي وڏو لشڪر وٺي سنڌ تي ڪاهي آيو. ايلٽ (Elliot) ۽ ڊاٽسن (Dawson) سندن چوڻ بيان ڪندي چون ٿا: ”شمال خدا مون کي بيماريءَ مان نڀايو ڪري ته جيئن مان ٿئي جي ماڻهن کي نيچو نوايان، جيڪڏهن خدا مون کي پنهنجو ڪيو ته پوءِ به اها خواهش هميشه منهنجي دل ۾ رهندي.“

سنڌ جي مهر دوران، محمد سنڌ جو لڏيل پلو گهڻي تعداد ۾ کائيندو هو. (سنسڪرت ۾ مڇيءَ کي پلو چون، بينگالي ۾ ’هلاشا‘ ۽ آمريڪي ۾ شاد چون). اهو ايترو ته لڏيل آهي جو سنڌيءَ ۾، ڪل پوک ۾ چئبو آهي:

”پلو سيري کان پي پلو،

سيري ۾ لب ساءِ،

پلو گوڏا ڪوڙي ڪاءِ.“

اهاڻي اميد رکي سگهجي ٿي ته محمد تغلق پلي ڪاڻڻ ڪري نه مٽو هو، پر هن جو موت سنڌ ۾ ٿيو هو ۽ کيس ٺٽي جي ڀرسان دفنايو ويو.

ڪانٽس پوءِ فيروز تغلق تخت تي ويٺو، هو محمد تغلق جي بيعزتي برداشت ڪري نه سگهيو، درباري تاريخ نويس لکن ٿا: ”جڏهن هو انهيءَ هنڌ (ٺٽي) جي باري ۾ ڳالهه ڪندو هو ته هو پنهنجي ڏاڙهيءَ تي هٿ گهمائيندو هو ۽ عجب ڪائيندو هو ته صد افسوس جو ڪانٽس اڳيون سلطان محمد شاهه تغلق اهو فتح ڪرڻ ۾ ناڪام ويو.“

تنهنڪري، گهڻو وقت گذرڻ کان اڳ، فيروز وڏي لشڪر سان سنڌ تي ڪاهي آيو، پر هن لاءِ ڊ. شهر تي قبضو ڪرڻ ڏکيو ٿي پيو. ڪجهه وقت لاءِ گجرات ۾ ساھي پٽن کان پوءِ هن جڏهن شهر جو گهيرو ڪيو ته سنڌي لشڪر اڌ فارسي-اڌ سنڌيءَ فتح جو نعرو هنيو:

”ٻاهرڪٽ پير پلو،

هڪ مٽو پيو ٿو.“

سنڌي مسلمان، راجا گهٽچند کي پير پلو چوندا آهن، جيڪو پوءِ سنڌ جي بديلين جو پير ٿيو.

1365ع ۾، فيروز شاهه وري سنڌ تي ڪاهي آيو. هن پيري هن سمن جي سردار ٻانڀڻي (برهمڻ لاءِ سنڌي لفظ) ۽ سندس ڇاچي ڄام جوڻي کي پاڻ سان دهلي هڻڻ تي آماده ڪيو، جڏهن ته ٻانڀڻي جي ڀاءُ ڄام تماچي ۽ جوڻي جي پٽ ڄام توڳاچي گڏجي سنڌ تي راڄ ڪيو. دهليءَ ۾، فيروز شاهه، جوڻي کي پٺيلائي، سندس ڀائٽي کي پويان ڇڏي، 1375ع ۾ ٺٽي جو گورنر ڪري واپس موڪليائين. ٺٽي ۾، جوڻي، ڄام

تماچي ۽ کي گرفتار ڪيو ۽ کيس دهلي ۽ ڏانهن پري موڪلي، دهلي - سرڪار جي نمائندي جي حيثيت سان سنڌ تي حڪومت ڪرڻ لڳو. اهو سنڌين لاءِ گهڻو ڪجهه هو. معزز شيخ حماد اهو چوندي ٻڌو ويو: ”جوڻو بيوقوف آهي. او ڄام تماچي، مهرباني ڪري موٽي اچ. ٿو تنهنجو آهي، الله پڻ توتي مهربان آهي.“ ٻيو عالم، نوح اهو چوندي ٻڌو ويو: ”وڃ ۽ وڃي ڄام جوڻي کي قتل ڪر ۽ ڄام تماچي ۽ کي حاڪم بنا.“ گهڻي وقت گذرڻ کان اڳ، ڄام تماچي حاڪم ٿيو ۽ سنڌ جي سونهري دؤر جي شروعات ٿي.

انهيءَ دور ۾، سنڌ ۽ گجرات دوستي جي ٺاڻن ۾ ڳنڍيل رهيا ۽ پنهنجي آزادي قائم رکڻ جي ساڳي ڪوشش ۾ ساڻي رهيا. ڪيترن ئي شهزادن جون شاديون هڪ ٻئي جي ملڪن ۾ ٿيون.

سنڌ ۾، سمن جي دؤر جي خوشحاليءَ جو بيان ’تاريخ طاهري‘ ٽرنگ ۾ اچي ڪري ٿي: ”جيڪي زمينون غير آباد هيون، هاڻي چڱيءَ طرح ٻوڪجڻ لڳيون. زمين جو اهڙو ڪوبه ٺڪرو نه رهيو، جنهن تي هر نه هليو هجي. ٿو اوڀر جي منڊي پنجن ويئي. سنڌ علم ۽ دولت ۾ ’ٻيو عراق‘ بنجي ويئي. هڪ آڳاٽي آڪر ۾ چيل آهي: ’هرهند ڪوه ۽ وڻ هئا... ماڻهو ايڏو خوش هئا جو ٻڌا دائمي طرح جوان ٿي ويا.“ رعيت راضي ايهه جهي، جو ٻڌا نت جوان.“

سما ڪير هئا؟ چوڻي ۽ جي تاريخدان سماجياتي پيرومل مهرچند آڏواڻي مطابق، سما يادو نسل مان هئا. عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ، منجهانئن گهڻا لڏي وڃي گجرات ۾ آباد ٿيا. (سورٺ جو راه ڏياچ سمو هو.) پر، چوڏهين صديءَ جي اوائل ۾، منجهانئن گهڻا ڪجهه قدر سومرن جي مدد ۾، خلجين سان مقابلو ڪرڻ لاءِ واپس موٽي آيا. ايڇ - ٽي - سورلي مطابق، ”انهيءَ ۾ ڪوشڪ ناهي ته سما جادو ڪيل جا راجپوت هئا ۽ گهڻو ڪري اهو ئي قبيلو هو،

جنهن کي سڪندر سامبوس (Sambos) ڪري ڄاتو هو. آهي 1391ع کان اڳ مسلمان نه ٿيا هئا ۽ سندن پوئير ڪڇ جا سڀڃا ۽ جاڙيجا، ڪري ڄاتا وڃن ٿا.

انهيءَ جي معنيٰ ته سڀا سنڌ جا حاڪم ٿيڻ کان پوءِ، گهٽ ۾ گهٽ چئن ڏهاڪن تائين هندو رهيا. آهي ڪڏهن، ڇو ۽ ڪيئن مسلمان ٿيا، اها خبر ناهي، پر ڏسجي ٿو ته اسلامي دنيا جي چڪ اولهه ايشيا ۽ ان جي ڀر واري توڙي اتر هندستان ۾ اڪثر ڪم ڪيو آهي. پر اسلام انهن تي پنهنجو ڌيان مرڪوز ڪيو. رسمي مسلمان - نالن کان علاوه، انهن کين پنهنجا روايتي نالا ڏيڻ تي زور ڏنو. (اڄ به ٽائيلنڊ ۾، ڪنهن به شهريءَ جو ڪهڙو به مذنب هجي، هو پنهنجي ٻارن جا نالا سنسڪرت جي فهرست مان گولي رکندو آهي، جيڪا مندر ۾ رکيل هوندي آهي.)

پر سڀني چڱين ڳالهين جو ڪيئن به خاتمو ٿيڻ گهرجي. جڏهن بابر پنهنجو وطن سمرقند ۽ بخارا وڃايا ته هو هندستان تي چڙهائي ڪري آيو. رستي تي 1516ع ۾ هن پهرين ايران ۽ هندستان ٻنهي جو دروازو قنڌار (ڪورون جي ماڳ گانڌاريءَ جو پراڻو گانڌارديش) فتح ڪيو. ارغون جيڪي قنڌار مان تڙجي نڪتا هئا، بدلي ۾ 1521ع ۾ سنڌ تي ڪاهي آيا. لڙائيءَ ۾ ڄام نندي (نظام الدين) جو پٽ دريا خان مڙو وڙهندي مارجي ويو. هڪ ٻي جنگ ۾ ويهه هزار سنڌي ارغونن سان وڙهندي مارجي ويا. آهي ارغونن، چنگيز خان ۽ سندس قبيلي مان هئا. سنڌي پنهنجي گهوڙن تان لهي، پتڪن ۽ ڪمر بندن جا سندرا پٽي، سر تان آهو کڻي جنگ وڙهيا، پر منجهانئن ڪو به جيئرو نه بچيو.

سنڌين جي شڪست جو نمايان عنصر، مذهبي ڪٽرپڻو هو، جيڪو سمن جو آخري ڏينهن ثابت ٿيو. مغلوم بلاول، جيڪو وڏو گهراڻو هو، جنهن آزاد خيال مڪتب فڪر

پيش ڪيو.... سندس سرپرست درياخان هو، جيڪو خود هڪ
مدبر سپاهي هو. پر جڏهن ڄام لندي جي گاديءَ تي ڄام
فيروز ويٺو ته رجعت پسند گروهه مٿي اڀري آيو. انهن بلاول
کي تيل جي گهاٽي ۾ پيڙائي ڇڏيو! انهيءَ ڳالهه سنڌين جون
دلون ٽوڙي ڇڏيون.

سمن جي شڪست کان پوءِ بکر جي گورنر قاضي
قاضن، جيڪو سپاهي، مدرن عالم ۽ صوفي سنت هو، مداخلت
ڪئي ۽ جيترو ممڪن ٿي سگهيو، ارغونن کي امن ۽ آرام
سان حڪمراني حوالي ڪرايائين. شاهه بيگ ارغون، مغلن
جي مدد سان سنڌ تي قبضو ڪيو. انهيءَ دٻاءَ هيٺ هندو
حڪمران اتر کان ڏرڪجي لاڙ ڏانهن آيا، جيڪي اتي سمورو
وقت پنهنجي آزادي قائم ڪريو ويٺا هئا. سنڌ کي وري پراڻي
ڇوٽي ياد ڏياري ويئي؛ ”جڏهن ڪڏهن سنڌڙي، توکي
ڦنڌاران جو ڪو.“

سمن جو دؤر ڄام تماچيءَ جي رومانوي داستان سان
ساد ڪيو ويندو هو. هڪ ڏينهن جيئن ئي هو (ننڍي جي
ڀرسان) ڪينجهر ڍنڍ تي شڪار ڪري رهيو هو ته سندس
نظر هڪ غريب مهاڻي چوڪري ”گندري“ (گندي، ميري)
تي پئي. هن سندس نالي ”نوري“ رکيو ۽ کيس پنهنجي محل
۾ وٺي وڃي مهاراڻي بنايائينس. سڀني مهاڻن تان سموريون
ڍلون ۽ محصول معاف ڪيائينس. ۽ پوءِ آرام سان رهڻ
لڳو. اهو واقعو ڪوروڻ جي ڏاڏي شانتو جي ياد ڏياري
ٿيو، جيڪو ستم وڌيڪ جي عشق ۾ گرفتار ٿيو هو، جهڪا
هڪ مهاڻي هئي.

پر سمن جي دؤر جو سڀ کان وڏو رومانوي داستان
”سسئي پنهنون“ جو آهي. سسئي برهمڻ گهراڻي ۾ جنم ورتو هو.
جڏهن ٻنهن کي سندس جنم پتريءَ مان پتو پيو ته ڏيئس جو
ليک ڪنهن ڌارئين سان لکيل آهي ته هن کيس ٺوڪريءَ ۾

وجهي دريا ۾ لوڙهي ڇڏيو. اها لوڪري ڀنڀور ۾ ڪنهن ڌوڀيءَ کي هٿ لڳي. هو آڳيٽي ٻي اولاد هجڻ تنهنڪري ڪٿي پنهنجي ڌيءَ طور هالڻ شروع ڪيائين. شڪل جي سهڻي هئڻ ڪري سندس نالو سسئي (ششي معنيٰ چنڊ) رکيو ويو. جڏهن وڏي ٿي ته سندس سونهن جي هاڪ ٻڙي ٻري ٽائين ڦهلجي ويئي. بلوچستان جي ڪيچ مڪران جو تاجر شهزادو پنهنون ڀنڀور مان اچي نڪتو. پهرين نظر سان ٻئي هڪ ٻئي تي موهت ٿي پيا. پنهنون تجارت ڇڏي واپس ورتل کان ٺاهري واري ڇڏي ۾ سسئي سان شادي ڪري پاڻ ڌوڀي بنجي اتي ئي رهي پيو. پنهنون جو ٻيءَ ڏاڍو ناراض ٿيو. هن پنهنجي ٻين ٻن کي پنهنون کي واپس وٺي اچڻ لاءِ اسايو. جڏهن سسئي نند ۾ سمجهل هئي ته پنهنون جي پاڻڙن، پنهنون کي آڻ تي هڏي، پنهنجي وطن ڏانهن روانا ٿيا. پويان جڏهن سسئي کي ٻنڌ مان جاگ ٿي ته کيس حقيقت جي خبر پئي. الهيءَ ساعت سسئي به ٻين اگاهاري سندس پويان رواني ٿي.

ڊگهي ديران رستي ۾ هڪ ٻڪرار، کيس ميريءَ اک سان ٻڌو. سسئي ڦرتي-عاءَ کي حفاظت ڪرڻ لاءِ ٻاڏايو. جنهن تي ڦرتي ڦاٽي پئي. ۾ سسئي منجهس هلي ويئي. پوءِ جڏهن پنهنون هوش ۾ آيو ته اتان پنهنجي پاڻڙن کان پاڻ ڇڏائي ڀنڀور ڏانهن روانو ٿيو. رستي تي کيس سسئي جي پڄاڻي جي خبر پئي. ڇيو وڃي ٿو ته کيس سسئي سان ملائڻ لاءِ ساڳي جاءِ تي ڦرتي وري ڦاٽي پئي. ۾ پنهنون پنهنجي سسئيءَ سان هميشه لاءِ مليو. پوءِ ٻنهي جي وچ ۾ رڳو بصر جي چاڪي جيتري وچولي رهجي ويئي.

شاهه جي شاعريءَ ۾ سسئيءَ جا ورلاپ ڪنهن به سنڌي کي لڙڪ لڙڻ لاءِ ڪافي آهن. اهي لڙڪ ورنڊاون جي جهنگ ۾ ڪرشن لاءِ گوپين جي تلاش کي پوئتي ڇڏي ڏين ٿا. سسئي ٻار ڪڏندي چوي ٿي: ”آئون نه سمجھيان ته سوريءَ

آئون ته بهرحال آهيان، جنهن شاستر پڙهيا آهن. آئون پنهنجي
 پنهنون کي گولهي لهنديس ۽ سندن دونهن تي گذارينديس....
 ماڻهو چون ٿا ته تون چرخو چورو آئون چرخو چوربان ٿي،
 پر هڪ به تند نٿي نڪري. جيڪي نڪري ٿو، اهي رت
 جا لڙڪ آهن، جيڪي چرخي کي پسايو ٿا ڇڏين....

اولڙڪو، اوهين ڊگها نه ٿيو، ۽ او جبل، ايڏو اوچو
 نه ٿي. منهنجون اکيون سڪل ڏيو ته جيئن آئون پنهنجي
 پيرن جا نشان ڏسي سگهان.

اڄ آئون پنهنجا ڪپڙا گيروٿان رنگينديس. آئون جوڳن
 ٿيل ٿي چاهيان. آئون پنهنجي پنهنون لاه ڪنن ۾ جوڳن وارا
 ڪنڍل پائينديس....

هي پنڌ، ٻين پنڌن وانگر ناهي. آئون چاهيان ٿي ته
 دانهون ڪري روٿان. پر پوءِ ماڻهو چوندا ته آئون چري آهيان.
 ماڻهو منهنجي محبت جي ڪارڻ مون تي الزام مڙهندا، پر
 پوءِ ڇا ٿيو؟ سچا محبتي ٽڪرين تي لٽي پوڻ سان فڪر مند
 نه ٿيندا آهن....

اڙي او سچ، تون منهنجي محبوب سان ملڻ کان اڳ
 ئي لهين ٿو. ٺيڪ آهي، پر وڃي ڪهس ٻڌائج ته آئون رستي
 تي ئي مري ويندي آهيان. اڙي او جبل، تون محبتين کي آئت
 ڏج. ۽ سندن پيرن کي نه ڏکوئج....

۽ پوءِ سسئي ۽ جبل ٻئي پنهنون لاه ڪڏجي رٿا. ايتري
 قدر جو گگدام سندن دل جون دانهون ٻڌي ڊهي پيا....

جيڪي پنهنجي پيرن لاه موت جو ڏانڦو چڪين ٿا، پيرن
 انهن جي هنج ۾ آهي.... سسئي ۽ جا سور رڳو تپستائين جاري
 رهيا، جيستائين سسئي پاڻ کي پنهنون کان ڌار سمجهيو. جنهن
 ساعت، سسئي اهو چائو ته سسئي ۽ پنهنون هڪ ئي هئا، ته
 سندس سڀئي سور ختم ٿي ويا.

سمن جي دؤر ۾ سنڌ اهڙيون ادبي ۽ ثقافتي اوچايون

ماڻيون! ۽ مديون پوءِ: شاهه لطيف ”سُر بلاول“ ۾ انهن جي
 ساراهه جا ڏک ڀري ڳائيندو رهيو:
 ”او ڄام لاکا، آئون اگلي اوڏ آهيان. سون پنهنجي
 جهوپڙي تنهنجي باجهاري اجهي هيٺ اڏي آهي. تون اسان
 بي اجهن جو بچاءُ ڪڇ. ائين ٿو لڳي ته خدا خود ڄام جکري
 کي پنهنجي هٿن سان جوڙيو آهي! لڳي ٿو، هڪڙي جکري
 کي جوڙڻ ۾ تمام گهڻي مٽي ڪتب آئي هوندي....“

اڪبر جي ”ولايت دل.. پسند سنڌ“

عربن جي اٺ سؤ ورهه اوائلي دؤر کان پوءِ جڏهن
 بابر ارغونن کي سنڌ ۾ هيٺ ڏيکيو ته سنڌ پهريون گهمرو
 ڌارين جي حڪمراني هيٺ آئي. ڪجهه وقت کان پوءِ ترخان
 پڻ گهڙي آيا. ۽ ٻنهي ڌارين گروهن سنڌ کي ورهائي پاڻ ۾ ڪنيو.
 پوءِ وارن 180 سالن دوران، سنڌ مغلن سان سڀني لاهن چاڙهن کي
 منهن ڏنو. جڏهن شير شاهه همايون کي شڪست ڏني ته همايون
 ٻيڇي اچي سنڌ مان نڪتو. پر ارغونن جو رويو ڏانهس ٽٽو هو.
 همايون هڪ ڪنڊ کان ٻي ڪنڊ تائين پناهه لاءِ پڙڪندو رهيو.
 هڪ موقعي تي هن مڪي وڃي فقير ٿي گذارڻ جو پڻ سوچيو.
 پر سندس ساٿين کيس چيو، ته کين وڃ ۾ ڇڏي. نه وڃي.
 ”اسان جو ڇا ٿيندو؟“ هنن کانئس پڇيو. اهي مڪي وڃڻ لاءِ
 تيار نه هئا. انهيءَ موقعي تي ٽيڙهن ورهين جو جوان همايون،
 چوڏهن ورهين جي هڪ ارغون سنڌي چوڪري حميده بانو
 جي محبت جو ديوانو ٿي پيو ۽ سنڌ جي پاٽ ڳوٺ ۾ 1541ع
 ۾ ساڻس شادي ڪيائين. امرڪوٽ جي راڻي برساء، همايون
 جي ساٿين کي پنهنجي قلعي ۾ پناهه ڏني، جتي 15 آڪٽوبر
 1542ع تي کيس اڪبر ڄائو. اهو سنڌ توڙي هند لاءِ هڪ
 يادگار ڏينهن هو.

پر جڏهن، اڪبر سنڌ جي لاڙ واري حصي کي پنهنجي
 حڪومت سان ملائڻ چاهيو ته جاني بيگ مرزا جي اڳواڻيءَ
 هيٺ سنڌ جي ماڻهن سندس لشڪر جو مقابلو ڪيو. جاني بيگ
 مرزا پنهنجي سنڌي ماءُ جي ڪري مڪمل طرح سنڌي

ٿي ويو هو ۽ 'سنڌي ٻچو' جي نالي سان سڃاتو ويندو هو. هو پنهنجي چوڪري بازی جي بدنام عادت جي باوجود عوام ۾ بيحد مقبول هو.

اڪبر جي موڪليل پهرئين شخص محمد صادق خان شڪست ڪاٽي، ان کان پوءِ جڏهن اڪبر پنهنجي وزيراعظم خان خانان مرزا عبدالرحيم جي هٿ هيٺ هڪ وڏو لشڪر ڇاڙهي موڪليو، تڏهن سنڌ 'ولایت دل-پسند' جي نالي سان سڏجڻ ۾ آئي. اڪبر انهيءَ ڪاھ کي ايڏي گهڻي اهميت ڏني هئي جو هو خان خانان کي روانو ڪرڻ لاءِ پنهنجي سمورن دربارين سميت راويءَ جي ڪناري تي هلي آيو هو. هن پيري وري مغل لشڪر جي رسد جا رستا بند ڪري مغل گهرو ايڏو سوڙهو ڪيو ويو جو اهي ماني کپي لاءِ محتاج ٿي پيا. انهيءَ صورتحال هيٺ، پريشان مغل سپهه سالار ان وقت جي بھادر مذهبي اڳواڻ قاضي عثمان دريلاڻي وٽ ويو ۽ سندس پهرن تي ڪري پيو. هو تيستائين اتان نه اٿيو جيستائين قاضي ٿوندو وڃان اهو چيو: "فتح عبدالرحيم جي ۽ ماڻڪ جاني بھگ جو." يعني ارغون حڪمراني ڪندا، پر مغلن جي بادشاهي هيٺ. انهيءَ ڳالهه لڙائيءَ جو رخ بدلائي ڇڏيو. اهڙي طرح، ارغون 'سنڌي ٻچو' اهڙو سنڌي قوم پرست نڪتو جو جڏهن ڪئين ورهيه پوءِ هن دورانين هنڌ خاندیش ۾ وفات ڪئي ته کيس سندس وصيت موجب ٿئي ۾ دفنايو ويو.

جڏهن شاهجهان پنهنجي پيءُ جهانگیر سان مهاڏو اٽڪايو، ته ڪجهه وقت پنهنجي بچاءَ ۾ ٿئي ۾ گذاريو. هتانين پوءِ جڏهن هو بادشاهه ٿيو، ته هن ٿئي ۾ هڪ شاهي مسجد جوڙائي، جنهن کي 'آسمان جو محل' ڪوٺيو ويو، اورنگ زیب پڻ ڪجهه وقت لاءِ سنڌ جي لاڙ واري حصي جو گورنر ٿي رهيو هو. جڏهن اورنگ زیب پنهنجي ڀاءُ داراشڪوھ کي شڪست ڏني ته داراشڪوھ پڻ پڇي سنڌ ۾ آيو هو. پر سخت ڏل

ارغونن انهيءَ ۾ اردعزير شهزادي کي پڪڙي انڌو بڻايو ۽ کيس زنجيرن ۾ جڪڙي دهلي موڪليائون. جڏهن سنڱه ڏانهن لکيل خط ۾ شيراجي لکيو هو، ته جيڪڏهن دارا دهليءَ جي تخت تي ويهي ها ته هندستان ۾ سڀ ڪجهه ئيڪڙي ٿي ها. اها بدقسمتي هئي جو دارا کي سنڌ ۾ ارغونن بي مانيو ڪيو.

ڊي لي (De Laet) جي لفظن ۾ ”ٿٽو ڊگهي عرصي کان هندستان جو وڏي ۾ وڏو واپاري مرڪز ٿي رهيو هو.“ ۽ مورلینڊ (Moreland) چيو ته اهو دنيا جو آدمشماري ۽ واپار جي وڏن مرڪزن مان هڪ هو. جڏهن راڻي پرتاب، چتور وڃايو ته ڪجهه عرصي لاءِ امرڪوٽ ۾ پناهه ورتي هئائين. اتي هن ٿٽي جي باري ۾ ايترو گهڻو ٻڌو جو هن ٿٽي تي قبضو ڪري سنڌ تي حڪمراني قائم ڪرڻ چاهي. پر امرڪوٽ ٻئي راڻي کيس پنهنجي آبائي وطن شاندار ميواڙ تي ڏهان ڏيڻ لاءِ چيو ۽ هتي ڪنهن خيال ۾ وڻجڻ کان پاسو ڪرڻ لاءِ چيائين. 1655ع جي چئن لڙاين ۾، عيسيٰ خان ارغون پورچو گيزن

کي مدد لاءِ سڏيو. حقيقت ۾ اهو تباهي ڏانهن قدم هو. منجهائين 700 پورچو گيزر 28 جهازن ۾ اچي پهتا. پر عيسيٰ کين ڪجهه به رقم ادا ڪرڻ کان انڪار ڪيو، جو سندس لڙائي توقع کان اڳ ختم ٿي ويئي هئي. پورچو گيزن پنهنجي مدد ڏيڻ ڪئي ۽ ٿٽي مان ويهه لک روپين جي ماليت جو سون لٽيو، جيڪو ايشيا ۾ وڏن مال غنيمت مان هڪ هو. ان کان سواءِ هنن جمعي جي ڏينهن، مقامي جامع مسجد ۾ باهم لڳائي ۽ اٺ هزار نمازين کي جيئري ساڙي ماري ڇڏيو.

پر پورچو گيزن جي پهچايل تباهي، ٿٽي جي خوشحال شهر کي گهڻو نقصان پهچائي نه سگهي. اهو پوءِ به صنعت تجارت ۽ ثقافت جي وڏي مرڪز جي حيثيت سان جاري رهيو. ارغونن ۽ ترخانن جي سموري وقت دوران سنڌ ۾ صفا اوندهه اندوڪار نه هو. عظيم سنڌي رومانوي داستان سُهڻي

ميهار - پنجاب جو ساکيو 'سوهڻي ميهوال' - انهي دؤر سان وابسته آهي. سھڻي - جيئن نالي مان ظاهر آهي - شهدادپور جي تلاءُ نالي هڪ ڪنير جي ڏي هئي. بخارا جو هڪ تاجر - شهزادو عزت بيگ سندس عشق ۾ گرفتار ٿي پيو ۽ پنهنجي تجارت ۽ وطن وساري، دريا جي ٻئي ڀري تي رهي پيو.

اتي ماڻهو کيس 'ساهڙ' ڪوٺيندا هئا. پر مينهن چارڻ ڪري 'ميهار' (ميهوال) جي نالي سان سڃاڻندا هئس. هر رڙور رات جو سھڻي گهڙي تي دريا تري پار ڪري ميهار سان ملڻ جو وڃڻ پورو ڪندي هئي. هڪ ڏينهن سندس لڙاڻ کي انهيءَ گالهه جي منڍ پئجي ويئي، جنهن ڀڪي گهڙي جي جاءِ تي ڪچو گهڙو رکي ڇڏيو. سھڻي جيئن ئي دريا ۾ گهڙي نه ڪچو گهڙو پري پيو ۽ هو ڀرپور وهندڙ دريا ۾ هٿ ڀير هڻڻ لڳي. سندس دانهن تي ميهار به زوردار دريا ۾ ڪاهي پيو ۽ ٻئي دريا جي لهرن جو بک بنجي ويٺا. پر ان وقت سھڻي جيڪي چيو، سوچيو ۽ محسوس ڪيو، انهيءَ کي شاهه لطيف 'سر سھڻي' ۾ امر ڪري ڇڏيو آهي.

"منهنجون ميهڻا ڏيندڙ سڪيون جيڪڏهن منهنجو عشق ڏسن ته آهي پنهنجي ڪاٺڙن جي ڀر ۾ جيڪر سمهن ٿي نه." جنهن کي ٻيا ڪڏائي سمجهن ٿا، سا منهنجي لاءِ وڏي شان جي گالهه آهي.

جيڪي عشق جي لشي ۾ چور آهن، انهن لاءِ گهڙو هڪ بوجهه آهي...

هتي مون کي ميهڻن کي منهن ڏيڻو پوي ٿو ۽ اتي مون کي ملڻ جو وڃڻ پورو ڪرڻو آهي. هٿ ٿي وعدي جي ويس، هٿ ستون ڏيندڙ سرتيون...

محبوب ڪيتريون ئي چاهيندڙ ٻڌندي ڏٺيون آهن، پر مون خود سمجهه کي ٻوڙي ڇڏيو - پنهنجي لڙڪن سان (سهمين ساهڙ ٻوڙيون، منڍ ٻوڙيو مهران) ...

اڙي دريا! مان قيامت جي ڏينهن توتي دانھينديس....
 ٽوڪي پنهنجي محبوب اڳيان تمام هيٺاهين تائين
 جهڪڻو ٻوندو....

ڪناري جي ڪمزور گھاٽ تي بيهي ٽوڪي پنهنجي
 محبوب کي سڏو ٻوندو....

سند انهيءَ دور ۾ ’پنج رتن‘ پيدا ڪيا. ابوالفضل ۽
 ابوالفيض اصل ۾ سيوهڻ جا رهاڪو هئا ۽ اڪبر جي درٻار
 جي نون رتنن مان هئا. حقيقت ۾ ابوالفيض شهنشاهه جو
 ساڄو هٿ هو. ابوالفضل ۽ اڪبر جي خواهش هئي ته اڪبر
 کان پوءِ جهانگير جي پدران، سندن پٽ خسرو تخت تي ويهي
 انهيءَ گالھ کي روڪڻ لاءِ، جهانگير ابوالفضل کي مارائي
 ڇڏيو. انهيءَ واقعي اڪبر جي دل ٽوڙي وڌي ۽ هو جلد ئي
 مري ويو.

انهيءَ دور ۾ ٻيو شخص، جنهن تاريخ ۾ جاءِ ورتي،
 اهو سِرد فقير هو. سرد هڪ يهودي جي حيثيت سان آرمينيا
 ۾ ڄائو هو. هن سموري اولهه ايشيا جو سفر ڪيو. اسلام
 اختيار ڪيائين ۽ هڪ ترقي ڪندڙ تاجر جي حيثيت سان
 نئي ۾ رهي پيو. اتي هڪ ڏينهن هن هڪ مشاعري ۾ هڪ
 هندو ڇوڪري آبي چنڊ کي پتو، جنهن جي محبت سندس
 زندگيءَ کي مڪمل تبديل ڪري ڇڏيو. ابي چنڊ جي سونهن
 ۽ آواز جي ڪشش سرد جي دل کي موھي وڌو ۽ هو يعني
 گڏ رهن لڳا. جلد ئي سرد گهاٽل لڳو: ”مان ڪافر آهيان ۽
 مسلمان ناهيان.“ هتي مجازي محبت جو ڪلاسيڪي واقعو
 روحاني ميلاب جي درجي تائين وڃي پهتو.

پوءِ سرد جيئن ڏکيڻ سڌو وانگر پنهنجا سڀ ڪپڙا
 ڦاڙي ڇڏيا. ماڻهن جا ميڙ سندس الهاسي گالهيون ٻڌڻ لاءِ
 چوڌاري گڏ ٿيندا هئا. جڏهن هو دهلي ويو ته سندس مريدن
 ۾ داراشڪوھ پڻ هو. کيس شاهجهان پڻ متعارف ڪرايو.

ويو، جنهن ڪهت ۽ ڪهت ٻين خاطر ڪپڙا پائڻ جي گذارش ڪئي. جيئن ئي صديون پوءِ چرچل جي ڪوليل، ”اگهاڙي“ فقير انگلند جي بادشاهه کي سڃڻ کان انڪار ڪيو هو، تيئن سرمڻ پڻ ڪنهن نه منجهو.

جڏهن دارا پنهنجي وراثت جي جنگ اورنگ زيب کان هارائي ته، اورنگ زيب سرمڻ تي ڪڙي نظر رکي. هن اول چيو ته سرمڻ کي نه رڳو اوگهڙ نه ڍڪڻ جي ڏوهه ۽ سزا ڏجي، پر الهيءَ خيال ته سرمڻ دارا کي دعا ڪئي آهي، سندس دل ۾ بهائي پيدا ٿي. سرمڻ دهليءَ ۾ اخلاقيات جي اختيار جو وڏو مرڪز بنجي ويو هو. الهيءَ حقيقت اورنگ زيب کي ڀائيءَ مان ڪڍي ڇڏيو هو. تنهن ڪري هن فيصلو ڪيو ته سرمڻ جي اوگهڙ نه ڍڪڻ، سندس معجزن ۽ سندس سمورو ڪلمو پڙهڻ کان انڪار ڪرڻ، مجموعي طور تي کيس مرتد بنائي ڇڏيو هو ۽ تنهن ڪري هو واجب القتل هو.

ايشور جي کوچ ۾ جهڻن هندو ”نمئي نمئي“ (نه هي ۽ نه هو) چوندا آهن، تيئن سرمڻ ”الاهي“ (ڪوبه الله ناهي، چئي روڪجي ويندو هو ۽ اڪٽي ”مڃڻ رسول الله“ (ڪوبه الله ناهي، سواءِ الله جي ۽ جنهنجو پيغمبر مڃڻ آهي) نه چوندا هو.

شاهي غرمان تي سرمڻ جي سسي، دهليءَ جي جامع مسجد ۾ ڪهي ويئي، جتي اڄ به سندس قبر موجود آهي. پر سندس الاهي مجذوبيت ايندڙ صدين تائين ياد ڪئي ويندي. سرمڻ چيو: ”سرمڻ کي دين جي شڪست تي ڪوبه ڏک ناهي، مون پنهنجو دين الاهي اکين جي اشاري تي قربان ڪيو آهي.“ سندس ڪلاسڪي جملا آهن:

”سرمڻ، تو وڏو نالو ۽ شهرت تڏهن حاصل ڪئي جڏهن تون ڪفر (يهوديت) مان اسلام ۾ داخل ٿين. پر الله ۽ رسول ۾ ڪهڙي چڪ ٿي هئي جو هاڻي تون رام ۽ لڪشمڻ جو چولو ٿي پيو آهين؟“

اهو اردو ۾ اجهو هيئن آهي:

سرمه تيرا دنيا ميں بڑا نام هوا

جب كفر سے تو مائل اسلام هوا

لله و نبی ميں برائى ڪيا نهى

ڪهون ٻهر ڪي مرید لکشمي درام هوا

سنڌ جو ٻيو درويش ٺٽي جي ڀرسان جهوڪ جو

عنايت صوفي هو جنهن کي دهلي نشانو بنايو هو گيرڙوڻان

ڪچڙا ٻاڏيندو هو سندس درويشي جي ڪري ڪيترا ئي ماڻهو

وڏس چڪڙي ايندا هئا جنهن ڪري ٻراڻي خيال وارن ملائن ۾

ساڙ پيدا ٿيو جيئن ته هو پنهنجي خيراتي زمين تي هارين سان

سٺو سلوڪ ڪندو هوندو هو تنهن ڪري ان پسگردائي جا

زميندار کانئس ان ڪري شڪي ٿيڻ لڳا جو هو ماڻهن ۾ عدل ۽

برابري جا خيال پري رهيو هو ۽ رجعت پسند قوتون گڏجي

هن درويش صوفي جي برخلاف دهلي حڪومت جا ڪن ڀرڻ

لڳيون ۽ جڏهن کيس 'ٺٽي ۾ دعوت ڏيئي' گهرايو ويو ته

اني کيس قتل ڪيو ويو. ان کان اڳ، شاھ عنايت مغل

۽ سنڌ ۾ سندن ارغون گورنرن سان مقابلو ڪرڻ لاءِ، يار محمد

ڪلهوڙي کي دعا ڪئي هئي. ان کان پوءِ، عنايت هن مريدن

دهليءَ جي مغل بادشاهه فرخ سير کي انڌو ڪري، سندس

موت جو بدلو ورتو.

ٻيو اٽلپ رتن مهامتي پراڻ ناٿ هو. گجراتي ٻي ۽

سنڌي ماڻه جي هن پٽ، پنهنجو وقت ٻنهي صوبن ۾، گهرايو

۽ ٻنهي زبانن ۾ شاعري ڪيائين. جڏهن 1679ع ۾ اورنگزيب

هندن تي جزيه (في مال هو ٽي لکڪس) مڙهي، تڏهن مهامتي

دهلي ويو، جتي سندس ٻارنهن ڇيلا - ڏهه هندو ۽ ٻه مسلمان -

مهامتيءَ جي محبت ۽ امن جي شاعري جامع مسجد جي

پسگردائي ۾ ڳائڻ لڳا. ايتري قدر جو هڪ ڏينهن جڏهن

اورنگزيب گهوڙي تي چڙهي جامع مسجد ڏانهن نماز پڙهڻ

لاه وڃي رهيو هو. ته انهن ڪيترن رستي تي روڪيو. جڏهن بادشاهه
سندن ڳالهه نه ٻڌي ته مهاڻي پنهنجي ڇهين سان گڏجي بهراڙيءَ
۾ پيرن پيل ٺڪري پيو ۽ سرڪاري ازم زورداري جي خلاف
احتجاج ڪيائين. سندس سنڌي وائي (شاعري) سندس پڄاڙيءَ
جي دؤر جي ۽ بهترين شاعري آهي. هو مهاڻي نات بند
هيرو چترسال جو سلسلي ڪرو ٿيو.

ڏسڻ ۾ ايندو ته ڳانڌي پنهنجو اتساهه رسڪن يا ٽالسٽا
جي پيٽ ۾ مهاڻي کان وٺيڪ هاتو هو. ڳانڌيءَ جي ماءُ
پتلي ٻائي پراڻ نائي هئي. هو نوجوان ڳانڌي ۽ ڪستوربا کي
سندس شادي کان هو پراڻ نات جي مندر وٺي ويئي هئي.
جتي مورتيون رکيل نه هيون (نچ آند سمجھايو). ڳانڌيءَ جو
'ستيا ڪرم' مهاڻي نات جي 'سدا ڪرم' وانگر هو. 'ڊانڊي مارچ'
مهاڻيءَ جي دهليءَ کان سنڌ ۽ گجرات جي 'ڊڊ ياترا' وانگر هئي.
ايتري قدر جو ڳانڌيءَ جون پراڻا جون گڏجاڻيون، مهاڻي نات
جي هيندو-مسلم جي گڏيل پراڻن جي گڏجاڻين جو
نمبرالبدل هيون.

تاريخ پنهنجو پاڻ کي ورجائي سگهي ٿي.

په خزانہ

جيئن جيئن مغل شهنشاهيت اورنگ زيب جي آخري سالن ۾ لڪرائڪرا ٿيڻ لڳي، تيئن تيئن مغلن جا مقرر ڪيل غلدار پڻ چڙوچڙ ٿيڻ لڳا. سندن جاءِ ڪلهوڙن جي مقامي گهراڻي ورتي.

ڪلهوڙا عزتدار سيد هئا، جن جي دعويٰ هئي ته آهي عباسي خلافت جي دؤر ۾ عربستان کان آيا هئا. پر هزار ورهين کان پوءِ ڪوبه لڏي آيل ناهي ۽ اها حقيقت آهي ته سندس جد امجد ڪو اوڀاڻي نالي هو. اهو ئي سندن مقامي اصل نسل جي تصديق ڪندي نظر اچي ٿو.

سدين کان، ڪلهوڙن پنهنجي مذهبي حيثيت سان زمينداري زور جوڙيو هو. ايتري قدر جو هنن گندا باهه جي زمينداري حاصل ڪئي، هو انهيءَ حيثيت سان سنڌ-بلوچستان خطي ۾ ٻولڻ ۽ ٻين لکن جي سنڀال ڪندا هئا. ڪلائيو (Lord Clive) لکي ٿو ته اورنگ زيب جي موت سان ”شهنشاهيت ٻي اچي پٽ پئي، جو کانئس پوءِ ان کي سهارو ڏيڻ وارو ڪوبه نه بچيو هو.“ سنڌ ۾ اها حاڪميت ميان يار محمد هٿ ڪئي، جيڪو ڪلهوڙا خاندان مان هو. سندس هٿياربند فقيرن-تاجي ۽ جادي- مغل سپهه سالار امير شيخ جهان کي ماري وڌو ۽ بکر جي گورنر الهيار خان کي لوڏي ڪڍيو. اورنگ زيب جي پٽ معزالدين، جيڪو لاهور جو گورنر هو، اول ته ڪلهوڙن کي سيڪٽ ڏيڻ جو سوچيو، پر جلد ئي محسوس ڪيائين ته

اختياري فصيلو، سورهيائي جو بهتر حصو ٿيڻدو، تنهنڪري
ڪلهوڙي کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيائين.

ڪلهوڙن سنڌ کي يڪجا ڪيو، جيڪا اڳ ۾ ارغون
۽ ترخان اميرن ۾ ورهايل هئي. هنن صوبي کي مقامي گهراڻي
جو حڪمران پڻ ڏنو، جنهن جون زمين ۾ پاڙون هيون. پر
هو اڃا پوري طرح واڳ سنڀالي ٿي نه سگهيا هئا جو نادرشاهه
پنهنجي طوفاني حملي سان صوبي تي اچي ڪڙڪيو. هنن ايراني
حملي آور 1739ع ۾ دهلي کي لٽيو ۽ مغلن کي اٽڪ کان
اڳتي ۽ سنڌ جي هندستاني سرزمين جي حڪمراني سندس حوالي
ڪرڻي پئي. نادرشاهه هڪدم ڪلهوڙي حاڪم کي ڪابل ۾
حاضر ٿيڻ جو حڪم ڏنو. پر هو نه آئي حاضر ٿيو ۽ نه ئي ڪو
جواب موڪليائين. هن نادرشاهه جي قهر ۽ دهشت کان پري
رهڻ ۾ ئي بهتري ڄاڻي. هن اهو به سوچيو ته نادرشاهه کي
دهليءَ جي لٽ مار مان ڪافي گهڻو مال حاصل ٿيو آهي،
تنهنڪري هو بسڪين ننڍڙي سنڌ کي لڏي لاءِ خاص ڪاهي
اچڻ جي تڪليف نه وٺندو. پر نادرشاهه ان جي ابتڙ سوچيو.
کيس خبر هئي ته جيڪڏهن هڪ گورنر ائين ٻڃي ويو ته ٻيا
به ساڳيو رستو اختيار ڪندا. ٻنل ڪلهوڙو حاڪم، هڪدم
آمرڪوٽ جي قلعي ۾ پاڻ بند ڪرائي ويهي رهيو. پر ڪلهوڙي
حاڪم کي پنهنجي هڪ ڪروڙ رهن جي خزانن کي لڪائڻ
جو وقت ٿي نه مليو جو 1740ع جي شروع ۾ نادرشاهه اتي
وڃي ڪڙڪيو. نادرشاهه دهشت جو ٻيو نالو هو. جڏهن سندس
پٽ ناصر شادي ڪري رهيو هو ته نادرشاهه کي رسم موجب پنهنجي
ستن پيڙهين جا نالا پڙائڻا هئا. ماڻهن سمجهيو ته نادرشاهه
پنهنجي-ابن ڏاڏن جا نالا وٺي ۾ پریشان ٿي ويندو، جو سندن
ڪا به حيثيت نه هئي. پر نادر ترتيب وار پڙائيندو ويو: ”ناصر
ابن نادر، ابن شمشير، ابن شمشير، ابن شمشير، ابن شمشير،
ابن شمشير، ابن شمشير.“ اهڙي طرح ماڻو جي لها سوچ نه

”طاقت، بندوق جي نالي ۾ مان نڪري ٿي“ ڪا نئين ٺاهي.
اها گهٽ ۾ گهٽ نادر جهڙي پراڻي آهي.

انهيءَ نادر ابن شمشير ڪلهوڙي حاڪم کان صاف
صاف پڇيو ته تون ڇو پڇي وئين ته هن سڀاڻي ۾ مان ورائيو،
”اسان هميشه هندستان جي شهنشاهه جا وفادار رهيا آهيون.
اسان سولاڻي ۾ سان پنهنجون وفاداريون نه مڻائي سگهندا آهيون.“
نادر کي جواب وڻيو ۽ کيس سنڌ جي گورنر جي حيثيت
سان بحال ڪيائين. پر نادر کيس ڇڏيو ته مون کي ٻڌڻ ۾
آيو آهي ته ڪلهوڙن وٽ ۾ قيمتي هيرا آهن. ڪلهوڙي حاڪم
انهي گهره جي تصديق ڪئي ۽ ڪڏڪ جي اٽي جي ڳوٺ ۽
گهره جو دٻو ٻه ڪنڊي ڇيائين، ”اهي اسان جا هيرا آهن.
جيڪڏهن ڪنهن وٽ اهي شيون آهن ته کيس ٻي ڪنهن شيءِ
جي ضرورت ٿي نه رهندي. پر جيڪڏهن ڪنهن وٽ اهي شيون
نهن ته پوءِ کيس ٻي ڪا شيءِ حاصل نه ٿيندي.“

نادر ڏاڍو خوش ٿيو. هن پوءِ ٺٽي شهر کي ڏسڻ جي
خواهش ظاهر ڪئي. اتي سندس ۽ سندس فوج جي هميشه و آرام
جو سورنهن ڏينهن لاءِ انتظام ڪيو ويو. رواني ٿيڻ وقت، هو
پاڻ سان هڪ ڪروڙ رپين جو خزانو کڻي ويو ۽ هر سال
ويهه لک رپين جي سالياني خراج جي ڀڃڪڙي سنڌ جي منهن تي
هڻي ويو. هو ڪلهوڙن جي ڪتب خانن جا اٽاپ ڪتاب ۽
مخطوطا پڻ پاڻ سان کڻائي ويو. سنڌي سٺي چال چوڻڪت جي
هڪ جي طور تي هن پاڻ سان ٽي ڪلهوڙا شهزادا ۽ 12000
ساڻهن تي مشتمل سنڌي لشڪر پڻ کنيو. ڪلهوڙن جي شهزادن
پوءِ فتنن سان ڀريل ايران ۾ ترسڻ جو پنهنجو مصيبت ڀريو
داستان بيان ڪيو آهي.

شروع ۾ جڏهن نادر شاهه دهلي ۽ جي لٽ مار تان موٽيو
هو ته پاڻ سان ڪيترا ئي مٽرا جا برهمڻ ٻانڌي وٺائي ايران
۾ غلامن جي طور تي وڪڻڻ لاءِ کنيا هئائين. اها خبر

شڪارپور جي هڪ ماڻھي تخت ٻائي کي پيئي. هن پنهنجي مڙس سميت ڪيولرام پوڄواڻيءَ کي انهن سڀنيءَ جو ڀنگ ڀري ڏيڻ لاءِ چيو. نادرشاهه جي رستي ۾ ايندڙ، سميت جي سڀني ڪاروباري شاخن کي هدايتون موڪليون ويون ته 100 کان 250 رپيا فسي برهمڻ جي حساب سان ڏيئي بددعويٰ برهمڻن کي آزاد ڪرايو وڃي. ڀنگ تي ڇڏايل سڀني برهمڻن کي ٻيو ڪجهه روڪ ڏيئي گهرن ڏانهن روانو ڪيو ويو.

پر هڪ جي پٺيان ٻيو آزار پيدا ٿيندو ويو. نادرشاهه جي وفات کان پوءِ، افغان نسل جنو احمدشاهه ابدالي منظر عام تي آيو. 1752ع ۾ دهليءَ ۾ صدر جنگ، مغلن ۽ مرهٽن جي وچ ۾ لاءِ ڪيو، جنهن تي سڀني هندو ديوتائن جي تصديق ڪرائي وئي، ته جيئن گڏجي ابداليءَ جو مقابلو ڪري سگهن. انهيءَ لاءِ، مرهٽن کي پنجاب، گجرات ۽ سنڌ ۾ چوٽ جو حق ڏنو. پر انهيءَ لاءِ جي عمل ۾ اچڻ کان اڳ، ليڪه ٻئي سال، 1753ع ۾، ابدالي سنڌ کي فتح ڪيو ۽ صوبي ۾ افغان حڪومت قائم ڪيائين. ڪلهوڙو هاڪم نور محمد، هڪدم هويان، ابدالي سان جهيڙ ٻيتر سمجهي تهن منهن ڏيڻ لاءِ، دهوان، گدومل کي ڇڏي، جيسلمير پهچي ويو، جتي وفات ڪيائين.

گدومل، ابداليءَ کي ٿڌو ڪيو. هن کيس ٻه هوريون مٽيءَ جون پيش ڪيون، جنهن لاءِ چيائين ته اهي ڪنهن به سون يا چوهار کان وڌيڪ قيمتي آهن جو منجهن سنڌ جي اوليائن جي درگاهن جي خاڪه آهي. هن پوءِ تيرهن لک رپين جي گهٽايل خراج ڏيڻ جي شرط تي، ڪلهوڙي کي گورنر جي عهدي تي بحال ڪرڻ لاءِ ابداليءَ کي راضي ڪيو.

سنڌ هڪ ڀيرو وري سک جو ساهه کنيو هو ته مدد خان نالي هڪ ٻيو افغان اچي ڪڙڪيو. ان وقت نجما ليڪه لکن ٿا: ”اهي افغان وڇوٽن ۽ نانگن جهڙا آهن. اهي جيترو

آزاريندڙ آهن، اوترو ئي نهچ آهن. غريبن ۽ ٻي مددگارن تي
بجلي وانگر ڪڙڪن ٿا، سگهارن کان بجلي وانگر ونڻ ۽ وڃڻ
ٿا. اهي ڦاٿل گوليون به پاڻ سان کڻي ويندا آهن. هڪ عرصي
کان سنڌي ڪنهن به مصيبت کي ”مدد خان جي اچڻ“ سان
منسوب ڪندا آهن.

اُتر کان ڪلهوڙن جي اچڻ تي پراڻن هندو آمرائن ڏکڻ
جو رخ رکيو. ”دودي چنيسر“ جي پراڻي چوڻي ”سما، سوڍا
۽ سومرا سنڌ جي ڏکڻ ۾ راڄ ڪن ٿا“ هاڻي سچي نه رهي
هئي. سوري لکي ٿو: ”سرڪوٽ ۽ ڪڪرولا ۽ ٻين ننڍن
هندن تي هندو حاڪم ٿورو ڪي گهڻو خودمختيار قوت جا
مالڪ هئا. اُتر سنڌ جي رهاڪو ڪلهوڙن ۽ ٽالپورن کي لاڙ
۾ عام طرح ”سرائي“ ڪوٺيو ويندو آهي. سندن اوجھرن هنن جي
خودمختياري کي تبديل ڪري ڇڏيو. سرائي جڏهن شڪارپور
۽ سکر کان اڳتي روانا ٿيا ته اُهي ڏکڻ ۽ اوڀر ڏانهن وڌيا
۽ هنن جي آزاديءَ کي ختم ڪري ڇڏيائون.“ انهيءَ ڳالهه
جي ڪري سنڌ ۽ ڪڇ جي وچ ۾ لڙايون لڳيون، جن ۾
سنڌ پنهنجي وڏي حيثيت ڪري، اڳري رهي. آخر ۾ غلام
شاه ڪلهوڙي سنڌوءَ جي هڪ شاخ جي ٻائيءَ کي ڪڇ ۾
وهي وڃڻ کان روڪڻ لاءِ ”الله بند“ نالي بند ٻڌايو. انهيءَ
بند رڳو هڪ آڳاٽي زلزلي جي نتيجي کي زور وٺايو، جنهن انهيءَ
ابراضيءَ ۾ ٻائي جي وهڪري کي هڪ ننڍي ڇنڊڻ ۾ تبديل
ڪري ڇڏيو هو. انهيءَ ڳالهه سنڌ ۽ ڪڇ جي وچ ۾ بي رخي
پيدا ڪئي، جنهن ڪري ڪڇ وارن هاڻي پنهنجو پاڻ کسي
گجراتي سمجهڻ شروع ڪيو، جيستويڪه اُهي هر لحاظ کان سنڌ کي
ويجهو آهن. سنڌ جي فاتح چارلس نيپئر کي اهو لکڻو پيو ته
سنڌ ۽ ڪڇ ”زندگي، شهري، مذهبي، تجارتي ۽ فوجي لحاظ
کان پاڻ ۾ گڏ آهن.“

سندن نانا خاص ڪري ٻوليءَ جي لحاظ کان ويجهو

آهن. ڪڇي، گجراتين جي ٻيٽ ۾ سنڌين کي ويجهو آهن. اهڙو دلچسپ مثال ٻي لوڪ سڀا (1957-62) ۾ ڏسڻ ۾ آيو. ٻيڙي جي پاڻي اسر، جيڪو ڪڇي هو ۽ مهاراشٽر ۾ رهندو هو، پارٽي جن سنگهه (BJS) پارٽي جي ٽڪيٽ تي چونڊجي آيو. سندس زال کي انگريزي، هندي توڙي مرالي ٽي آيون. ٻيڙي جي پاڻي ۾ جي زال پنهنجي مڙس جي غير موجودگي ۾ وڻ ايندڙ ماڻهن کي ڪڇي ۾ جواب ڏيندي هئي. آڏواڻي، سنڌي هئڻ سبب، سندس ڳالهه سمجهندو هو ۽ جنهن کي هو هو هندي ۾ ترجمو ڪري ٻين کي ٻڌائيندو هو. ٻيڙي سنڌ جي حڪمرانن جي ڪڇ - دشمن نيتي ۾ جي ڪري اهي سڀ سنڌي - ڪڇي نانا ٻڌي ويا.

ٺاڌر، ابدالي ۽ ڪڇ جي لڙائي کان پوءِ، ڪلهوڙن بهتر طور تي حڪومت جو انتظام سنڀاليو. نوان واھ ڪوٺايا ويا، جنهن ڪري زرعي پيداوار ۾ واڌارو آيو. مڇي اهڙي وڏي تعداد ۾ مرندي هئي جو آها سڪائڻ کان پوءِ گهوڙن کي ڪارائي ويندي هئي. آدم شماري وڌي وڃي ٽيهن لکن تائين پهتي. جڏهن تڏهن کانئن اڳوڻن حڪمرانن ارغونن جي ڏينهن ۾ آها ويهه لک هئي ۽ کانئن پوءِ جي حڪمرانن ٽالپرن جي ڏينهن ۾ رڳو پندرهن لک وڃي پئي. زمين جي ڀل مغلن جي ڏينهن ۾ پيداوار جي $\frac{1}{3}$ حصي مان گهٽجي $\frac{1}{3}$ ۽ $\frac{1}{3}$ جي وچ ۾ وڃي پهتي، جنهن جو مدار زمين ۽ فصل تي هو.

ڪجهه وقت اڳ، ايسٽ انڊيا ڪمپني ٺٽي کي ”لنڊن جيڏو وڏو شهر“ ڪوٺيو هو. هاڻي منجهس پنجاھ هزار گهر هئا، جنهن مان گهڻا پٿر ۽ گچ مان اڏيل هئا، جن کي وڏا ورائنڊا ۽ بعض ٽي چار ماڙ هئا. سنڌ جو سولي ڪپڙو ”اڀر جي سموري پيداوار جو گئل“ هو. ٺٽي جي بين القوامي تجارت ”سنڌ کي قومن ۾ هڪ مقام ڏنو هو.“ شهر ۾ 400 اسڪول ۽ 4000 پيڙيون هيون. ڪپڙ، انگورن، ڪتل، مشڪ، مصري،

گلاب ۽ ڪيسر مان شراب ٺاهيو ويندو هو، جن جا پيال
سنڌي ماڻهو پي سوج ۾ ايندا هئا ۽ مست ٿيندا هئا. سورلي
چوي ٿو: ”ٽانپوري ۽ ڊولڪ جو سنگيت ٿئي جي هر گهر
مان پڻ ۾ ايندو هو.“

ڪلهوڙن جيڪا سنڌ کي وڏي سوکڙي ڏني، آها هتي
حيدرآباد جو شهر. اها پراڻي شهر نيرون ڪوٽ (نارائن ڪوٽ)
جي سرزمين هئي. عربن جي فتح کان پوءِ اهو شهر ختم
ٿي چڪو هو، جيڪو پوءِ ”نيرون ڪاٺر“ نالي سان هڪ وڏو
قبرستان ٿي ويو. مسلمان اُتي دفن ٿيل ۾ وڏي سعادت سمجهندا
هئا. هر غلام شاھ ڪلهوڙي قبرن کي - جنهن ۾ شھزادن ۽
پيرن جون قبرون شامل هيون - مسبار ڪرڻ جو حڪم
ڪيو، جيڪو اڄ جي ڊچن شهرتي رٿابندي ڪندڙن لاءِ هڪ
روشن مثال آهي. هن پوءِ شاهي قلعي جي اڏاوت لاءِ گڊومل
کي ٺاهي جون ۱۲ پيڙهون پراڻي موڪليو، جنهن اهو قلعو
رڳو ۲۵ ورهين (۱۷۶۸-۷۰ع) ۾ جوڙائي راس ڪرايو، جنهن
جو نالو دکن ۾ حيدرآباد جي نظام سان خصوصي نانا قائم
ڪرڻ لاءِ، کيس خوش ڪرڻ جي ڪوشش ۾ ”حيدرآباد“
رکيو ويو. هر ٻئي حيدرآباد هڪ ٻئي کان اڏو ٿور هئا جو
هڪ ٻئي جي مدد ڪرڻ کان قاصر هئا.

قلعي جي آترئين دروازي کان لڪريءَ جي ٻوٽيءَ
تسي ميل کڻي ٻه ڳهي بهار قائم ڪئي ويئي. پهريون حصو
پاڻيند واپارين کي ۽ ٻيون حصو هندو عمل سرڪاري ڪامورن
کي ڏنو ويو. عامل گدوالي ڪٽنب ڪئي، جنهن جو وڏو
گڊومل وڏو وزير هو، قلعي جي بلڪل ڀرسان رهايو ويو. سنڌ
جو هيءُ نئون گاديءَ جو شهر، جنهن جي اولهه ۾ سنڌو هو
۽ اوڀر ۾ قلعي هئي، هڪ وڏي باغن جي شهر جي صورت
۾ آسريو.

ڪلهوڙن جي حڪمرانيءَ جي دوران ٻيو پراڻو شهر

وري اسريو، اهو هو شڪارپور، جيڪو هاڻي نه رڳو انڊيا-
اولهه هندستان جو، پر وچ ايشيا جو نائيائي گاديءَ جو هنڌ
ٿيو هو. ڪن ماڻهن جو خيال آهي ته اهو شهر ڪلهوڙن جي
سؤٽن دائودپوٽن ٻڌايو هو. ۽ انهيءَ جو نالو شڪارپور ان
ڪري رکيو ويو جو ڦالپور مير شڪار جا شوقين هئا، پر ٻين
جي راھ اها ناهي. اهي نشان دهي ڪن ٿا ته شڪارپور،
شڪار جي شوقين ڦالپورن جي منظرعام تي اچڻ کان اڳيئي
آڻي موجود هو، ٻين لاءِ شڪارپور هميشه واپار جو مرڪز
رهيو آهي نه ڪي شڪارگاهه. اهو ٻن ٽين ۾ رکڻ جو گهي
ڳالهه آهي ته مسلمان پنهنجي شهرن کي ’آباد‘ نالو ڏيندا
هئا، نه ڪي ’نگر‘ يا ’پُڙ‘. انهن ماڻهن جو خيال آهي
’شڪارپور‘ اصل ۾ ’شاڪاري پور‘ آهي، جنهن جي معنيٰ
آهي ’شاڪائن (Shakas) کي تباھ ڪندڙ سٿين (Sythians)
جو ٻڌايل شهر‘. انهيءَ سلسلي ۾ آهي نشان دهي ڪن ٿا ته
’ڪوئيٽا‘ فارسي رڪارڊ ۾ ’شاڪاري ڪوٽ‘ - ’شاڪائن
کي تباھ ڪندڙن جو جوڙايل قلعو (سرحد)‘ آهي. پوءِ
هندستان جي پاسي، اهو رڳو ’ڪوٽ‘ يا ’ڪوئيٽا‘ ڄاتو ويو،
جنهن کي برطانوين بگاڙي ’ڪوئيٽ‘ چيو.

ڪلهوڙن جي حڪمراني جي خاص ڳالهه هندن جو
مٿي آڀري اچڻ هو. صدين کان هيٺين سطح تي رهڻ کان پوءِ،
هاڻي آهي رڳو پنهنجي ذهانت، موافقت، ساک ۽ محنت سان
وري آسريا هئا. گدومل ۽ منڊس پاڻ جسيٽ کان سواءِ، اسان
جنرل بالڪرام، وڪيل - ديوداس، مولراج، گهنشيام، ٽوپن داس،
ڪرڻ مل ۽ گلاب راھ جا نالا ٻڌون ٿا. مهتا موٽومل برخوردار
هو، جيڪو چٽوليءَ جي مشيرن مان هڪ هو. ديوان
چيلارام سيوهاڻي خزاني جو سنڀاليندڙ هو. دهليءَ ۾ ڪلهوڙن
جا ٻم وڪيل - آئنلرام ’مخلص‘ ۽ مير متارو هئا. ڪلهوڙن
جي پهرئين حاڪم آدم شاهه پندرهن صديءَ ۾ هندن سان

انصاف پسنديء وارو رويو اختيار ڪرڻ جو ميدان تيار ڪيو هو. 1736ع ۾ يار محمد ڪلهوڙي، (آڏواڻي ڪٽنب جي وڏي) آڏومل ملتان واري کي سنڌ ۾ آباد ٿيڻ جي خاص دعوت ڏني هئي. ان کان پوءِ ٻيا ڪيترائي ڪڇ، جيسلمير ۽ ايتري قدر جو دُور پرياک کان پڻ سنڌ ۾ آيا.

پر ڪلهوڙن جو دُور گهڻو ڪري شاھ عبداللطيف جي ڪري ڄاتو ويندو. جيئن ايليزيٽ جو دُور شهنشاهيت قائم ڪندڙن جهڙوڪ راليف (Raleigh) ۽ ڊريڪ (Drake) جي پيٽ ۾ شيڪسپيئر جي دُور طور ڄاتو وڃي ٿو. شاھ نه رڳو سڀ کان وڏو سنڌي شاعر آهي پر دنيا جي ٻائي جو شاعر آهي. جيڪڏهن سنڌ کي شاھ ۽ ٻين سڀني شاعرن مان چونڊ ڪرڻي پوي ته انهيءَ ۾ هڪو شڪ ناهي ته اها شاھ جي ئي چونڊ ڪندي.

پر سڀني سٺين شين کي پنهنجي پچائي تي پهچڻو هوندو آهي. ڪلهوڙن جي دور جو پڻ ڪجهه جلد ئي خاتمو ٿيو. سومرن پنهنجي پاڻ کي مات ڪائيندو ڏسي، علاوالدين خلاف سمن کي مدد لاءِ سڏيو. ڪلهوڙن وري مغلن، ايرانين ۽ افغانن سان وڙهڻ لاءِ بلوچن کي دعوت ڏني، جو هنن پنهنجي آرام لاءِ بلوچن کي ڊگهي عرصي کان گهڻو طاقتور ٿيڻ ڏٺو. حقيقت ۾ بلوچ ان وقت بلوچستان جي پيٽ ۾ سنڌ ۾ وڌيڪ آباد هئا. انهي ڳالهه ڪلهوڙن کي شڪي ۽ حامد بنائي ڇڏيو هو. گدومل جي صلاح جي برخلاف، ڪلهوڙن، بلوچن جي سردار بيرم خان ۽ سندس پٽ صوبدار کي مارائي ڇڏيو. مير بيرم خان جو پيو پٽ مير بجر خان سندن وفادار رهيو. جڏهن افغان عزت يار خان پنهنجي 30,000 لشڪر سان سنڌ ۾ لڏو ته بجر خان 18,000 جي سنڌي - بلوچي لشڪر سان مقابلو ڪري کين سيڪٽ ڏني. ان وقت جي فارسي تحرير ’فتح نامه‘ ۾ چيل آهي: ”جيئن بلوچن پنهنجون تلوارون لهرايون ته

افغانن جي رت سان زهن ڳاڙهي ٿي ويئي. ڪي ڳوڏا ڪوڙي رحم لاءِ ايلاز ڪرڻ لڳا ته ڪي وري اڳهاڙي سٽي ۽ اڳهاڙي پيرين پڇندا پئي ويا.

پر ڪلهوڙن بجر خان جهڙي وفادار ڪامياب سپه سالار تي شڪ ڪرڻ شروع ڪيو. ڪلهوڙن سندس وفاداريءَ جي ثبوت ۾ ڏينهن جو جنگ گهريو، جيڪو ۵-ن بلوچي روايت جي بنياد تي، ڏين کان انڪار ڪيو. ڪلهوڙن پوءِ جوڌپور جي راجا کي امرڪوٽ واپس ڏيڻ جي عيوض بجر خان کي قتل ڪرڻ لاءِ چيو. جوڌپور جا ايلچي هڪ تمام گجهو نياڻو ڏيڻ جي بهاني بجر خان سان مليا. ڪن ۾ ڳالهه ٻڌائڻ جي بهاني، انهن مٿس حملو ڪري کيس قتل ڪري ڇڏيو. (انهيءَ ڪري سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته 'ڪنن جي ڳالهين مير بجر کي ماريو') اها بلوچن سان سلوڪ جي انتها هئي. 1782ع ۾ بلوچن ۽ ڪلهوڙن جي وچ ۾ هالاڻيءَ جي ڀرسان لڙائي لڳي، جنهن ۾ ڪلهوڙن کي ٽالپورن ميرن شڪست ڏني.

افغانن کي اها هڪ نه هئي ته ڪنهن جي حڪومت کي مڃجي. اڳ وارن ڪلهوڙن کي يا اپرندڙ ٽالپورن کي تنهنڪري انهن چيو ته جيڪا ڪر پهرين ڇهه لک رپيا ادا ڪندي، انهيءَ کي حڪمران مڃيو ويندو. ڪابل ۾ مقيم ٽالپورن جي نمائندن گدومل، جسپت راه ۽ آغا ابراهيم شاه ايراني مقامي واپارين کان رقم وٺي کين ادا ڪئي ۽ بلوچستان جي ٽالپورن مهربن جي حڪومت قائم ڪرائڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي. ڪلهوڙن جي حڪومت، ٿوري ۾ يادگار، اسي ورهين کان پوءِ ڇڏائي ڇڏي هئي.

شیطان جو ڀاءُ

میرن (اسهرن) جي ٽالپور خاندان ڪلهوڙن کان سنڌ جون واڳون ورتيون. پر سندن پاڪ ۽ ڊگهو-يا چڱو راڄ لکيل نه هو. جيئن ته سندن وڏا موروثي طور تي ريڙا هئا، ۽ پيشي جي طور تي جنگجو هئا، انهيءَ ڪري آبپاشي ۽ زراعت ڏانهن ڌيان نه ڏنائون. هنن پوک ڪرڻ جو ڪم به ڪهين ايراضين کي پڻ شڪار لاءِ وقف ڪري ڇڏيو. نتيجي جي طور تي ڪلهوڙن جي دؤر جي 30 لک آدمشماري، 1843ع ۾، انگريزن کي سنڌ حوالي ڪرڻ وقت، وڃي اڌ بچي، پر اناج ڪڇ، ڪاٺياواڙ، مڪران ايتري قدر جو عربستان ڏانهن برآمد ٿيڻ جاري رهيو. برطانوي ايلڇي، پاتنجر (Pottinger) سنڌ ۾ ”قرون، جهالت ۽ ظلم ڏٺو، جيڪي ايڏو عروج تي هئا، جنهن جي دنيا ۾ ٻي اهڙي نه هئي.“ برٽن (Burton) لکيو آهي ته، هن ملا اسڪولن ۽ عجب جهڙيون ڳالهائون پڙهائيندي ڏٺيون. پر ميرن ٻين معاملن ۾ ايترو گهڻو خراب نه ڪيو هو. هنن جوڌپور کان امرڪوٽ واپس ورتو. ڪراچيءَ جي نگر-سيٽ ٺاڻون مل جي مدد سان، ڪراچيءَ جو ننڍو سامونڊي بندر پڻ بلوچستان ۾ قلات جي خان کان واپس ورتائون. ايسٽوڪ (Eastwick)، ”ٽالپورتن جي حڪومت جي سٺ ورهين جي پيٽ ۾ لاهور درٻار جي هڪ ورهيه دوران وڌيڪ ڏوهه“ ڏٺا. لامبرڪ (Lambrick) لکيو آهي: ”جيڪڏهن سنڌو ۽ بترفات جي وچ وارن ملڪن جي پيٽ ڪبي، ته تهذيب ۾ سنڌ سڀ کان اڳڀرو

ملڪ سمجهيو ويندو. ”برطانوي ايلچي، ڊاڪٽر برنس (Dr. Burns) جي لفظن ۾، سنڌ جو وزيراعظم ولي محمد خان لغاري ”جاگرونا جي طريقي جو هرفن مولوي ذهن | شخص آهي.“ ۾ پوءِ به منجهائين ڪوبه اڻ ٿر برطانوي چڙهاڻيءَ جو مقابلو نه ڪري سگهيو.

سنڌو هندستان جو سڀ کان وڏو دريا آهي ۽ سڪندر آڻي پهتو هو. اها ڳالهه برطانوي - وچ لاءِ ڪشش جو سبب هئي. انهن ٺٽي ۾ وڌندڙ ۽ نفعي بخش واپار ڪيو هو. کين ٻڌايو ويو هو ته ”سنڌ هڪ شاندار ملڪ آهي.“ تنهنڪري انهن سنڌ حاصل ڪرڻ جو پڪو پيم ڪيو.

برطانيه هميشه فرانس کان پنهنجي حريف جي طور تي ڪن ٿي هنيو. هاڻي کين روس کان پڻ خوف ٿيل لڳو هو، جيڪو وچ ايشيا ۽ هندستان جي اتر-اولهه ۾ اڳيان وڌي رهيو هو. جڏهن فرانس ۽ روس 1807ع ۾ تلسٽ (Tilsit) ۾ اتحاد جو ٺاه ڪيو ته برطانيه کڻي ٻئي انتها خطرو محسوس ٿيو. گورنر جنرل لارڊ ايلنبورو (Lord Ellenborough) لکيو آهي: ”ڊائريڪٽر روس کان گهڻو ڊنل آهن ۽ تنهنڪري مان به آهيان.... مون کي پڪ ٿي لڳي ته اسان کي روسين سان سنڌو تي مقابلو ڪرڻو پوندو.“

برطانيه هڪدم سنڌ، ڪابل، ايران ۽ جودپور ڏانهن ايلچي موڪليا. 1819ع ۾ انهن ڪڇ تي قبضو ڪيو. انهن اڻ برابري واري ٺاه کان پوءِ ميرن تي ٺاه ڪرڻ لاءِ زور ڪيو، جيڪو اهي ٿارڻ جي حيثيت ۾ نه هئا. تنهنڪري هنن پهرين ڪراچي ۽ ٺٽي تي قبضو ڪيو. 1820ع جي ٻئي ٺاه موجب، مير بين يورين ۽ امريڪين کي سنڌ مان ٻاهر ڪڍڻ تي مجبور ٿي پيا. انگريزن سنڌو دريا مان جهاز رستي وڃڻ جو حق انهيءَ بهاني سان حاصل ڪيو ته گهوڙن ۽ گهوڙي-گاڏيءَ جي برطانوي شاهي سوکڙي لاهور ڏانهن

سھاراجا رنجيت سنگھ لاءِ خشڪي رستي موڪلي ٿي سگھجي. ميرن سکن کي اهو چئي مطمئن ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته حقيقت ۾ انهيءَ گاڏيءَ ۾ سيد احمد بريلوي لاءِ سون ٿيو پيو وڃي، جيڪو تالن مقابلو ڪري رهيو آهي، پر رنجيت سنگھ تي ڪو اثر نه ٿيو ۽ تنهنڪري پنهنجي ڦرينچ فوجي مشهور ديپورا (Ventura) کي سنڌ جي سرحد تي فوجي مشقون شروع ڪرڻ لاءِ چيائين، جنهن سبب کي بلڪل ڊيپجاري وڌو. انهيءَ موقعي تي انگريزن منڊو جي ٻنهي ڪنارن تي ڦالپور جي خودمختياريءَ جي احترام ڪرڻ جو عهد ڪيو، پر جڏهن وائراو جي فاتح ڊيڪ آف ويلنگٽن (Duke of Wellington) فيصلو ڪيو ته جنگي حڪمت عمليءَ جي اهميت واري بنگو ٻيٽ تي برطانوي قبضو ڪيل: گهرجي ته ڪل جهڙو اهو دليل ڏنو ويو ته جيئن ته اهو ٻيٽ سنڌوءَ جي وچ ۾ آهي، تنهنڪري انهيءَ ٻيٽي برطانوي قبضي سان ڀريا جي ٻنهي ڪنارن تي ميزن جي خودمختياريءَ جي پڇڻي ٿي ٿئي آ. سھاراجا رنجيت سنگھ جي سنڌ تي قبضي ڪرڻ جي پيچد گهڻي خواهش هئي. 1980ع ۾، هن پنهنجي ڦرينچ مشير جيمس مونٽ (Jacquemont) کي چيو ته ”مون کي سمجهڻ ڪرڻ سان ڪهڙو فائدو ٿيندو؟ مون کي ته شاهيڪار ملڪ گهرجن، اها مان سنڌ حاصل ٿي ڪري سگهان؟“ ۽ تڏهن افغانستان جي شاهه شجاع شڪارپور سکن جي حوالي ڪيو هو. سڪان کي سکن کان پيشاور گهربو هو. ايران، افغانستان ۾ هرات تي قبضو ڪيو. برطانوي پاڻ کي سڀني جو دوست ظاهر ڪري رهيو هو. انهيءَ عمل ۾ هنن سکن کي 15 لک روپن جي عيوض شڪارپور کي سنڌ جي حڪمرانن جي حوالي ڪرڻ لاءِ آڏاهه ڪيو. انهيءَ سڃي ڳالهه برطانوي اتر اولهه ۾ گهڻي اثر رسوخ لاءِ ميدان حصار ڪري ڇڏيو. مٿان وري گورنر جنرل، آڪلنڊ (Auckland) اهو فيصلو

ڪيو ته سنڌ جي مختلف حصن جي مختلف ٽالپور منتظمين کي
 ”خودمختيار حڪمرانن“ جي طور تي سمجهيو وڃي. انهيءَ
 ڳالهه بابت ڊيمر جي ٽالپور خاندان کي مختلف گروهن ۾
 ورهائي ڇڏيو. اهڙي طرح ”ويڙهايو“ ۽ راج ڪريو“ جي ڪيڏ
 پنهنجي وحشتناڪ صورت ۾ ظاهر ٿي پيئي.

انگريزن هاڻي حيدرآباد جي دربار ۾ هڪ ايلچي مقرر
 ڪرڻ تي زور ڪيو. ٽالپورن جي اها ڏانهن ته ”اسان کي ڪو
 ٻاهه ڪو اتحاد نه گهرجي، اسان کي ايلچي“ جي آجهان
 ڪرڻ کان معاف رکيو وڃي، ٻيا اسان جي دربار ۾ ڪو
 عملدار موڪليو وڃي، پوءِ اهو ڊاڪٽر ٿئي ڇو نه هجي“
 اڃا به ثابت ٿيو. انهن ٽنهن متارن مائهن جي دربارن ۾ ڊاڪٽرن کي
 هميشه خوش آمديد چيو ويندو هو. (انگريزن محسوس ڪيو
 هو ته مير تمام ٿلهه متارا هئا، جيڪي عام انگريزي ڪرسي
 ۾ ماڻجي نه سگهندا هئا). پر هو اهو سمجهڻ ۾ پڻ ناڪام ويا
 ته برطانوي ڊاڪٽر پڻ برطانوي چارٽو ٿي هوندو.

ڊاڪٽر جيمس برنس (Dr. James Burnes) کي ڪڇ
 مان حيدرآباد ۾ ميرن جو ايلچي، گوپال داس ڏاڍي سان شان سان
 وٺيو آيو. سنڌي ماڻهو انگريز ڊاڪٽر کي ڏسي اڏا وٺڙا ٿي
 ويا جو هر هڻي شخص بيماريءَ جو بهانو ڪري ڇڏيو ٿي
 ”ڊاڪٽر مون کي ڏسي!“ (اهڙو منظر ورهاڱي کان هڪدم
 پوءِ ورجايو ويو هو جڏهن اهو پٿرو ڪيو ويو ته حامله مالرن
 کي ترجيعي طور تي ماکه ڇڏڻ جو اجازتنامو ڏنو ويندو
 ته هندستاني هاءِ ڪمشنر، شري شري پرڪاش پنهنجي رهائش گاهه
 عورتن سان ڀرپڻ ڏئي، جن پنهنجو پاڻ کي حامله ظاهر ڪرڻ
 لاه پيمت تي ڪپڙا ويڙهي رکيا هئا).

برنس کي حيدرآباد جي دربار ۾ ڪوڪ (Picwick) ۽
 الف ليلا جو عجيب ميلاپ ڏسڻ ۾ آئي. انهن سندن ڊوٽ
 لاٿا. پر هن پنهنجو ٿوپلو نه لاٿو. انهيءَ سنڌوري منظر انگلنڊ

جي بادشاهه چارلس ٻئي جي ويسٽ منسٽر اسڪول جي دؤري جو منظر ياد ٿي ڏياريو. ”انهيءَ ڳالهه سان منهنجا شاگرد اهو نه سمجهندا ته ڊاڪٽر بسنٽا ڪان به ڪو وڌيڪ وڏو ماڻهو موجود آهي.“ ڊاڪٽر برنس، پنهنجو ٽوپلو ٻاڻي حيدرآباد جي درٻار کي اهو تاثر ٿي ڏيڻ چاهيو ته برطانيا حاڪم آهي. جڏهن به برنس ڪا ڪوريءَ ڪنهن ٽالپور کي ڪاٺ لاه ڏئي ٿي ته هڪ ڪوري کيس خود کي به ڪاٺي ٿي پئي. ظاهر هو ته کيس ميرن کي اها هڪ ڏيکاري ٿي پئي ته اها ڪوري زهريلي ناهي. هن ڏٺو ته ”انگريزي نيم طبابت جي واڌ ويجهه لاه سنڌ هڪ سٺو ميدان ثابت ٿيندو.“

اوائلي انگريزن، سنڌي پيڙهائين کي ”يهودين توڙي روسين کان به وڏو ٺڳ“ هئڻ ۽ سنڌين جي ڳالهائڻ کي چئن ماڻهن جي گڏيل زورائڻي ڳالهه بولڻ جي برابر ڄاڻو ٿي. جيڪڏهن چارلس (ڊڪنس) هتي هجي ها ته جلدي سموري دنيا ڊڪنس جي سنڌ بابت تاثر کي پڻ پڙهي ها.

برنس لکي ٿو، ”هندو پڻ درجي جا شهري هئا، ان ڪري هندو معتبر طبقي جي ڀيٽ ۾ پڻ ڪنهن به برطانيا جي جهنڊي کي حيدرآباد جي برجن تي لهرائيندي ڏسڻ جي سڄي خواهش ٿي ڏيکاري.“ اها ڳالهه خاص ڪري ڪراچيءَ جي سٺ ٺاڻون مل هونجندڙ چوڻاڻي لاه درست هئي، جنهن جون واپاري ڪوٺيون ڪڇ ڪمان وٺي قنڌار ۽ عراق ۾ پکڙيل هيون ۽ جنهن جي پڻ ڪان پنهنجو ڌرم ڇڏائي روزي مسلمان ڪيو ويو هو.

اهو سڀ اجهو هيئن ٿيو جو سال 1831ع ۾ ڪراچيءَ ۾ هڪ مزور جي پٽ، ’ڪندي (ڪندن) کي سندس آحتاد ڏاڍي مار ڪڍي. هو شهر جي ڪنهن گهٽيءَ ۾ آڏاس بيٺو هو ته کيس ڏناري مسجد ۾ آندو ويو ۽ پنهنجي ڌرم سان ڦيرائي مسلمان ڪيو ويو. ڪراچيءَ جي هنن ۾ هراس ڇانئجي

ويو. رد عمل ۾ مسلمانن ايتريءَ وٽ شهر جي هاڻيءَ کي ڪنڊو
ڪيو. انهيءَ موقعي تي سيد نورل شاه هندن جي علائقي مان
لنگهندي هندن کي گهٽ وڌ ڳالهائيو. ٺاڻون ملڻ جي 24 سالن
جي ننڍي ڀاءُ پرسرام ڪهن ائين ڪرڻ کان منع ڪئي. پر
نورل ڇو ته پرسرام پيغمبر جي بي حرمتي ڪئي آهي. جوئن
مسلمانن جا مهر وڌندا ويا. ته پرسرام جيسلمير ڏانهن پڄي ويو.
صورت حال کي ٿڌو ڪرڻ لاءِ، ميرن پرسرام جي پيءُ، هوتچند
کي حيدرآباد سڏايو. هوتچند به هزار هندن سان گڏجي ڪراچيءَ
مان حيدرآباد آيو. رستي تي ڪهن مسلمانن جي مهر ٻڪري
ورنو ۽ ڪهن مسلمان، ٻڌرو ڪهاڻون ۽ هڪ ٻير جي گهر ۾
نظر بند ڪري ڇڏيائون. سندس طهر ٿئي ٿي. سگهيو ۽ ڇاڪاڻ
ته سندس عمر پنجاهه ورهين کان وڌيڪ هئي. هن مسلمانن جي
هٿ جو ڪاڌو کائڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو ۽ ٻارنهن ڏينهن
تائين اوباريل ڇڻن تي گذارو ڪرڻ جو فيصلو ڪندو رهيو. ڪڇ
۽ جيسلمير جي راجائن ميرن وٽ احتجاج ڪيو، جن هوتچند
کي گجرات ۾ لکپت ڏانهن پڄي وڃڻ ڏنو. اتي سنڀيد ڪٽنب
وارن شدي جي رسم وڏي ڌام ڌوم سان ادا ڪئي. جنهن تي
لک رڀا خرچ آيو. هوتچند پوءِ ڏهه سال لکپت ۾ گذاريا.
ان ۾ ڪو عجيب ٺاهي ته ٺاڻون ملڻ مسلمانن ظالم راج
جي خلاف ٿي پيو ۽ برطانوي فتح ۾ هندن جو چوڻڪارو
مجهڙائين. جن هر طرح برطانيا جي مدد ڪئي. آئيوٽرام
(Ootram) جي لفظن ۾ پهرين افغان جنگ دوران ٺاڻون ملڻ
”ڪراچي کان قنڌار تائين برطانيا جو دوست“ هو. هن برطانوي
لشڪر جي افغانستان لاءِ روانگي ۾ جو بندوبست ڪيو. کين
هو پاڻ ۽ شڪارپور جا هيٺ جيٽ سگهو ۽ چترو مل روڪ
۽ اوڀر تي رقيون ڏيندا هئا. اها دلچسپ ڳالهه آهي ته ان
وقت شڪارپور جو گورنر جيمس هيو، جيڪو هاڻي پارليامينٽ
جي ميمبر رام جيمس لائي جو پڙ ڏاڏو هو. جيمس پنهنجي نالي

جو سڪو هلائيندو هو. سندس تصوير اڄ به لنڊن جي انڊيا آفيس لئبرري ۾ موجود آهي. هالنجر (Henry Pottinger) چوي ٿو ته ناٿون مل "سنڌ ۾ برطانوي فوجن جا هٿ ۽ پير" ٿي پيو. ميرن کيس هان وٽ سڏيو ۽ چيائون، "پنهنجي دل جي خوشي" لاءِ تو ليڪ پنهنجي پيءُ جي پيڙهيءَ جو بدلو ورتو." پر آهي وڌيڪ ڪجهه ڪري ٿي سگهيا.

ڊاڪٽر برليس وٽ سنڌ جا تفصيلي نقشا ڏسي ميرن کي صدمو رهيو. انهن چيو ته "بچڙائي ٿي چڪي" آهي، تو اسان جو ملڪ ڏسي ورتو آهي. "فرنڪين" کي سڃاڻڻ ڳالھ جي خبر آهي. رنجيت سنگھ ڏانهن جيڪي گهوڙا دريا رستي ٻار ڪها ويا هئا، اهي سيٽلائيٽ ۽ سيارا (Satellite and Planet) 'بتروجن جا گهوڙا' ثابت ٿيا هئا. انگريزن انهيءَ دوري ۾ دريا جي گهرائيءَ جي ماپ ورتي هئي ۽ پسگردائيءَ جو نقشو تيار ڪري ورتو هو.

۽ پوءِ افغانستان ۾ برطانوي گهوڙالو شروع ٿيو. انگريز افغانستان ۾ سنڌ جي رستي کان وٺيا هئا، جنهن ۾ سندن ڪمراڻي مقصد سڃاڻيل هئا، جهڙوڪ سنڌ تي اثر انداز ٿيڻ، پڪڙڻ کي ڏک هئڻ، هن منظر مان سڳڻ کي هٿسائڻ لاءِ ڪيترن مذهبي سيد احمد پرياويءَ جي مدد ڪرڻ، وچ ايشيا ۾ وڌندڙ روسي طاقت کي روڪڻ. پر سموري انگريزي فوج تباهه ٿي ويئي. فقط ڊاڪٽر برائڊن (Dr. Brydon) حيرتزدہ ڏنبا کڻي خبرون ڏيڻ لاءِ ائبٽ آباد واپس پهتو. انگريز اها شڪست نه رڳو هندستان ۾، پر سموري دنيا ۾ پنهنجي هن آهنگي ڪرڻ کان سواءِ برداشت نه ڪري سگهيا. انهن تنهنڪري، ٻئي ڪنهن هنڌ فتح جي ڏاڪ وهارڻ سان، افغانستان ۾ شڪست جي آهڙو اثر ڪي رد ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. ظاهر آهي ته هاڻي انهيءَ مشق جو ايندوار سنڌ هو. ايلفنگسٽن (Elphinstone) چيو ته افغانستان ۾ شڪست کان پوءِ سنڌ ۾ اهڙي ڪارروائي

”اٿين هئي جيئن ڪو جهيڙاڪار مڙس بازار ۾ مار کائي،
گهر وڃي، اهي خار پنهنجي زال سان ڪيندو آهي.“

نيپٽر نپوليائي لڙاڻن ۾ ڊيوڪ آف ويلنگٽن جو پسنديدہ
جونيئر آفيسر ٿي رهيو هو. هاڻي کيس سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ
بمبئي ۽ بنگال جي فوجي دستن جي ڪمانڊر جي حيثيت سان
موڪليو ويو. جيئن ته هو سنڌ ۾ پنهنجي اُن ڌيئرن جي شادي
ڪرائڻ لاءِ ”ٽي لک رپيا“ ميڙڻ آيو هو، تنهنڪري کيس
ڏاڍي ٽڪڙ هئي. هٿيار پل ڪرڻ بابت ويچارڻ مهرون جي دانهن
ڪنهن به نه ٻڌي ۽ برطانوي پوليتيڪل ايجنٽ، آئولرام جي
صبر ڪرڻ جي صلاح به اڃاڻي ويئي. نيپٽر چيو: ”اسان کي
سنڌ تي قبضو ڪرڻ جو حق ناهي، پر پوءِ به اسان اٿين
ڪنداسين، ۽ اهو تمام فائديمند ڪارائتو ۽ چسپائيءَ جو وڏو
انساني ڪارنامو ٿيندو.“ هن وڌيڪ چيو: ”اسان اها منجهيل
گندي ڪپينداسين؛ اسان ايڏو طاقتور آهيون جو اها گندي کولي
جي تڪليف وٺي سگهون ٿا.“ پنهنجي بيمار تصور موجب،
نيپٽر ايتري قدر انديشو ظاهر ڪيو ته سنڌي سپهه سالار ”هوش محمد“
حقيقت ۾ فرينچ جنرل ”هوشي“ (Hosche) هو!

ميرن کي اڻ جيئن جوکي جنگ ۾ گهليو ويو. هر
پنهجي بهادري سان انهن ٻن ڏيکاريو ته اها نه وڙهڻ جوکي
جنگ نه هئي. پر نيپٽر ”آٺ جي پٺي“ تي سندن سودائي
توبخانو چئي ٺٺولي ڪئي هئي. پر ٿارنسٽن (Thornston)
ڄاڻايو آهي ته 17 فيبروري 1843ع تي حيدرآباد جي ڀرسان،
ميائيءَ جي جنگ ۾ ”تلوار ۽ ڍال سان، بلوچن هڪ کان
وڌيڪ ڦڙت حملي ۾ برطانوي صف کي لڙائي پوئتي ڌڪي ڇڏيو.“
هڪ ٻئي اکين ڏئي شاهد ايستوڪ (Eastwick) لکيو آهي:
”انهيءَ موقعي تي بلوچن جي فيصل ڪن بهادري کان شايد ئي ڪو
گوءَ کڻي ويئي هو. انهيءَ لڙائيءَ ۾ اسان جو ڏاڍو نقصان ٿيو—
62 چٽا مارجي ويا، جن مان 6 برطانوي آفيسر هئا، ۽ 194

ڄڻا زخمي ٿيا، جن ۾ 13 برطانوي آفيسر هئا. سنڌي لشڪر ۾ 400 ڄڻا مارجي ويا، ان کان پوءِ دهلي-دواپي-وٽ هڪ ٻيو مقابلو ٿيو، جنهن جو ڪو چڱو نتيجو نه نڪتو.

سيٽ ناٿون مل جو پيءُ، هو ٽچنڊ، جيڪو ڪراچي ۾ بندر ۾ ٻن هفتن لاءِ خانداني جهاز ”ڪوٽيا هزيسپا“ (Cotyia Harispa) ۾ انتظار ڪري رهيو هو، هاڻي خوشي ۽ وڇان لٿو، جنهن جي آڇيان هنڌن توڙي مسلمانن ڪٿي. سنڌ ۾ مهرن جو راج ختم ٿيو. هنن پنهنجون رڳو ٽي يادگار شيون هوبان ڇڏيون— حيدرآباد ۾ پنهنجا ٿڌا، پنهنجا (آپي چوڻي ۽ وارا) ٽوپ ۽ پنهنجي هوڏ جي شهرت. سنڌ ۾ جيڪڏهن ڪو ماڻهو آڪڙ واري نموني ساوڪ ڪندو آهي ته کيس ٽوڪي چئبو آهي؛ ”تون سمجهين ٿو ته تون ٽالپور آهين ڇا؟“

چارلس نيپيئر هڪدم گورنر جنرل ڏانهن ”I have Sin(ne)d“ جي بدران لاطيني زبان جي هڪ لفظ ”Peccavi“ ۾ خوشي ڀريو اطلاع موڪليو. هو پوءِ خزاني ۽ محل کي لٽي لاه آڳيان ڏيو. پر مهرن جو خزانچي، دهوان آوٽراھ ماکاڻي کيس آڏو آيو. نيپيئر خزاني جون ڪنجھيون وٺي لاه آوٽراھ جي گهر ويو، پر هن کيس چيو ته هو بهرن جي حڪم کان سواءِ ڪنجھيون سندس حوالي نه ڪندو. نيپيئر کيس ڳڻولي هٿن جي ڌمڪي ڏني، پر آوٽراھ پنهنجي ڳالهه تي اٿل رهيو، سندس چڙڪ جوڻ تي نيپيئر ڪنڌ جهڪائي هليو ويو.

ان کان پوءِ نيپيئر، آوٽراھ کي قلعي مان غورتن کڻي ڪيڻ جو انتظام ڪرڻ لاءِ چيو، جو رڳو آوٽراھ ئي خزانچي وڃي سگهيو ٿي. آوٽراھ خزاني ۽ قيمتي شين سان ڀريل ڏولي پويان ڏولي ٻاهر موڪليندو ويو. جڏهن تيرهين ڏولي ٻاهر اچي رهي هئي ته هوا جي لهر سان ٻردو پاسيرو ٿي پيو، ۽ ڏولي اٿلر، ڇڪو، ويٺل نظر نه آيو. پوءِ نيپيئر ڪجهه انگريز غورتن کي نيڪين کي ٻاهر ڪڍڻ لاءِ موڪليو، جن مان هڪ کي

رڳو ٽي وڳا ڪٽڻ جي اجازت هئي. اوتراه ۽ شوقي رابر آڏواڻي (سادو هيرانند جي پيءُ) جي اڳواڻيءَ ۾ ماڻهو هٿ ۾ تلوار ڪٽي ٻاهر نڪري آيا ۽ ڀڄيائون ته اهي واجتي قيمت ٿي گهريلن سڀني ڏيندا، پر قرأت ائين نه ڪهرجي. انهيءَ ڳالهه شهر کي قرأت کان بچايو. ڪهڙن هنڌن ميرن کي رڳون آڏاڻيون ڏنيون هيون. مڪي تاراچند ۽ ٻين هنڌن چاهيو ٿي ته ٺيڪيٽر اهي قرضي ملڪي ذميواري جي طوڙ واپس ڪري، پر ٺيڪيٽر انڪار ڪيو. انهيءَ تي انهن همسا گڏ ڪيا ۽ لهيڏارن کي ڪي قدر قرض پري ڏنائون. ٺيڪيٽو جي سلوڪ جي خلاف احتجاج ۾ تاراچند برطانوي جاگير وٺڻ کان انڪار ڪيو، جيڪا پوءِ حيدرآباد جي هيرآباد ٿي.

ٺيڪيٽر اوتراه جي ذهانت ۽ ديانت کان ايڏو متاثر ٿيو جو کيس نوڪريءَ جي آڇ ڪيائين، پر اوتراه انڪار ڪيو. ايتري قدر جو پنهنجن وٺڻ کان به انڪار ڪيائين، پر پوءِ هن مهربان جي معرفت پنهنجن وٺڻ قبول ڪئي.

ٺيڪيٽر سنڌ هٿ ڪئي، پر انهن ارحم زورادري سان انهيءَ تي قبضو ڪيو ويو، انهيءَ هندستان ۽ انگلند جي معزز انگريزن کي هڪٻئي ۾ همدو رسايو. سنڌين ته کيس ”شيطان جو پاڻ“ ڪوٺيو. ميرن پنهنجي وڪيلن آخوند حبيب الله، ديوان ههٿارام ۽ ديوان ديارام لنڊن (19 مارچ اسٽريٽ) کي موڪليو، آزاريل بيگمن وائي وڪيل وٺيا کي درخواستون پيش ڪيون، پر هڪ به نه ٻڌي ويئي. کين هائي وڃڻ ۽ مقامي اختيارن وارن سان رجوع ڪرڻ جو چيو ويو. پر جلدئي انگريزن جو غصو پڙڪو ڪاٺي ظاهر ٿي پيو. (The London Times 6 مئي 1843ع) ۾ هڪ مڪل ليکڪ شائع ٿيو جنهن ۾ ”قرأت ۽ جلدي ڪارروائي جي قطعي ۽ طئه ٿيل منفيوٽي“ جي مذمت ڪئي. The Bombay Times انهيءَ کي ”غير

عقالي جنگ ۽ ڪوٺيو ۽ چيائين ته ”برطانوي“ آفيسرن ميرن جون بيگمات ڪنيون آهن. ”جڏهن 800 سپاهي ڪراچي ڪالرا ۾ مري ويا ته Dohli Gazette مري ويلن جي وڏي ٽائيمز وڏي خرچ ۾ ”بي حد خستين بي عزتين“ کي سنڌ جي ٻي انصافانه فتح سان مفسوب ڪيو.“

ٽيپٽر پنهنجي خصوصي قهر سان بدلو ورتو. هن پنهنجي دوست کي بخط ۾ لکيو ”جيستائين آئون ڪنهن ايڊيٽر کي قتل نه ڪريان تيستائين مون مان ڪنهن به بهتر مزاج جي آميد نه رکج.“

پر انهي هوندي، انهي موضوع تي گورنمينٽ جو ’باو بوڪ‘- ’رائٽ پيپر‘ (ڪچو چلو) جو پراڻو نمونو- تنقيد ڪندو رهيو. برطانوي وزيراعظم پيل (Peel) ۽ گورنر جنرل ايلنبورو (Ellenborough) پرشاني محسوس ڪئي. پيل، ايلنبورو کي (Scinde) سنڌ جي معاملن مان همدا ٽينڊر ”سرڪار جي بي انتها ۽ وڏندڙ پرشاني ۽ ان جي وجود ۽ عام خلق جي مفاد کي خطري“ جي باري ۾ لکيو. ايلنبورو کي سنڌ ميرن کي واپس ڏيڻ تي غور ڪرڻ لاءِ چيو ويو- خاص ڪري انهي حقيقت جي هوش نظر نه سنڌ ۾ فوج تي صوبي جي آمدني کان ڇوڻو خرچ اچي رهيو هو.

پر ڏاڍو مڙس ڊيوڪ آف ويلنگٽن سنڌ کي انگريزي حڪومت سان گندي ڇڏڻ جي حق ۾ هو. هن ايلنبورو کي ”نيپالي رڪڻ“ ۽ ”وڌيڪ بدڪار پريس آف انڊيا جي وڌاءِ ڪيل بيانن تي بحث ڪندڙ“ بدڪار لنڊن پريس جي باري ۾ گهڻي گهٽي نه ڪرڻ لاءِ چيو. هن مسئلي تي قابو ڀاتو، جڏهن چيائين: ”ڇا اسان جي آئيني انتظاميه اختياري وارا سڪن جي مدد لاءِ سنڌوءَ تي ڦرينچ جانبازن جي شروع ڪيل ۽ قائم ٿيل بيهڪ ڏسڻ لاءِ تيار آهن؟“ اهي تيار نه هئا ۽ اهڙي طرح سنڌ کي انگريزي حڪومت سان ملايو ويو. برطانيا عام خلق

جي راھ کي ٿڌو ڪرڻ لاءِ ايلنبرو کي واپس گهراڻي ورتو. ليپيئر بلڪل درست چيو هو: ”حالتن جي فطرت، سنڌ (Scinde) کي وڌيڪ عرصي لاءِ خودمختيار حڪومت جي حيثيت سان جاري رهڻ کان روڪي رهي آهي. جيڪڏهن 1843ع ۾ سائس لڙائي نه ڪجي ها، ته اها 1853ع ۾ ڪجي ها.“ هن چيو، بلوچ پڻ ”سنڌ (Scinde) ۾ ڌاريا“ آهن. نيپيئر دليل ڏنو ته جيئن ته برطانيا هندستان ۾ هڪ اعليٰ طاقت آهي، تنهنڪري سنڌ جا ماڻهو ”پنهجي اميلن ۽ خواجشن سان اسان جا پنهنجا“ آهن.

ليپيئر صحيح هو، هندستان جي خودمختياري ورهائڻ جو ڪي نه آهي.

ڪراچي: اوڀر جي راڻي

جڏهن مياڻي ۽ دٻي جي لڙائيءَ جي دڙ ويهي رهي ته برطانيا جي وزيراعظم پيل (Peel) ۽ حزب اختلاف جي قائد، جان رسيل (John Russel)، نيمپٿر کي برطانوي پارليامنٽ ۾ متفق طور شڪريئي جو ووٽ ڏيڻ لاءِ گڏ ٿيا. نيمپٿر پڻ ستر هزار پاؤنڊ اسٽرلنگ جي روڪ رقم جو العام حاصل ڪري خوش ٿيو. هو هالي پنجن سالن تائين ايلنبورو (Lord Ellenborough) جي انهيءَ خواهش کي عمليءَ ۾ آڻڻ لاءِ ويهي رهيو ته ”اسان کي سنڌ ۾ سڀڪجهه مستقبل لاءِ ڪرڻ گهرجي، اسان کي هڪ ٻئي منهن کي جنم ڏيڻو آهي.“ نيمپٿر چيو: ”جيڪڏهن ڪنهن مهذب ماڻهوءَ کان پڇجي ته جيڪڏهن تون سنڌ جو حاڪم هجي ته جيڪر ڇا ڪرين ته سندس جواب هوندو ته مان دريا تان محصول جون چنگيون ختم ڪرڻس، ڪراچيءَ کي فري پورٽ بنائيندس، سکر کي دريا جي واپاري منڊي بنائيندس. مان دريا جي ٻنهي ڪنن کان ٽرڪين جا رستا ٺهرائيندس، مان آڪيوٽ آئيندس.“ هن دريا جون چنگيون ختم ڪرڻ جي شروعات سان، انهيءَ ئي عمل ڪرڻ شروع ڪيو.

هن هڪدم بلوچ جاگيردارن کي پاڻ وٽ گهرائي، سندن تلوارون کين واپس ڪيون ۽ سندن جاگيرون بحال ڪيائين. ڪن سردارن کي راڻي وڪٽوريا جي تصوير کي سلاسي ڏيڻ جي خاص مهرباني جي طور اجازت ڏني ويئي، جيڪا هونئن عام ماڻهن ۽ نوڪرن ڇاڪرڻ جي نظر کان بچائي ڀڙدي ۾

ڏيکي رکي هوندي هئي. نپيٽر کين چيو: ”منهنجو حڪم مڃو! اوھان کي جيڪي وٺي سو ڪريو۔ ڦريو، قتل ڪريو، جنھن جي مون منع نہ ڪئي آھي۔ سڀڪجهہ ڪريو، جيستائين مان منع نہ ڪريان.“ برطانيا جي حڪم جي پيروي ڪندي هنن اهوئي ڪيو. باقي ڳالهين لاءِ قانون سنڌ طرفدار هو.

عام سنڌي ماڻهو هڪدم انهي رشتي پنهنجي ويو. هن لاءِ ’لات صاحب‘ (Lord) ۽ ’لينڊي صاحب‘ (Lady) هڪدم وڏي اختيار جا مالڪ هئا. جڏهن کين سنڌن اڳيان حاضر ٿيڻ جو حڪم ملندو هو ته اهي پنهنجون جتيون ٻاهر لاهي ايندا هئا. ڪنهن به انگريز جو پنهنجي ملاقاتي کان پهريون اهو سوال هوندو هو: ”ڇا تون بدمعاش آهين؟“ ۽ اهو ملاقاتي رد وانگر پنهنجي بدمعاشي ۽ پنهنجي اطاعت ۽ پئي ڳالهائين ائين چئي تسليم ڪندو هو: ”اسان سرڪاري بدمعاش آهيون.“ سنڌ ۾ ’وڏيري‘ (وڏي زميندار)، وائيس، پير ۽ (گوري يا ڪاري) ’صاحب‘ جي وچ ۾ اختيارن جو چؤڪنڊو ترتيب ڏنو ويو. نپيٽر بناوٽي سورهمائي سان انهي پريزيڊنسين پان انجنيئر گھراڻن جو وعدو ڪيو هو ته جيئن سنڌوءَ جو پاڻي، اڀرندي۔ ناري مان لنگهي ڪڇ جي هنڌ ايساضي ۾ رهي وڃي. پر جلدئي هن محسوس ڪيو ته ڪڇ جي قسمت جو فيصلو ڪلهوڙن جي ٻڌايل ’الله بند‘ نه، پر زلزلي کان پوءِ سنڌوءَ جي اولهائين وهڪري جي ڪري ٿي چڪو هو. تنهن ڪري هن هڪدم پراڻن واھن کي سڌارڻ ۽ نئون واھ کولائڻ لاءِ ’واھن جو کاتو‘ کوليو.

هنن کي متاثر ڪرڻ جي ڪوشش ۾ هن جامع مسجد غزنيءَ جو دروازو ’سونهات جي ڦرلٽ ۾ ڪسيل دروازي‘ جي طور، هندستان آنڌو۔ پر جلدئي هنڌو ماهرڻ انهيءَ کي غير اصلوڪو ڀٽرو ڪيو.

نپيٽر هارين کي 1843ع کان اڳ ۾ ڏنل قرض معاف

ڪري ڇڏيا. هن سنڌ ۾ 'پوليس ڪانو' کوليو، جيڪو هندستان جي ٻين سڀني صوبن لاءِ مثال بنجي ويو.

نيپيئر خاص ڪري انصاف جي انتظامي معاملي ۾ فالو ڪڍيو. سندس هدايتون هونديون هيون: "جنهن ڳالهه کي ماڻهو انصاف چون، انهيءَ کي وزن ڏيو. نه ڪي انهيءَ ڳالهه کي وزن ڏيو، جنهن کي قانون، انصاف ٿو ڪوٺي." هن هڪ پيري مئيجسٽريٽ جي مٿاهڻي جو مقدمو ٿي ڏينهن هلايو ۽ فيصلو ڪيائين ته اهي مڇي مارڻ جو رڳو ٿي سگهڙو محصول ڏين. هن هڪ پيري وري چٽاءُ ڏيندي چيو هو: "ڪاردارو ۽ پوليس وارو، مان درجنن کي پورا پورا ڪندو آهيان. شاهدين هوندي، مان فيصلو غريبن جي حق ۾ ڪندو آهيان."

نئين نظام ۾ جيڪي به طبعا ناراض ۽ ناخوش هئا، اهي هٿان اڳوڻا ٽالپور حاڪم ۽ هندو عامل ملازمن، ٽالپورن پنهنجي حڪومت وڃائي هڻي ۽ انگريزن عاملن کان اعليٰ انتظامي عهدا ڪسيا هئا. پر ٽالپور جلدي جاگيرن ۽ پيشن تي ٻرجي ويا ۽ انتظامي ۽ اقتصادي توسيع سان عاملن اڳتي کان به اڳتي ترقي ڪئي. [ورهاڱي کان اڳ، سنڌ جي اڳوڻي ڪمشنر، سر هينريڪ ڪيبل (Sir Patrick Cadell)، پاڪستان جي تڏهوڪي اطلاعات ۽ نشریات جي وزير، پير علي محمداشدي کي لکيو هو ته عاملن کي بهترين منظم سمجهان ٿو پر جن سڀني ميدانن ۾ پاڻ موڪيو آهي، انهيءَ ۾ اچرج جي ڳالهه ناهي ته چٽو ذهن سنڌي، جيڪي سمورا آءِ. اي. ايس. پو ويٺا، تن مان ٻارنهن عامل هئا.]

انهن سڀني ڳالهين پنجاپ کي متاثر ڪيو، انهيءَ مان مراد به پنجاپ کي متاثر ڪرڻ جي هئي، جيڪو ان وقت 'سڪا شاهي' ۾ پيشينجي رهيو هو ۽ برطانيا جي جهوليءَ ۾ ڪرڻ لاءِ تيار ٿي رهيو هو.

پر نيپيئر سنڌ جي پهرئين برطانوي حڪمران هئڻ کان سواءِ ٻيو به گهڻو ڪجهه هو، هو وڏي دور رس نگاهه واري

شهنشاهيت جو معمار هو. ”ميرن ۾ جيئن ڪوھنور آھي، قومن ۾ تيئن هندستان آھي. جيڪڏهن مان ٻارنهن سالن لاءِ هندستان ۾ شهنشاهه هجان ها ته مان منجهس ريلوائي جو چار وڇاڻان، دريائن تي ٻليون ٻڌايان ها، حڪومت جي گادي دهلي يا ميرٺ يا سمل يا الله آباد مقرر ڪريان ها. ڪنهن به هندستاني شهزادي جو وجود به نه هجي ها. ”نظار“ جو نالو به نه ٻڌجي ها. نيپال اسان جو هجي ها ۽ قسطنطينيه ۾ (ترڪي) شهنشاهي دربار سيءِ جي ٽپ ۾ ورتل هجي ها، جڏهن ته روس ۽ چين جي بادشاهن جي قبض 100 کان ڪڏهن گهٽ نه هجي ها!

”جيڪڏهن مان هندستان جو بادشاهه هجان ها ته مان ملڪو ۽ چين کي ٺوڏي وجهان ها. جيڪڏهن مان انگلنڊ جو بادشاهه هجان ها ته مان دهليءَ جي محل مان روس ۽ فرانس کي ڏنڊن وارو ٺونشو لڪاء ڪرايان ها. مغرب ۾ سڀڪجهه انگلنڊ جي آرمي هٿ ڪهرجي ۽ مشرق ۾ سڀڪجهه هندستاني فوج هٿ ڪهرجي.“

پر انهن سڀني ليافتن سان، نيبٽر هڪ منظم يا معمار کان وڌيڪ جنگي جوڌو هو. 1850ع ۾ سندس وداع ٿيڻ کان پوءِ سنڌ کي بمبئي پريزيڊنسيءَ سان ڳنڍيو ويو ۽ پارٽل فريئر کي ان جو پهريون ڪمشنر مقرر ڪيو ويو. فريئر کي ڏٺو ڪو رسيو، جڏهن هن ڏٺو: ”هڪ ميل ڊگهو ٻُڙ ڦريهي ڳنڍيل يا هڪو رستو به نه هو، ڪنهن به قسم جي صاف ٿيل پنجن ميلن جي رازڪي ٻُڙ به نه هئي، ڪو ڊاڪ بنگلو، سراه، گرم شالا يا ضلعي-ڪچهري به نه هئي، ڪورٽ، لڪاپ، پوليس ٿاڻو يا ڪنهن به قسم جي آفيس به نه هئي، نه ضلعي حد بنديون، ايتري قدر جو ڳوٺن جي فهرست به نه هئي، نه نروڙي نه سيٽلمنٽ ڪجهه به نه هو.“

جيتوڻيڪ اُن وقت سندس عمر رڳو پنجنهه ورهيه هئي، پر هو به فريئر برطانوي صديءَ جو سنڌ جو هڪ بهترين منظم ثابت ٿيو. 1850ع کان 1859ع تائين، نوڻ ورهين جي مختصر عرصي ۾ هن سنڌ جو مهاندي تبديل ڪري ڇڏيو. 1853ع ۾ هن سنڌ کي پهريون اسڪول ڏنو. 1858ع ۾ هن 'سنڌ ريلوي ڪمپني' کي ڪراچي-حيدرآباد ريلوي لڙڪ تي ڪم شروع ڪندي ڏنو. ليفٽيننٽ فائف (Lt. Fife) نالي هڪ انجنيئر کيس نقشو ٺاهي پيش ڪيو، جنهن آخر ۾ عظيم سکر براج ۾ مقصد ڳولي ورتو ۽ سنڌ کي هڪ ڪارائتي صوبي ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. براج هوڏ آئينڊر واهن کي قابو ڪيو پر ان جي ڪري عام خوشحالي آئي ۽ صوبي ۾ ڏوهن جي رفتار ۾ گهٽتائي ٿي.

فريئر ڪراچيءَ ۾ هڪ 'تجارتي ميلي' جو اهم ڪم ڪيو، جنهن نه رڳو سموري هندستان، پر وچ ايشيا کي پڻ پاڻ ڏانهن متوج ڪيو.

فريئر وائسراءِ کان اها ڳالهه پڻ منجائي ته انگلنڊ کان ايندڙ جهاز، بمبئي پهچڻ کان اڳ، ڪراچيءَ ۾ ترسڻ-جهڪا برٽش ايسٽ انڊيا ڪمپني اڳ ۾ رد ڪئي هئي. انهيءَ سان ڪراچيءَ، جنهن کي فريئر 'اوڀر جي راڻي' ڪوٺيو هو، دنيا جي هڪ حقيقي گاديءَ واري هنڌ جي صورت ۾ ٿڙي پيئي. اڄ ڪلهه سنڌ ۾ مهاجرن جي خلاف سنڌ جو هڪ اعتراض اهو به آهي ته انهيءَ عظيم شهر جي نالي آچارڻ جي به ڪين سنڌ ٺاهي. اهي 'ڪراچي' يا 'ڪراچي' يا ڪجهه به، پر اصلوڪو نالو 'ڪراچي' نٿا ڪوٺين.

جنرل جيڪب سنڌ جي اترئين حصي جو انتظام ايندو سٺو هلايو ۽ ترقي وٺرائي، جو انهيءَ جو نالو سندس نالي پٺيان 'جيڪب آباد' ضلعو رکيو ويو. ساڳي ريت، پارڪر سنڌ جي ڏکڻ-اوڀر ۾ ايندو چڱو ڪم ڪيو (؟) جو 'ٿر' ضلعي

جو نالو 'ٿرپارڪر' رکيو ويو. (نازو 1990ع کان ٿرپارڪر ضلعي کي ٻن حصن ۾ ورهائي، پراچ ايراضي ۾ 'ميرپورخاص' ضلعو ۽ ٿر ايراضي ۾ 'ٿر' ضلعو تشڪيل ڏنا ويا آهن.)
 فريئر سنڌي صورتخطي ۾ جو ٻن فيصلو ڪيو. ۽ هو هيٺين سطح تي انتظاميا جي ٻولي ۾ جي طور رائج ڪيائين. ايتري قدر جو هن 852ع ۾ سموري هندستان ۾ سنڌ کي 'سنڌ ڊسٽرڪٽ ڊاڪ' (Sinde District Dawk) تخت پهرين نال - لکائي جاري ڪرڻ جو شرف بخشيا ٿين.

۱857ع ۾ جڏهن عظيم انقلاب جي بهار پڙڪي ته ميرپورخاص جي مير شير محمد خان انگريزن سان مهاڏو لکايو. ۽ ڪيس ڪراچي ۾ جي رام باغ (هاڻي آرام باغ) ۾ توب سان آڏاڻو ويو. ٻيو دريا خان جلباڻي، جنهن کي ٺهيسر جاگير عطا ڪري پنهنجو ڪيو هو، عظيم انقلاب ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪرڻ جي عيوض علين ڏانهن جلاوطن ڪيو ويو. پر پوءِ جو باقي عرصو سنڌ ۾ ايندو اسن امان رهيو، جو فريئر سمورين برطانوي فوجون اتر ۾ مدد لاءِ موڪلي ڇڏيون.

فريئر پوءِ بمبئي جي گورنر جي عهدي تي به رهيو ۽ ان کان پوءِ وائسراءِ جي ايگزيڪيوٽو ڪائونسل جو ميمبر مقرر ٿيو. انهيءَ حيثيت سان هن اعليٰ پاليسي ٺاهڻ ۾ حصو ورتو. لارڊ لارنس (Lord Lawrence) جو پنجابي مڪتب - فڪر، هندستان کي - يڪسان وحداني ملڪ ۾ ڀڃڻا ڪرڻ جو خواهشمند هو. سندن نعرو هو: 'سنڌوءَ ڏانهن واپس هليو'. سر فريئر جي سنڌي مڪتب - فڪر، هندستان جي گونا گوتيت کي پسند ٿي ڪيو. هنن ڀري گنڊيل سرشتي جي حمايت ٿي ڪئي، جنهن کي ڪنهن به قيمت تي، وچ ايشيا تائين ڪارائتي نموني وڌائي سگهجي، جيئن هندستان حڪومت عملي ۽ واري مضبوط سرحد قائم ڪري وٺي. پنجابي مڪتب - فڪر انهيءَ ڳالهه کان خبردار ٿي ڪيو، جڏهن ته سنڌي مڪتب - فڪر غارور پاليسي

جي حمايت ٿي ڪئي. 1876ع ۾، فرير ڪوئوٽا تي قبضي ڪرڻ جو حڪم ڏنو ۽ افغانستان جي هرات ۽ قندار شهرن ۾ ايجنٽ مقرر ڪيائين.

سپيٽي ڪمشنر، فرير جهڙا لياقت پريا نه هئا. منجهانئن جي. اي. ٿامس (G. A. Thomas) جي ڪنڌ ۾ ڪلي لڳل هئي، جنهن لاءِ ”سنڌ آبزور“ (Sind Observer) اخبار ”ٿامس خدا“ (God Almighty Thomas) لکيو. هر برطانوي راڄ انفرادي نه، پر اداري هئي، جنهن جي عام رواجي انتظام ۾ ڪوبه شڪ نه هو. سنڌ ۾ هڪ صديءَ جي ناخوشگوار عرصي جي انگريزي راڄ دوران، هنن سنڌ کي روڊ ۽ ريلوايون، واه ۽ هليون، اسڪول ۽ اسپتالون، سوچ ۽ آبرو ڏنا، جن صوبي جي چهر ي کي وڃڻين. دؤر مان ڪڍي جديد دؤر ۾ آڻي بدلائي ڇڏيو.

نپيئر چيو هو: ”اي ڪراچي، تون اڃا اوڀر جو شان ٿيندڙن.“ اي ڪراچي، ڇا تنهنجي شان کي ڏسڻ لاءِ مان وري زندهه ٿي اچي سگهندس!“ رڳو پنجاهه ورهيه پوءِ، ڪراچي جو شان ڏسي، نپيئر سچ پچ ڏاڍو خوش ٿي ها. سنڌ ۾ پهريون ڪاليج ڪراچي ۾ قائم ٿيو، جيتوڻيڪ شاگردن جو وڏو تعداد حيدرآباد کان آيو هو، ڇاڪاڻ ته جيئن رشي ڏيارام چيو هو: ”ڪراچي سنڌ کان وڌيڪ اهم آهي.“

رابنڊرنات ٽنگور، حيدرآباد کي ”هندستان جو سڀ کان وڌيڪ فشن وارو شهر“ ڪوٺيو. شڪارپور وچ ايشيا جو بينڪر ٿي پيو ۽ جڏهن روس ۾ انقلاب آيو ته اهو ڏکڻ ايشيا جو پڻ بينڪر ٿي پيو. سکر جو سنڌوءَ جو منظر-مٿان وري زندهه پير جو ٻيٽ، لئنسڊائون ٻل جي ڀر ۾ بکر جو ٻيٽ، وچ ۾ ساڌ ٻيلي ٻيٽ جو مندر ۽ هيٺ ستن واهن واري سکر جي ٻيل-دنيا ۾ قدرتي ۽ انساني جوڙيل سونهن جي خوبصورت نظارن مان هڪ آهي. پئڪس برٽينيڪا (Pax Britannica).

پنهنجي سڀني اولائن جي باوجود، حيدرآباد ۽ شڪارپور جي واپارين کي ساليانو اڍائي ڪروڙ رپيا سنڌ ۾ آڻڻ ۾ مدد ڪئي. جڏهن ان وقت صوبي جي سالياني بجيٽ رڳو پنج ڪروڙ رپيا هئي، پير علي محمد راشديءَ جي لفظن ۾، ”هر نائون مل جي غداري نه ڪري ها ته سنڌي مسلمان اڃا تائين گهوڙن ۽ اٺن تي سواريون ڪن ها ۽ سنڌي هندو گدھن ۽ خچرن تي سواريون ڪن ها.“

هر انگريزن جي ڏنل سڀ کان وڏي سوکڙي جديد تعليم ۽ سڀنيءَ جي برابري هئي، پوءِ هندو هجي يا مسلمان، مسلمانن جي راڄ ۾ هندن لاءِ گهوڙي جي سواري، زمين جي مالڪي يا لشڪر ۾ ڀرتيءَ جي منع ٿيل هئي. 1843ع ۾، هندو جيڪي ڪل آدم شماريءَ جو 25 سيڪڙو هئا، وٽن زمين جو هڪ ٻه ايڪڙ نه هو، 1947ع ۾ زمين جي 40 سيڪڙو حصي جا مالڪ هئا. ايتري قدر جو شڪارپور ۾ هڪ ڪير واري مٿراداس جو پٽ ”مٿراڻي آءِ. سي. ايس“ ٿيو، جڏهن پهريون سنڌي-ايڇ. ڪي. ڪرپالائي آءِ. سي. ايس لاءِ چونڊيو ويو ته سندس پرائمري اسڪول جا استاد سندس چؤچاڪيءَ کي چڪڻ لاءِ خوشيءَ مان اڳتي وڌي آيا هئا.

هر اهو خود برطانوي نظام نه هو، جنهن اهي نتيجا پيدا ڪيا. اها اصل ۾ مقامي ماڻهن جي موت هئي، جنهن انهيءَ کي حقيقت جو روپ ڏنو، جهڪا هونئن رڳو لڪل هئي. مسلمانن ۾ آغا خان ۽ محمد علي جناح سنڌ ۾ ڄاوا، جن سياست ۾ نالو پيدا ڪيو. سرزا قليچ بيگ تعليم، انتظاميا ۽ ادب جو ٿيو بنيو، حسن علي آفندي ڪراچيءَ ۾ مدرسو کوليو، جنهن مان سنڌي مسلمانن جو جهڪو مختصر وچيون طبقو آسريو، انهن مان جي. ايم. پرگڙي پهريون سنڌي بئريسٽر ٿيو، گدو مل، آوٽرا ۽ نائون مل جي روايت تي عمل ڪندي، هندن بيشڪ اوچ شخصن جي هڪ مڪمل ڪهڪشان پيدا

ڪئي. هي اهي ڏينهن هئا، جڏهن ڪراچي کان بمبئي پهچڻ ۾ چار مهينا لڳي ويندا هئا. (اگيوت جي دؤر کان اڳ وارن ڏينهن ۾ ايئن ورلي ٿيندو هو. ايتري قدر جوانهن ڏينهن ۾ ڪلاڻيو (Lord Clive) جو جهاز هندستان جي ٽن سفرن مان، ٻن سفرن دوران پلجي ڏکڻ آمريڪا جي رستي ڏانهن هليو ويو هو) مئٽرڪ جي پهرين ڇوڪرن. شاگردن. چوهڙ مل پنجاڻي، نولراھ آڏواڻي، ڏيارام چيمبل ۽ ڪوڙو مل ڪلاڻي. لاء امتحان پاس ڪرڻ ايندو ڏکيو هو، جو رڳو هڪ شاگرد چوهڙ مل پنجاڻي امتحان پاس ڪري سگهيو. پر انگريزن سندن صلاحيتن کي ڄاتو ٿي. انهن مئٽرڪ ۾ ناپاس ٿيلن کي ٻين نوڪريون ڏيئي سندن همت افزائي ڪئي، ۽ انهن ڪيڏو نه نالو ڪيڏو ڏيارام چيمبل وڏو وڪيل ٿيو. هن ڊي. جي سنڌ ڪاليج. جيڪو سندس نالي پويان سڏجي ٿو. جي مالي مدد لاء ڪيترن ئي هندن کان هڪ مهيني جو پگهار چندي ۾ ورتو. نولراھ هڪ وڏي اسڪول، 'نولراھ هيرانند اڪيڊمي' جو ٻاٻو وڏو جيڪو سندس ۽ پائس هيرانند جي نالي پويان سڏجي ٿو. ڪوڙي مل (1916ع - 1844ع) 'سامي' جي سلوڪن جي گوجنا ڪري اهي ڇپايا، جنهن سامي کي شاهه ۽ سچل سان گڏ، ٽئين وڏي شاعر جي حيثيت ڏني. ڪوڙي مل استادن جي سکيا جي ٻن صدارت ڪئي ۽ سنڌ جي دچولي واري علائقي، 'ساهتي' ۾ نئون روح ڦوڪيو.

چوهڙ مل پهريون گورنمينٽ ٿيو ۽ تارا چند پهريون سنڌي ڊاڪٽر ٿيو. ساڌو هيرانند پهريون سنڌي اخبار/رسالي 'سنڌ ٽائيمس' (Sind Times) ۽ 'سنڌ سڌار' جو ايڊيٽر مقرر ٿيو ۽ ڪنول سنگهه، پهرين سنڌي روزنامو 'سنڌ واسي' (1914) جاري ڪئي. پر برطانوي دؤر جو سڀ کان وڏو سنڌي، جنهن کي اسان سياست کان پاسيرو رکنداسين. رشي ڏيارام هو. (ڏيارام گدومل شاهائي کي ڪلهوڙن ۽ ٽالپورن جي دؤر جي مشهور شخصيت گدو مل جي پويان سڏجن ٿا گدواڻي آڪهه،

سان ملائي منجهان ٿي وڃي. هو بيشڪ 'يگ پيش' (The man of the Age) آهي. هن برطانوي دؤر دوران سنڌ جي روشن ۽ بهترين ايماندار ڪئي.

ڏيارام (1857-1927ع) دسترڪٽ اينڊ سيشن جج جي عهدي تي رسيو. هر سندس اصلي ڪم ڪورٽ کان ٻاهر هو. ڊي. جي سنڌ ڪاليج ۾ قائم ڪرڻ ۾ مدد ڪرڻ کان سواءِ، ڪراچي ۾ هڪ وڏي هاسٽل 'ميتارام هاسٽل' تعمير ڪرڻ لاءِ هن پنهنجي پاڻ ۾ ۱۰۰۰ روپيا ڏنا. هن ڪراچي ۾ ڏيڻ لاءِ ٽي ڪروڙ روپيا ڏنا. هن ڪراچي ۾ ڏيڻ لاءِ ٽي ڪروڙ روپيا ڏنا. هن ڪراچي ۾ ڏيڻ لاءِ ٽي ڪروڙ روپيا ڏنا.

ڏيارام 'ناري شالا' قائم ڪرڻ ۾ مدد ڪئي، جيئن اتي وڏيون پنهنجو وقت گرو گراٽ صاحب پڙهڻ ۾ گذارين ۽ سماجي ڪم ڪن. هن 'اسان جي چوڪرين خلاف ستن ٻاڻ' خلاف مهم هلائي. اهي ٻاڻ هئا: تروڪڙين لاءِ سندن چاهي ۽ ٻانهن ۾ سڃاڻپ ٿيڻ، ڪهن اسڪول نه موڪلائڻ ۽ راند نه کيڏڻ، سندن ٻانهن ۾ ٻانهن جو بوج پاران ٿيڻ، ننڍن ۾ شادي ڪرائڻ، سسڻ طرفان ڪين هيسائڻ، ننڍن ۾ ٻار ڄمڻ، وڏن دوران موت. ان کان پوءِ سرد جو هڪدم هي شادي ڪرڻ. هن ڏاج (ڏيڻي لپي) جي رواج خلاف جنگ جوڙي ۽ پنچائت کان وڌيڪ وڌيڪ سڙ رهيا هئا. ڪراچي ۾ جڏهن سندس ڏي رکڻي ۾ جي شادي ٿي ته ان موقعي تي هن پاڻ رڳو ٻاڻ ۽ شربت پياري اهڙو مقال قائم ڪيو. (آگري جي راڌا حواسي ٻنٽ وارن سنڌي عورت کي پنهنجي ٻانهن ۾ عاج جي ٻانهن ۾ ٻڌڻ رڳو هڪ يا وڌيڪ سونا ڪنگڻ پائڻ لاءِ چيو.) ڏيارام هليڪ ۾ ورتل پيمارن جي خدمت ڪرڻ لاءِ ٽي مهينا موڪل ورتي ۽ انهيءَ وقت دوران عيسائي پادري جي تبليغ ۾ ڦاٿل اٿس. وڏن ٻنهن کي بچائين.

سندس پيءُ، گڊومل ست سال هردوار ۾ سنسڪرت جي

اڀياس ۾ گذاريا هئا. هن سنڌ ۾ واپس اچي برهمڻن جي چوڪرن کي سنسڪرت زبان ۾ سڏي ڪري. جڏهن چوڪرن سائنس بحث ڪيو ته ڪهڙو برهمڻن جي حيثيت ۾ ڪاٺڻس. مٿاهين هنڌ تي ورهائيو وڃي، جو هو پاڻ هڪ معمولي عامل آهي ته هو ڪٿو ۽ ڪيئن مٿاهين هنڌ تي وهاريائين. هو ڪيئن وظيفو پڻ ڏيندو هو. سندس پٽ ڏيارام انهيءَ مقصد لاءِ حيدرآباد ۾ هڪ 'سنسڪرت هال شالا' جي سهڻي عمارت جوڙائي.

ڏيارام کي ماهوار 1120 رپيا ملندا هئا، جنهن مان 150 رپيا پاڻ تي خرچ ڪري، باقي سمورا خيراتي ڪمن ۾ ڏيئي ڇڏيندو هو. ايتري قدر جو هن آرمي خريد ڪرڻ تي چند آنا به خرچ نه ڪيا ۽ پنهنجو پنڪو دريءَ جي شيشي جي اڳيان ٻڌندو هو. هن انشورنس ڪمپني ۽ پراويڊنٽ فنڊ قائم ڪيا ۽ هوميوپٿي جو اڀياس ڪيائين ۽ ان کي هتي ڏنائين.

جج جي حيثيت ۾، ڏيارام تمام اوچي شخصيت جو مالڪ هو. جڏهن شڪارپور جي هڪ سيمڪ، بهول داس زوري ڪئي ته هن کيس ست سال جيل جي سزا ڏني، جيڪو هڪ سيمڪ تمام مقبول شخص هو. ٻيو مشهور مقدمو، جيڪو هن فيصل ڪيو، حضوريءَ جو هو. هن مذهبي شخص تي قتل جو الزام هو. هن پنهنجي بچاءَ ۾ چيو ته "مقتول کي قتل ڪرڻ لاءِ مون کي الله جو حڪم (الهام) ٿيو هو." ڏوهاريءَ جي الهام جي باوجود، ڏيارام کيس عمر قيد جي سزا ڏني.

هر هن سڀ کان اهم مقدمو احمدآباد جي جامع مسجد جو فيصلو ڪيو هو. مسجد جا امانتدار مسجد جي زمين جا حصا وڪڻي، پيسا پاڻ هڙپ ڪري رهيا هئا. امام ڪورٽ کي رجوع ڪيو. مقدمو ٻارنهن سالن تائين اينڪهڙو رهيو. هر جڏهن ڏيارام ڊسٽرڪٽ جج مقرر ٿي آيو ته هن اهو مقدمو لاڳيتو ٻارنهن ڏينهن تائين هلايو، سڀني فارسي دستاويزن جو اڀياس ڪيائين ۽ وڪرو ڪيل زمين مسجد کي واپس ڪرڻ جو

حڪم ڪيائين. هن پنهنجو حڪم، ڪاغذ تي نه، پر عرصي ٽئين قائم رهن لاءِ، ڪپڙي تي لکيو. ڪئين ورهيه پوءِ مسجد جي امام چيو: ”جهڙي ريت ڏيارام مقدسو هلايو، مون محسوس ڪيو جن پيغمبر خود حج جي ڪرسي تي ويٺو آهي.“
 لارڊ ڪرزن (Lord Curzon) جڏهن ڏيارام سان مليو ته هن کيس مبارڪ ڏيندي چيو: ”فاضل حج، اسان کي اوهان جي لياقتن جي خبر آهي.“
 برڪ هارسي سماج سڌارڪ ۽ خالق جي خدمتگار، بهرام جي. ملباري، ڏيارام جي زندگيءَ تي هڪ ڪتاب لکيو، جنهن جو پيش لفظ ٻئي ڪنهن نه، پر فلارينس نائيٽنگيل (Florence Nightangle) لکيو آهي.

انتهائي قريبن شخص، ڏيارام پنهنجون شامون ڀائي ڪلاچند ۽ ڀائي مولچند گهاني وٽ گذاريندو هو، جيڪي ٻئي سنت پرش هئا. سندس ٻيو دوست حيدرآباد جي ”گر مندر جو ٻائو گرنت صاحب هو. ڏيارام سنسڪرت ۾ گيتا، عربي ۾ قرآن ۽ عبرانيءَ ۾ بائيبل پڙهي سگهندو هو.
 ان وقت، 1878ع ۾ سنڌ ۾ هڪ وڏو واقعو ٿيو. ٺارو نالي هڪ هندو نوجوان هڪ مسلمان چوڪريءَ جي عشق ۾ قاسمي، ساڻس شادي ڪرڻ لاءِ، پنهنجي زال ۽ ٻارن سميت مسلمان ٿيو. جڏهن شيخ ٺارو پنهنجي مسلمان زال وڃائي ته هن پنهنجي ڪٽنب ۾ واپس موٽڻ چاهيو ۽ هندو ٿي ويو.

”شديءَ جي رسم ادا ڪئي ويئي، پر شوقيرام آڏواڻي (نولراھ ۽ هيرانند جو ٻيءَ)، جيڪو آوتراھ کان پوءِ پنچايت جو مکي ٿيو هو، کيس هندو جي حيثيت ۾ قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو. آوتراھ، گڏو مل ۽ ٻائي گرنت صاحب ساڻس بحث به ڪيو، پر سڀ اجايو ثابت ٿيو. نتيجو اهو نڪتو جو حيدرآباد ۾ ڏقيڙ پئجي ويو. ايتري قدر جو ٻنهي ٿرين پنهنجا مسان جدا ڪيا. سڀئي سمجهدار هندو گهٻرائجي ويا. شوقيرام کي چار پٽ هئا. منجهانئن ٽي بي اولاد ٿي ويا، چوٿون هيرانند هو، جنهن کي ٽي

ڏيکرون هيون، جن مان ٻه ننڍڙا ٻچا مري ويون ۽ ٽين ٻچي بي اولاد مري ويئي. ماڻهن شوقيرام جي ڪٽنب جي خاتمي کي شيخ نارو جي معاملي ۾ ٻاڻي گرهت صاحب جي بددعا سان منسوب ڪيو.

ڏيارام پنهنجي فلاحِي ڪمن کي سنڌ تائين محدود نه رکيو. هن شملي جي ڀرسان، ڌرم پور ۾ سؤ ايڪڙ زمين حاصل ڪري، اتي ئي - بي سٽيٽوريم قائم ڪيو. سندس انهيءَ ڪوشش کي لارڊ هارڊنج (Lord Hardinge) ڏاڍو ساراهيو. هن بمبئي جي بانڊرا علائقي ۾، 'سيواسدن' جو ٻيو وڏو. 1925ع ۾ امرتسر ۾ 'شانتِي آشرم' قائم ڪري 'شرومڻي گردوارا پنڌڪ ڪاميٽي' جي سپرد ڪيائين، جنهن کي ٻيو 'گردوارا داس نمبري' جو نالو ڏنو ويو.

ڏيارام سموري هندستان جو سفر ڪيو ۽ پنهنجي چئن اولڪاٽ (Col. Olcott)، ۽ لاهور ۾ مهاتما هنسراج ۽ ديال سنگھ معيٺيا سان خط و ڪتاب ڪيائين. هو لنگور جي شانتِي اڪيڊمي ۾ جڳديش چندر بوس کي سندس ڪوجنائِي ڪم لاءِ ساندھ مالي مدد ڪندو رهندو هو. هن پنهنجي وڏي ڀاءُ جي نالي، پنهنجي سموري ملڪيت جي 'ميدارام ڌرمادا ٽرسٽ' قائم ڪئي. ٻچاڙي ۾ هن هڪ سال جي عرصي جو 'مون ورت' (ڇنڀ روزو) رکيو. انهيءَ عرصي دوران، گانڌي ساڻس ملڻ ويو، پر هن معذرت گهري. ۽ کيس پنهنجي 'مون ورت' قائم رکڻ ۾ مدد ڪرڻ لاءِ چيائين. هن پنهنجي پٽ ڪيول رام شاهائيءَ کي 11 آڪٽوبر 1927ع تي لکيو ته سندس ڊائري Experiments With Truth (سچ جا تجربا) آهن. ٽي ڏينها پوءِ، جڏهن گانڌي پنهنجي آتم ڪٿا لکي ته جڙام داس دولت رام جي چوڻ تي هن پڻ انهيءَ جو عنوان Experiments With Truth

ڏٺو. ڏيارام تڏهن کان ئي 'رشيءَ' جي حيثيت سان ڄاتو
وڃڻ لڳو.

اهي اهڙا ماڻهو هئا، جن سنڌ جهڙي ننڍي صوبي کي
مهاڻ بنايو. سنڌ ۾ ثقافتي جاگرتا ۽ آزاديءَ جي هلچل لاءِ
مهدان تيار ڪيو.

پرهمو سناج کان راشٽريہ سيمونڪ سنگھن ٿاڏين

جڏهن 1843ع ۾ انگريزن سنڌ جون واڳون ورتيون ته دريا جي ٻنهي ڪنارن تي ٺهرايل واريءَ کان سواءِ ٻيو نه ڪهڻو ڪجهه هو، جنهن ۾ ڪٿي ڪٿي ساوڪ جا لڪرا پيا هئا. ڪراچي هڪ ننڍڙو تجارتي شهر هو ۽ گيلاديءَ جي شهر، حيدرآباد جي صورت، بدحال منهن ۽ لاندين کان ٿوروئي ڪا بهتر هئي. ڪا به ڏسڻ جهڙي يادگار عمارت نه هئي ۽ نه ئي ميرن جا محل اهڙا عالشان هئا. زندگي غريب ۽ مختصر هئي، جيتوڻيڪ اها ايتري خراب ۽ ٽرڪي نه هئي.

1947ع جي سنڌ هڪ تمام نرالو معاملو هئي. اها ڪجهه اهڙي هئي، جنهن کي ٻراڻي زماني جا هندو، مسلمان ۽ انگريز ساڳي ريت آدمي ۽ ڇان باد ڪندا آهن. پير حسام الدين راشدي چوي ٿو: اها ”ڪنوار جهڙي هئي“ هئي. اها رڳو وڏن ماڻهن جي ڪرڻي نه هئي، پر اها تبديليءَ جي هوائن جو مجموعي نتيجو هئي، جيڪا سڀني طرفن کان لڳي رهي هئي. ”بدقسمتيءَ سان سنڌي مسلمانن کي پڻاڻي هوائ نه ملي. ٻيا انهن پاڻ نه ورتي. معلم اڪثريت جو سنڌ هٿيو، هندو اڪثريت جي بيمئي پرزيادلسيءَ جو حصو بنجي ويو. بيمئي جو سرڪاري لڏو، پنهنجي سياريءَ جي دؤرن دوران، سنڌ سان شڪار گاهه جو سلوڪ ڪندو هو.“

وهابي تحريڪ پنهنجي اسلامي بنياد پرستيءَ جي انتهائي سگهه سان، مختلف متن واري سنڌ ۾، گهڻن ماڻهن کي متاثر

ڪري نه سگهي، جيڪي پيرن، مقبرن ۽ تعويذن جي اثر هيٺ هئا. وهابي اڳواڻ سيد احمد بريلوي سنڌ ۾ آيو، ۽ حرن کي دين جي مقصد لاءِ پنهنجي پير سان جنون جي حد تائين ارپيل جماعت جي طرز تي، وري منظم ڪرڻ ۾ مدد ڪيائين. هر سنڌ جي ميرن ڏٺو ته انگريز، سڳن کي نونڊن پئي ۽ ڏک ٻڌي، کين هٿسائڻ لاءِ سيد کي استعمال ڪري رهيا آهن. اهو علائقو اڄ ڪلهه اتر-اولهه سرحدي صوبو سڏجي ٿو. هر سکن سان وهابي ويڙهن رنجيت سنگھ کي سنڌ ۾ وڃي شڪارپور تي قبضو ڪرڻ کان روڪي رکيو هو، جيڪو کين افغانستان کان مليو هو.

اڻويهين صديءَ جي پوئين اڌ ۾، برطانوي راڄ هندستان ۾ ڏاڍو مقبول ٿيو ۽ خاص ڪري لارڊ رين ته ڏاڍو مقبول هو. بنارس ۾ سندس گاڏي هڪاشيءَ جي پنڊتن چڪي هئي. سموري ملڪ ۾، کيس پيش ڪرڻ لاءِ هزارين آجواڻي تقريرون، مکيه شهري صحيحون ڪري رهيا هئا. 1884ع ۾، سندس خدمتن جي مڃتا ۾ کيس اڳواڻن جو صحيح ٿيل پاداشت نامو موڪلڻ لاءِ 'سنڌ سپا' پڻ ڪراچي ۾ هڪ ميٽنگ ڪوٺائي. انهيءَ ميٽنگ ۾ خان بهادر حسن علي آفندي انهيءَ تجويز جي مخالفت ڪئي ۽ چيائين ته کيس رڳو خط لکڻ ڪافي ٿيندو. ڏيارام ڪاوڙجي ويو ۽ چيائين ته جيڪڏهن سنڌ باقي ملڪ وانگر رين کي مان ڏين ۽ ناڪام ويئي ته اها لعنت ٿيندي. آفندي ڪاوڙ مان احتجاج ڪندي 'لعنت لعنت' چوندو ٻاهر نڪري ويو. 'سنڌ سپا' جو وفد، جنهن ۾ ڏيارام هيزاند، فتح علي ۽ ٻيا شامل هئا، روانو ٿيو، جيڪو بمبئي پهچي رين جي هڪ عام آجياڻي جي تقريب ۾ رين وفد سان وڃي گڏ ٿيو. هر آفندي انهيءَ وفد ۾ گڏ نه ٿيو، ۽ انهيءَ جي پٺي سال، 1885ع ۾ مسلمان شاگردن لاءِ سنڌ مدرسو قائم ڪيائين. جيتوڻيڪ مدرسي انگريزن جي تابع داريءَ جي خلاف ناراضهي وڃان جنم ورتو هو، پر ڪنهن

صوبو جي سياسي يا ادبي زندگيءَ تي ڪنهن خاص اثر کان سواءِ اهو هڪ عام اسڪول ٿي اڀريو. ڪافي عرصي تائين، انهيءَ اسڪول جا هيڊ ماستر انگريز هئا. مسلمان زميندارن، مسلمانن جي تعليم لاءِ مدد ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو، جو کين پ پ هو ته جيڪڏهن سندن پورهيت هارين جو اولاد اسڪول وڃي پڙهي پيو ته اهي سندن ٻڌا ٻانها ٿي نه گذاريندا. اها ڪافي دلچسپ ڳالهه آهي ته علي ڳڙهه مسلم يونيورسٽي (AMU) پڻ سنڌ تي ڪو گهڻو اثر نه ڇڏيو. محمد امين ڪوسو علي ڳڙهه جو هڪ ئي گريجوئيٽ MLA ٿيو، جيڪو ڪانگريس ۾ شامل ٿيو.

سنڌ تي خلافت تحريڪ گهڻو اثر ڇڏيو. ايتري قدر جو شيخ عبدالمتين ليلاراف، شيخ عبدالرحيم (ڪرپالائي) ۽ عبداللہ سنڌي (سڪ جي گهر ۾ جنميل) دشمني رومال مقدمي ۾ ملوث ٿيا. جنهن تحت افغان بادشاهه کي هندستان کي 'آزاد ڪرائڻ' جي دعوت ڏنل هئي. پر انهيءَ ڳالهه کين رڳو ڊگهي مهل جي مڙا يا جلاوطني ڏياري. هزارين سنڌي مسلمان هجرت ڪري افغانستان ويا، پر کين هتي سان موٽڻو پيو. خلافتي ۽ ترڪي جي مسئلي کين اولهه ايشيا جي معاملن ۾ الجھائي وڌو. پر عرب ترڪي مخالفت سندن مٿيون منجهائي ڇڏيون. ترڪي کي نجات ڏيندڙ جي هميشه سان ڪمال پاشا جي آمد منجهن خوشيءَ جي لهر پيدا ڪري ڇڏي. پر ڪمال پاشا جي ملائڻ، عربي زبان ۽ فوض-لوپي دشمني کين ٿڌو ڪري ڇڏيو. ايتوڻيڪ عروج تڏهن مڪمل ٿيو جڏهن ايران، عربستان ۽ ترڪي جي اڳواڻن خلافت تحريڪ کي ڪلھاب ڪيو ۽ پاڻ کي هندستان ۾ آزاديءَ جي هلچل جي حق ۾ ظاهر ڪيائون.

جڏهن هندستان جا مسلمان اڙدو ۽ آقبال کي مٿاهون ڪري پيش ڪري رهيا هئا ته دورانديش سنڌي مسلمانن اڙدو کي 'مڙو' چئي ڪلھاب ڪري رد ڪيو. کين اهرج لڳي.

رهيو هو ته اقبال، افغانستان جي بادشاهه، امان الله توڙي ڪاننڊ
 هوءَ جي تخت ڏئي ۽ انگريزن جي چاڙهي نادر خان کي ساراهي
 رهيو آهي. انهن سمورن ڳالهه کي مفاد پرستيءَ جي
 انتها سمجهيو.

هڪ وقت ۾، ڌرم پٿاڻي جي واقعن سنڌي مسلمانن کي
 جذباتي هڻي ڏني. پر هندو جاگرتا ۽ آزاديءَ جي هلچل جي
 تمڙيءَ جي ڪري، انهن واقعن کي پڻ پنڄو اچي ويو.

ڪيترن ورهين تائين، سنڌي مسلمانن، ٻي هر شيءِ جي
 پيٽ ۾، سنڌ کي بمبئي کان جدا ڪرڻ تي گهڻو زور ڏنو.
 سنڌ کي جدا ٿي اڃا ٻه سال مس گذريا هئا، جو ٻي عظيم
 جنگ چڙهي پئي، جنهن جي دوران ڪانگريس جو ”هندستان
 ڇڏي وڃو“ (Quit India) ۽ مسلم ليگ جو ”سنڌو ٻيڊم“
 (Direct Action) جهڙا سياسي طوفان رونما ٿيا. سنڌين کي
 ايترو وقت ٿي، ته مليو جو هنڌاڻا ٿي پنهنجي مستقبل بابت
 سوچين. مسلمان هارين پنهنجو پاڻ کي ”لنڪي“ چورائي، مسلم ليگ
 کي ووت ڏنا. پر اها ڳالهه سڌن دل وٽان نڪري پئي. بنيادي
 طور تي، اهي ”پير“ جا پوئلڳ هئا ۽ ”وڏيري“ سان واڳيل.
 هئا انهن قرض جي صورت ۾ سونا آنا ڏيندڙ وائي جي حفاظت
 هڪئي. ۽ غافل ديوان جي، سندس قابليت ڪري عزت، ڪئي.
 سنڌي مسلمان دل ڇو ڇو هو، پر فرقي واران هو اڪيس تبديل
 ڪري ڇڏيو هو. پر انهن هوائن هندن کي اهڙو بدلائي ڇڏيو.

جو اهي سڃاڻپ کان ٻاهر ٿي ويا.
 جڏهن انگريزن سنڌ پنهنجي قبضي ۾ ڪئي ته هندو نهايت
 جو ڪاٽمي حيثيت ۾ هئا. هو ”ديوان“ هئڻ جي حيثيت سان
 اهم عهدن تي هئا. ۽ ”سيٽ“ هئڻ جي حيثيت ۾ خوب دولت
 مڙهي هئا. هنن به وڏي کان وڏي ”ديوان“ ۽ وڏي
 کان وڏي ”سيٽ“ کي ڪوبه ”پير“ آرام سان ۽ ڪنهن به ”پير“
 جي فتويٰ سان برباد ڪري سگهيو ٿي. هندو ڌرم، سنڌين ڌرم.

جي حيثيت سان قائم هو. دوکين جي سفر ۽ گرهستين جي تھڙي پائڙن، پراڻي روشنيءَ کي قائم رکيو هو، جيڪا ايتري روشن نه هئي. راجا گوپچند ۽ گروگورکناٿ جي آکاڻين ماڻھن جي دامن کي پاڻ ڏانھن ڇڪيو هو. ايتري قدر جو شلم عبداللطيف ’وندر جي وٺن‘ (ورنداون) کي ڳاڻو ۽ گنجي ٺڪر ۾ گڏ ڏئي ڇڏيائين: ”گنجي ۾ گڏ گھڻا“ جنھن ۾ آڳاٽو ڪاليءَ جو مندر هو، مٿ ۽ مڙھيون، نمودي ۽ پيوت، ايتري قدر جو ڏندڪٽائڻ ۽ معجزن عام ذهن کي قابو ڪري ڇڏيو هو. رڳو روھڙيءَ لاءِ چيو ويندو هو ته انهيءَ سوا لک سخت ڏنا آھن. ان کان پوءِ ٻيا ڪيترائي مقامي سنت جهڙوڪ پاڻي ڪلاچند، پاڻي دلپٽ، پاڻي وسڻ، پاڻي مولچند، پارو شاھ، ٺيلا شاھ، کان سواءِ مھان سوامي بنڪندي صاحب به هو، جنھن 1823ع ۾ سکر ۾ ساڌ بيلو مندر قائم ڪيو. ٻيا جهڙوڪ آچاريا جھوتنام ڪرپالائيءَ جو پيءُ ۽ ڪاڪو پڳوان داس (1922ع-1842ع) آديءَ پور جي شري ناٿ دواڙي، راجا ڇيلا ڀٽاءِ (هڪ پيري، ڪرپالائي جھوت جي هڪ سوٽ ناٿ دواڙي جي ’لڏن جي پرساد‘ کي سخت ڪوٺيو هو) ته پوتر پرساد تي، راه ڏيڻ جي انهي گستاخيءَ لاءِ ڪاڪو سندس پويان پٺ ڪٽي ھمو هو. پر انهيءَ نشان گڏ، اها حقيقت آهي ته، جڏھن انگريزن سنڌ جون واڳون ورتيون ته هندو پٽھنجي ’منڊرن‘ ۾ نه ’پورتي‘ رکي سگھيا. ٽي ۽ نه ٽي، گھنڊ ۽ چاڻي سگھيا ٿي. پنجاب ۾ سکن جي راج هندي ھندن جي اخلاقي ھمت ۾ واڌارو آندو، جن جھت پٽھڪجھ، ’گروڌواڙا‘ قائم ڪيا ۽ بس.

پر انگريزن جي اچڻ سان بوسم خوان آفتن ڪاٽيا، بمبئي ۾ ڌرم ٿيڻ سان، سنڌ ھندستان جي ھندن سان تھڙڪاري طور تي ۽ گھراڻيءَ سان قريب ٿي ويئي. سنڌ ۾ وڏي تعداد ۾ گجراتي واپاري ۽ رھتا ۽ ھلڻسي آڻيا. ڪراچيءَ جو مٿ کان وڏو اسڪول ’اين جي-وي گورنمنٽ ھاء اسڪول‘ هڪ

مرهڻي تعليمي ماهر، نازاين جڳن نات جي نالي پويان قائم ٿيو.
۽ ڪراچي جو سڀ کان سٺو اسڪول 'شاردامندر' هو،
جيڪو گجراتي خانگي اسڪول هو.

سنڌ جي هنڌن لاءِ پرائمون للڪارون نه هيون، پر
نيون للڪارون پڻ آپري آيون. اسلام هميشه هڪ للڪار
رهيو هو، ۽ هاڻي عيسائيت پڻ للڪار بڻجي آپري آئي. (امان
چوندي آهي ته اڻويهين صديءَ جي موڙ تي، مبلغ (مشنري)
عاملن جي گهرن ۾ سندن ننڍين چوڪرين کي انگريزي پڙهائڻ
لاءِ اچڻ لڳا. اهي مبلغ ڏاڍا سٺا هئا. پر وڏڙن فيصلو ڪيو
ته سندن مقصد ڪنهن عيسائي مذهب ۾ آڻڻ جو هو، ۽ تنهنڪري
سندن ٻئي مقصد کي ٽارڻ لاءِ چوڪريون کڻڻ هٿان لڪي
وينديون هيون.)

'جوت' جو ايڊيٽر ۽ 'انگريزي-سنڌي' ۽ 'سنڌي-انگريزي'
ڊڪشنرين جو مصنف پرماتند مهوارام نالي هڪ معتبر سنڌي
حقيقت ۾ پنهنجو ڌرم ڇڏي وڃي عيسائي ٿيو.
پر انهيءَ کان وڌيڪ گنجير مسئلو، جديديت جي للڪار
هو. بمبئي، ڪلڪتي ۽ لنڊن سان رابطي اهو ثابت ڪري
ڏيکاريو هو ته سنڌ هڪ بيٺل هاليءَ جو دٻو هو. هي اهي
ڏينهن هئا جڏهن سنڌي عورتون پردو ڪنديون هيون ۽ ٻارنهن
ورهين جون چوڪريون مائرون ٿينديون هيون. نوجوان ٻنان
تعليم جي گهٽين ۾ ڌڪا پيا کائيندا هئا. هوليءَ جو ڏينهن
شراب پيئڻ لاءِ سٺو موقعو هو. جنم اشٽميءَ تي جولا ڪرڻ
ڌرم تي هٿن برابر هو. سموري سال دوران ماحول ڪنڊين ڪارين
سان ڀريل هوندو هو.

سڪ. ٻيٽ، جيڪو اسلامي راڄ جي آخري ڏينهن دوران
آئت جو ڪارڻ هو، انهن للڪارن جو مقابلو ٿي ڪري
سگهيو. اهو ماڻهن ۾ ڏاڍو مقبول ٿي جاري رهيو. هزارين
ماڻهو گروناٿڪ جي جنم ڏينهن تي ساري رات جاڳڻ لڳا.

بيوڪي جنم اشتهميءَ تي ڪجهه نه ڪندا هئا. اهي گروپيد جي ڏينهن تي پاڇين تي گذارو ڪرڻ لڳا، جڏهن ته خود سڱ به اهڙو موقعو ملهائڻ لاءِ گوشت واپرائيندا هئا. پر سڱ پنٿ نين لڳارن جو جواب نه هو. پر جيڪڏهن سماج کي جيترو رهڻو هو ۽ آسرو هو ته ڪو ته جواب گهڻو هو.

انهن لڳارن کي، سواءِ شوقيرام ننديرام آڏواڻيءَ جي ٻي نولراه (1893ع-1843ع) جي، ٻئي ڪنهن به بهادريءَ سان منهن نه ڏنو. هو پنهنجي لياقت، ساک ۽ اربناسان ڪلازڪ مان ٻڙهي ڪليڪٽر ٿيو، جيڪو انهن ڏينهن ۾ هڪ هندستانيءَ لاءِ سڀ کان وڏو عهدو هو. نولراه 'سڪ سپا' جو پاڻو وڌڻ جيڪا گرونانڪ جي معتقد، معتبر هندن تي مشتمل هڪ جماعت هئي. هو 26 ورهين جي ڄمار ۾، مات ميٺ ۾ ڪلڪتي هليو ويو ۽ ڪيشپ چندرسين سان مليو. ڪلڪتي ۾ جيڪي ڏاڏاڻين، ڪيشپ ڪسان جيڪي ٻڌائين ۽ برهمو گهراڻن جي پنچائتي مرڪز "ڀارت آشرم" ۾ جيڪي آزمودا حاصل ڪيائين، انهن ڳالهين، سنڌ جي ٻيهر اڏاوت بابت سڀني سوالن جا جواب ڏنا، جنهن جو نتيجو رشي ڏيارام جي لفظن ۾ "جديد سنڌ جو معجزو" هو.

نولراه ۽ سندس ساٿين 'سڪ سپا' جو نالو، ٿاڻي 'سنڌيچا' رکيو. هو دل و جان سان چوڪرين ۽ چوڪرين کي تعليم ڏيڻ جي ڪم ۾ ڪتاهي ڀريو. هو برهمو وارن جي زندگيءَ ۽ سکياڻن مان ايترو آتساهت هو، جو پنهنجا پسا خرچ ڪري حيدرآباد ۾ هڪ بهترين 'برهمو مندر' جوڙايائين. (سول اسپتال جي پري سان، انهيءَ جاءِ تي اڄ ڪالھ حسنين اسڪوائر لبرٽي مارڪيٽ جي عمارت بيلل نظر اچي ٿي.) هن پنهنجي پاڻ هيرانند (1893ع-1863ع) کي ڪلڪتي موڪليو جتي هن پنهنجو گهڻو وقت ڪيشپ چندرسين سان، سندس گهر جي پاڻيءَ وانگر گذاريو.

ڪلڪتي ۾، هيرانند کي شري رام ڪرشن پرمهنس جي پوتر سنگ ۾ به رهن نصيب ٿيو، جنهن سندس ۽ سوامي وويڪانند جي باري ۾ هڪ ڀيري چيو هو: ”نريندر تمام مٿيون سطح جو آهي. هيرانند پڻ انهيءَ سطح جو آهي. سندس فطرت ڪنڌي نه ٻارن جهڙي (معصوم) آهي! ڪنڌو نه ملو سڀاڻ آهي سندس! مان کيس پڻ ڏسڻ چاهيان ٿو.“ ڪنهن ٻئي موقعي تي چيو هئائين: ”جيڪڏهن شادي شده ماڻهو ايشور لاه پيار وڌائيندا ته اهي دنيا سان ڳنڍيل نه رهندا. هيرانند شادي شده آهي. پر آهي ته ڇا ٿيو؟ هو دنيا سان ڳهڻو ڳنڍيل نه رهندو.“

ڪلڪتي ۾ هيرانند 1883ع ۾ پنهنجي تعليم پوري ڪري ورتي هئي ۽ سنڌ ڏانهن واپس وريو. پر اپريل 1886ع ۾، جڏهن شري رام ڪرشن سخت بيمار ٿي پيو - سندس ذهانت 15 آگسٽ 1886ع تي - ٿيو - هيرانند خاص طور تي پنهنجي گروه کي ڏسڻ لاءِ ڪلڪتي ويو. رام ڪرشن کيس ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو. هن نريندر کي اندر سڏي چيو: ”مان اوهان ٻنهيءَ کي گفتگو ڪندي ٻڌڻ چاهيان ٿو.“ سندن روحاني گفتگو جي آخر ۾ نريندر هڪ گيت هيرانند لاه ڳاتو: ”حقيقت ۾ ڌرتي پاڻيندڙ پاڪ وارو آهي.“

هڪ ڏينهن، انهيءَ آخري ملاقات جي دوران، هيرانند پنهنجي گروه جا ٻه ڏهاڻي رهيو هو ته هن چيس: ”فرض ڪر ته تون سنڌ نٿو وڃين. فرض ڪر تون نوڪري ڇڏي ٿو ڏين، پوءِ تون هتي رهي ڇو نٿو پوين؟“ هيرانند ورائيو: ”پر منهنجو ڪم ڪرڻ لاءِ اتي ڪوبه ناهي.“ هيرانند رام ڪرشن کي سنڌ اچڻ جي دعوت ڏني. رام ڪرشن خوش ٿيو ۽ چيائين ته مان ڏاڍو بيمار آهيان ۽ سنڌ تمام پري.“ پر رام ڪرشن هيرانند کي ياد ڏياريندي ڪجهه سنڌي پاڇاما موڪلڻ لاءِ چيو، جو سندس ڌرتي ٻڌڻ ۾ ڪسڪي ٿي ويئي.

ٻنهي پٿرن - نولرا ۽ هيرانند - سنڌ ۾ نئون سامهون ٿيو. هنن حيدرآباد ۾ ”يونين اڪيڊمي“ شروع ڪئي، جتي ڪا به ان جي بابت ڄاڻ ناهي هوندي. نولرا هيرانند اڪيڊمي

مشهور ٿي. (سوسائٽي ۾ گول بلٽنگ جي سامهون، انهيءَ عمارت ۾ اڄ ڪالھ گورنمنٽ هاءِ اسڪول ۽ حيدرآباد سنڌ لا ڪاليج قائم آهن.) انهن چوڪرين جو پهريون اسڪول شروع ڪيو، ۽ کين پڙهائڻ لاءِ لکڻو جي پن گهوش ڇنڻن کي مقور ڪيائون. هيرانند پنهنجي پن ڀينرن کي بهار جي بانگي پور شهر ۾ اگهور ڪامي ٻرڪاش راه وٽ پڙهڻ لاءِ وٺي ويو، جيڪا ڊاڪٽر بي. سي. راه جي ماءُ هئي، جيڪو پوءِ اولهه بنگال جي وزير اعليٰ جي هڏ تي پهتو. سنسڪرت جي سکياتي خصوصي ڏيان، ڏنو ويو. سندن سنسڪرت جي شاگردن مان هڪ روچند بهلارام هو، جيڪو سنڌ جو واحد هندستاني جوڊيشل ڪمشنر جي عهدي تي رهيو.

هنن ڪراچي ۾ هڪ 'ڪوٽھ-گهر' ۽ شڪارپور ۾ 'پتھر خانو' کوليو.

ننڍپڻ جي شاديءَ جي خلاف سندن مهر، کين مصيبت ۾ وجهي ڇڏيو. نولراھ هيرانند اڪيڊسيءَ جو هڪ شاگرد، هونڊوسل پنهنجي سرڪاري نوڪريءَ واري چاچي کي چيو ته هو انهيءَ عمر ۾ شادي نه ڪندو، پوءِ پلي کڻي سندس پيءُ به کيس چو نه چوي. انهيءَ بنياد تي بمبئي جي ڊائريڪٽر پبلڪ انسٽرڪشن وٽ شڪايت درج ڪرائي وڃي ته هيرانند پنهنجي والدين جي عزت ٽٽو ڪري، انهيءَ تي ڏي-پي-آءِ هيرانند کي سبب پيش ڪرڻ لاءِ چيو. هيرانند بمبئي پهتو ۽ سنڌي سرڪاري عملدارن جي چوڻ تي هو دهنامي کان بچي ويو.

شراب پيڻ، جوا ڪرڻ ۽ گارين ڏيڻ خلاف سندن مهر سنڌي سماج تي پنهنجو اثر ڇڏيو. بدقسمتيءَ سان ٻئي هائڙ، هڪ ٻئي کان ٿورن ئي مهينن جي فرق سان، جوانيءَ ۾، 1893ع ۾ گذاريا ويا. پر انهن سماج ۾ نئون روح ڦوڪيو هو، ۽ آئيندي لاءِ مثال قائم ڪري ويا، جڏهن ڪيشپ چنڊرسين کي سنڌ ۾ اچڻ لاءِ وينتي ڪئي ويئي ته هن چيو ته سنڌ، جتي

نولراھ جهڙو ماڻھو آھي، اتي ٻئي ڪنھن جي بہ ضرورت ناھي. حيدرآباد جي ڪليڪٽر ڪرنل ٽريور (Colonel Trevor) چيو هو تہ نولراھ کي ڪليڪٽر ٿيڻ گھرجي ۽ کيس سندس ڪلارڪ! سنڌ جي ھڪ مسلمان عالم، مرزا قليچ بيگ، ساڌو ھيرانند جي جي باري ۾ چيو هو: ”ھو انسان نہ فرشتو ھو.“

ساڌو پاڻين جي موٽ کان پوءِ ھي، حيدرآباد ۾ برھمو پرڀداس، ’نو وديالہ ھاء اسڪول‘ (جنھن ۾ ورھاڱي کان پوءِ سنڌ يونيورسٽي قائم ٿي ۽ ھاڻي اولڊ ڪئمپس ۽ ماڊل اسڪول قائم آھن) ۾ برھمو ڪنڊن ملن، ’ڪنڊن مل گرلس ھاء اسڪول‘ (جنھن ۾ ورھاڱي کان پوءِ اڄ تائين جامع عربي اسڪول قائم آھي)، قائم ڪيا. پر سنڌ ۾ نولراھ ۽ ھيرانند جي ڏينھن ۾ ئي برھمو سماج ھلچل عام ماڻھن ۾ ڪامياب نہ ٿي. جڏھن سرڪار پنھنجو ھاء اسڪول حيدرآباد ۾ اڪيڊميءَ جي انتظاميا جي تحويل ۾ ڏيڻ چاھيو تہ ماڻھن انھيءَ بنياد تي اعتراض ڪيو تہ برھمو وارا اڌ عيسائي آھن. بدقسمتيءَ سان انھيءَ تاثر زور ورتو، جڏھن اڪيڊميءَ جي ھڪ استاد، ڀواني چرڻ بئنرجي 1892ع ۾ عيسائي مذهب اختيار ڪيو. (1)

(1) ڀواني چرڻ بئنرجيءَ جو ٻيو نالو سوامي برھم بندو آھاڏيا ھو. ھو بنگالي نوجوان ھو ۽ ساڌو ھيرانند جو ڪلڪتي ۾ دوست ٿيو ھو. ھو يونين اڪيڊميءَ ۾ مفت پڙھائيندو ھو ۽ راندين جو پڻ نگران ھو. جڏھن عيسائي ٿيو تہ ساڌو ھيرانند کيس ڏاڍو سمجھايو ۽ ڏيارام گندو مل پڻ منع ڪيس، پر ھن نہ مڃيو ۽ اسڪول ڇڏي ويو. سندس وڃوڙي ۾ ساڌو ھيرانند روئي ڏنو. آڪٽوبر 1892ع ۾ ھن حيدرآباد مان ’جيوت‘ اخبار شايع ڪئي، جنھن جا ھو انگريزي ڪالم لکندو ھو ۽ سنڌي حصو ڪھم چند آمريت راھ (جنم 1866.1.18ع) سنڌيالھندو ھو جيڪو پڻ پوءِ عيسائي ٿيو. (جاري)

ان کان اڳ، 1875ع ۾ 'برهمو مندر' جي موقعي تي، ساڌو نولراھ مختلف مذهبي گروهن جي گڏيل سنگيت جو جلوس ڪڍيو هو، جنهن ۾ ٻين ڪالھين سان گڏ 'الله اڪبر' ۽ 'لااله الا الله' ڳاتو ويو هو، جنهن کي اهو چئي ناپسنديدگي جو اظهار ڪيو ويو هو ته اهو سمورو 'محرم' وانگر ئي لڳو. برهمو سماج جو 'پرارثنا سماج'، 'ساڌارڻ سماج' وغيره ۾ ورهائجي وڃڻ پڻ برهمو سنگھ کي اڏائي ڇڏيو. پر انهن کان وڌيڪ، اها اسلام اختيار ڪرڻ جي لاڙي کي منهن ڏيڻ ۽ هندو ڌرم جي قوت ۽ شان کي وڌائڻ ۾ ناڪام ويئي هئي، جنهن برهمو سماج کي آزادي ملڻ کان اڳتي پوئتي ڌڪي ڇڏيو.

برهمو سماج جون اهي ٻئيون اوڻايون، آريه سماج پاران دور ڪندي نظر آيون. تنهن ڪري جنڌن، مورچن، ڏيئو مل، نارو مل ۽ ٻيا ڪيترائي مسلمان ٿيا ۽ ٻيا گهڻا ڌرم مٽائڻ لاء تيار ٿيڻ ۽ آيا ته ڏيارام جي رهنمائي ۾ سنڌي هندو اڳواڻن ترٽ 1893ع ۾ لاهور جي سوامي شرڌانند کي مدد لاء سڏيو. پنجاب آريه سماج ترٽ پنهنجي ليڪرام آريه مسافر ۽ پنهنجي پورٽانند کي سنڌ ڏانهن روانو ڪيو. انهن ٻنهي پرچارڪن نه رڳو هندو ڌرم جي بچاء لاء پاڻ پتوڙيو، پر انهن اسلام ۽ عيسائيت جي باري ۾ ڪيترائي ۽ سڀني قسمن جا اڻ وڻندڙ سوال پڇڻ شروع ڪيا. مولوي مذهبي دليل ٺاهي 'شاسترارت' جي صورتحال کان غير مانوس هئا ڪاوڙ ۾ اچي انهن ليڪرام

اهاڏيا جي اها اخبار پوء اڪيلي سر ڪير ڇنڊ ۽ ان کان پوء برهمچاري اينمانند (ريواچند گيان چند ماڪيجالي) هلائي. 1900ع کان پوء انهيء اخبار جو ايڊيٽر پرماتند ميورام ٿيو، جيڪو پڻ عيسائي ٿيو. کانئس پوء انهيء اخبار جو ايڊيٽر قادر ڪوٽواڻي ٿيو.

کي قتل ڪري ڇڏيو. ان ڪسان پوءِ ٻيا ڪيترائي قتل ٿيا. هر آرڊر سماج جو پيغام ماڻهن اڏو هيٺين سان هٽايو جو اهو قتل ٿي نه سگهيو. نتيجو اهو اڪتو جو اهو تباھو روزمره جو معمول ٿي پيو. ڪيترائي هندو جيڪي ڪجهه وقت اڳن مسلمان ٿي ويا هئا جن ۾ سموري 'سنجوهي' برادري شامل هئي، واپس پنهنجي ڌرم جي دائري ۾ آندا ويا. انهيءَ عمل ۾ گهڻين مسلمان چوڪرين پنهنجو مذهب ڇڏي هندن سان شاديون ڪيون.

انهيءَ ٺهڻ ماحول ۾، هر جنس پرستيءَ جي پراڻي پري عادت جي خلاف مهم شروع ڪئي ويئي. جهڪم آباد جو هڪ باعزت پير عبدالحميد، سڳو نالي هڪ نوجوان خوبصورت چوڪري تي چڙيو ٿي پيو، جيڪو مقامي ناڪن ۾ زناو ڪردار ادا ڪندو هو. پير، دريءَ مان، "سڳو سڳو" ڪندي هٿ ڪري پيو، جڏهن هن سڳو کي نالڪ جي ريه رسل ڪندي ڏٺو. اهڙين حالتن هيٺ پير جي موت مقامي مسلمانن کي اڏو استعمال ۾ آڻي ڇڏيو جو 1 مئي 1929ع جي شام جو، انهن 12 پور جي بندوقن سان ڏهه هندو ماري وڌا. هن کان اڳ سنڌ ۾ ائين ڪڏهن به نه ٿيو هو. ايتري قدر جو اها ڳالهه ڏسڻ لاءِ مسندن موهن مالوڊ پاڻ اتي پهتو. ڪيترن ڏينهن تائين ڪاروبار بند رهيو. هڪ پارسي آفيسر، سٽڪيا کي معاملي جي هاج ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو. (جڏهن به سنڌ ۾ هندو-مسلم معاملي جي گهڻو صورت حال اڀريا ٿيندي هئي ته ڪنهن انگريز يا پارسيءَ کي اهڙي معاملي جي بي رها ٿيڻي لاءِ موڪليو ويندو هو.) سٽڪيا انهيءَ معاملي جي سازش پويان وڏن زميندارن ۽ مولوين کي گولي ڪڍيو، پر کين هٿ به نه لڌو ويو. انهن جي بدران جڙتو جوابدارن تي مقدمو هلايو ويو ۽ پوءِ کين آزاد ڪيو ويو. حقيقي ڏوهارن کي ڪڏهن به گرفتار نه ڪيو ويو.

آریہ سماج سنڌ ۾ پاڙ جهڙي جي حد تائين هڪ مؤثر ڪردار ادا ڪيو. آریہ سماج جو اهو ڪول يا ڪاليج قائم نه ڪيو، پر ڪيترا ئي اڪاڙا ۽ ڪنیا پائشالائون کولايائون، انهن هنڌن کي نئون فخر عطا ڪيو. ڪنهن طرح، آریہ سماج سنڌ جي مختلف طبقن ۾ ايتري مقبول نه ٿي، جيتري اها پنجاب ۾ ٿي هئي. انهيءَ جا روشن ستارا هئا تارا چند گاجرا ۽ سوامي ڪرشناڻند. اها ڌرم-تبديليءَ جي ماري ۾ ننڍي گالهه نه هئي. پر آریہ سماج سنڌي هندو عوام تي اثر ڪيو. اها چڱي طرح اڌا هڪل سٺي خدمت هئي.

انهيءَ وچ ۾، برہم و سماج کي گردن لڳڻ دوران، سنڌي مذهبن جا باقي جي پرگهور لاءِ هڪ ٻي هاجرا منظر عام تي آئي. اها هئي ٿياسافيءَ جو سوسائٽي. انهيءَ سوسائٽيءَ بنيادي هندو سوچ کي ٻين القوامي اصلاح ۾ نئين سر پوش ڪيو. تڏهن پاتہ سنڌي ماڻهن، جن هندو ڌرم جو قدر ڪيو ٿي ۽ ٻين القواميت کي گهٽ نٿي ڄاتو، انهيءَ سوسائٽيءَ جي ٻئي آجيان ڪئي. ڪمبل ٻنسرارام ۽ جشيد مهتا جهڙيون قدار شخصيتون سنڌ ۾ ٿياسافيءَ جا ٿنڀا بنجي ويون. ٿياسافيءَ ڪل لاجر غور فرقيوارانه دانشورن ۽ ثقافت جا مرڪز قائم ٿيا. ڪراچيءَ جي ٿياسافيءَ ڪل سوسائٽيءَ سموري دنيا ۾ سڀنيءَ کان چمت شائخ وڃي ويئي. ڏيارام گدوئل جو پٽ ڪيوارام مؤثر ٿياسافيت ٿيو، جنهن حيدرآباد ۾ ڏيارام گدوئل نيشنل ڪاليج ۽ ڪراچيءَ ۾ ’شڙلاڪٽي-ريسرچ لائبرري‘ قائم ڪرڻ ۾ مدد ڪئي.

ٿياسافيءَ جي آفاقي اثر نه رڳو پارسي اڪوائڻ جهڙوڪ جشيد ۽ ڪوٽوال کي، پر مسلمان دانشورن جهڙوڪ جي. ايم. سيد، حيدر بخش جتوئي ۽ اي. ڪي. بروهي کي پاڻ ڏانهن ڇڪيو، جيڪي سڀ پاڪستاني منظر تي وڏن ڪردارن جي حيثيت سان ڄاڻيل آهن.

ٿياسافيءَ جي پوئلڳن عيسائيت کي روڪڻ لاءِ هندن جو ساٿ ڏنو. ديوان ڏيارام عيسائيت جي اڏاوت تي پنجاهه دانشورانہ ليڪچر ڏنا، ۽ ڊاڪٽر ائني بيسنٽ (Annie Besant) هندن کي پنهنجو دَرم تبديل نه ڪرڻ لاءِ اپيل ڪئي. نَو عيسائي پرماتند ميوارام چڻي ماءُ ڪانٽس آڏشاهت تي سوال پڇيو: ”تون هندن کي صلاح ڏين ٿي ته عيسائي نه ٿيو، اهو ڪيئن آهي جو تون عيسائي دَرم رد ڪري هندو ٿي آهين؟“ بيسنٽ ٺهڙو ورائيو: ”مون ائين انهيءَ ڪري ڪيو آهي، جو مان اڳئين جنم ۾ برهمڻ هيس.“

انهيءَ کان پوءِ ڪنهن به ٻيو ڪو ڳتو نه ٻڌو. روحاني جاگرتا جي هڪ تمام نمايان هلچل جي اڳواڻي ساڌو ٿي. ايل. واسواڻي (1966ع - 1879ع) ڪٿي. هو وڏو ودوان هو، جنهن ڊي. جي سنڌ ڪاليج ڪراچي ۽ وڊياساگر ڪاليج ڪلاڪتي مان تعليم حاصل ڪئي هئي. پوءِ هو لاهور ۾ ديال سنگهه ڪاليج، ڪوئچ بهار ۾ وڪٽوريا ڪاليج ۽ پٽيالا ۾ مهيندر ڪاليج جو پرنسپال ٿي رهيو. پر ودوان کان وڌيڪ، هو سنڌ هو. هن 1910ع ۾ برلن ۾ ڪوٺايل ورلڊ ڪانگريس آف رليجنيوز ۾ هندستان جي نمائندگي ڪئي. سفر نان مولڻ تي، هن پنهنجي باري ۾ چيل سموريون اخباري تعريفون ڪٽڪس سمند ۾ اڇلائي ڇڏيون، جو هن انهن سڀنيءَ کي بيسود سمجهيو. سندس ماءُ دنيا تياڳڻ واري سندس خيال کي برداشت نه ڪري سگهي، هوءَ رڳو ايترو ڪري سگهي جو ڪيئن شاديءَ لاءِ زور نه ڪيائين. پر جڏهن سندس ديهانت ٿيو ته ساڌو ريشمي ڪپڙا پائڻ ڇڏي، کاڌي پائڻ لڳو ۽ پٽيالا ۾ پنهنجي شاندار نوڪريءَ تان استعيفا ڏيئي ڇڏيائين. پوءِ هن ماهوار ذهن رين تي گذارو ڪرڻ شروع ڪيو. ۽ خاص قسم جي ماڻهن کي دَرم جي موضوع تي ليڪچر ڏيڻ لڳو. سالن تائين دنيا رڳو ٽن هندستانين کي ڄاتو ٿي — گانڌي، تشگور

۴ واسوائی.

واسوائی دیرادون ڀرسان، راہ پور ۾ شڪتي آشرم،
حيدرآباد ۾ چوڪرن لاءِ شڪتي اسڪول ۽ چوڪرين لاءِ
ميران اسڪول قائم ڪيا. سندس شاعرانه رجحانن، جيڪي
'نوري گرنت' ۾ سهيڙيل آهن، پڙهڻ جو گهون آهن.

جيئن ورهاڱو ٿيو ته هن شاهه عبداللطيف جي درگاهه تي
حاضري ڏني. هن چيو: ”هن ويران تي، پست کان وڌيڪ بي
ڪلم مقدس جاءِ ناهي.“

ورهاڱي کان پوءِ، ڪجهه مسلمان ڪيس دادا درويش
جي حيثيت سان عزت ڏيڻ آيا. هر ڪي ٻيا پاڪستان ۾ رهڻ
ڌرمي مرڪز کي برداشت ڪري نه سگهيا. جڏهن قائد اعظم
جناح وفات ڪئي ته ساڌو واسوائی دعا گهري، جنهن جي آخر
۾، حسب معمول ’ڪٿا، برسات‘ ورهايو ويو. هر ڪتر پنهنجن ڇو
ته هن قائد اعظم جي موت کي ’ملهايو‘ آهي. حيدرآباد جي
اُن وقت جي همدرد مسلمان ڪلهڪتر چيو ته سندس زندگي
ايڏي قيمتي آهي جو ڪتر پنهنجن جي جهجهڪي جي رحم تي هڏي
نٿي سگهجي. 10 نومبر 1948ع تي هن سنڌ کي خير باد چيو.
جلد ئي هن ٻوني ۾ ميران اسڪول ۽ ڪاليج قائم ڪيا، جتي
مهرشي ڪاروي (Mahrishi Karve) خود دلي آجيان ڪئي.
ساڌو واسوائی خاص طور تي عورتن کي ڏاڍو متاثر ڪيو،
جن کي هن سادگي ۽ روحانيت جو سبق ڏنو. اڄ ڪالھ
سندس ڪم سندس پائڻيو دادا جشن واسوائی خيرخوبيءَ سان
سراڻجڻ ڏيتي رهيو آهي.

اٺويهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾، سنڌ ۾ هڪ نرالي هلچل،
جيڪا هندستان توڙي جهان جي اخبارن جي شهر سرخي بڻي،
'اوم منڊلي' هئي، جيڪا هاڻي 'برهم ڪمارين' جي تنظيم جي
طور ڄاتي وڃي ٿي. اها هڪ سماجي-ڌرمي تنظيم هئي، جيڪا
دادا ليڪراج ڪرپالائي (1969ع - 1876ع) شروع ڪئي هئي،

جيڪو ڪلاڪ تي ۾ صرافڪو ڪم ڪندو هو. اوم منڊلي گهڻو ڪري عورتن کي پاڻ ڏانهن ڇڪيو، جيڪي رڳو حيدرآباد جي پٺاڻين واري طبقي سان وابسته هيون. منجهانئن جيڪي به غير شادي شده هيون، تن شادي ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو ۽ شادي شده عورتن پنهنجي مڙس کي لکي ڏنو ته اهي آزاد آهن ۽ پلي وڃي بي شادي ڪن. انهيءَ وچ ۾، اوم منڊلي جي باري ۾ جادوئي ۽ عيش عشرت ڪرڻ جون گهڻيون ڳالهيون مشهور ٿي ويون، ۽ ڪانگريس ۽ آريءَ سماج جهڙين تنظيمن اوم منڊلي کي گهرو ڀڪون کي برباد ڪندڙ جي حيثيت سان رد ڪيو. موٽ ۾ دادا ليڪراج ڪانگريس کي 'ڪٽس' ڪوٺي رد ڪيو. هندو عام راه جي دٻاءُ هيٺ، سنڌ سرڪار بي دليو اوم منڊليءَ تي بندش وڌي. اوم منڊلي ڪورٽ کي رجوع ڪيو، جنهن بندش جو حڪم رد ڪيو.

وقت اوم منڊليءَ کي هڪ سڄي پڄي سماجي تنظيم ثابت ڪيو. ظاهر آهي ته پٺاڻين عورتن، خاص ڪري ڌرم ڏانهن گهڻو لاڙو هئڻ ڪري، اوم منڊلي ڏانهن ڇڪجي ويون هيون. انهيءَ صورتحال ۾ هو سبب اها حقيقت هئي ته سندن مرد/مڙس ٽي سال هانگ ڪانگ کان وٺي سموري دنيا جي اردگرد هونو لولو تائين پرڏيهه ۾ گذارڻ کان پوءِ رڳو ڇهه مهينا حيدرآباد ۾ گذاريندا هئا. اوم منڊلي انهن جي زندگي ۾ خال ڀريو.

هاڻي سنڌ هڪ باغ هو، جنهن ۾ ڪيتريون ئي لاهون لنولڊز پکي هئا. برهمو سماج وارن پنهنجا راڳ پنهنجي 'منڊرن' ۾ ڳاتا ٿي. ٿياسافيءَ جي عقيدتمندن 'ٽيٽ جي سوامين' (Masters of Tibet) تي وياڪياڻ ٿي ڪيا. صدين جي رت ۽ رک کان پوءِ آريءَ سماجين 'ياجنا' جي جوت کي وري جلايو. ساڌو واسواڻي، ميران هلچل جي اڳواڻي ڪئي، جنهن

۾ فيشن ابل چوڪرين کي کاڌي پائڻ، ماس خوري* جي
 بدران پاڇيون واهرائڻ ۽ پگٽي پلاو* تي آماده ڪيو. سنت ڪنور رام
 نچي نچي ”او نالي الڪھ جي ٻيڙو تسار منهنجو“ گھاٽل لڳو.
 وشنو ڊگمبر پنهنجي سالياني دؤري دوران، ماڻهن سان گڏجي
 ”رگھوپتي راگھو“ راجا رام گهاٽي آرٽي ڪندو هو. نمائي
 فقير سچل جي پيار ۽ دعا جو پيغام ڦهلايو. ڊگمين منهنجا
 ڊولڻا، عيب نه ڦولڻا، تنگڙا نمائي ڏا، جيون تيون پالڻا* ۽
 رام پنجاڻي، ڪاليج هال کان وٺي صوفين جي درگاهن تائين
 ماڻهن جي ٻيڙا گهاٽي تي راڳ گاتا.

هر جنهن هاجل سچ ٻچ طوفان ڪڙو ڪيو، اها هئي:
 ”راشٽريہ سھوڪ سنگھ“ (RSS). اها هاجل سنڌ ۾ سبالڪوٽ
 جي رهواسي، راجپال پوري (1977ع - 1917ع) شروع ڪئي،
 جهڪو هو. هوڻلڳن پاران ”شري گروڙي“ جي نالي سان سڏجڻ
 ۾ آيو. RSS کان اڳ ۾ ”سنگھ“، ”سنگلن“ ۽ ”سنسڪرتي“
 جا لفظ سنڌ ۾ اچانل هئا. شروع ۾ ڪي ماڻهو ”سنگھ“ کي
 ”سنگ“، آهار پندا هئا. پر 1942ع ۾ RSS اهو لفظ سنڌ جي
 ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکيڙي ڇڏيو. RSS جي باني ڊاڪٽر هيڊگيوار
 (Dr. Hedgewar) شهري مرڪزن جي - بالغ مرد آدم شماري*
 جو ٿي سھڪڙو ۽ ڊهي ايراضين جو هڪ سيڪڙو RSS ۾ ڀرتي
 ڪرڻ جي حد مقرر ڪئي ۽ سنڌ اها حد حاصل ڪرڻ ۾
 منفرد حيثيت حاصل ڪئي.

شري گروڙي* جا سنڌ جا ساليانا (1947ع - 1943ع) دؤرا
 صوبي جي عوام جي زندگي* ۾ اهم واقعا هئا. هر ڀيري هو
 خيرآباد ۽ ڪراچي - ٻنهي شهرن جو دؤرو ڪندو هو. هو هڪ
 ڀيرو سکر، شڪارپور ۽ ميرپور خاص پڻ ويو. انهن دؤرن دوران
 هو مختلف ميدانن جي اڳواڻن سان ملو - جن ۾ قومي اڳواڻ -
 سادو واسواڻي ۽ رنگانگ نند، ڪانگريس اڳواڻ - ڊاڪٽر چوڻرام،
 پروفيسر گهنشيام ۽ پروفيسر ملڪاڻي، عوام دوست واپاري -

لالجي مهروٽرا، شورتن موهاڻا، پاڻي پرتاب، سنڌ سرڪار جا وزير۔
 نهچلداس وڙيراڻي، ڊاڪٽر هيمن داس واڏواڻي، مڪي گوبندرام،
 ۽ ٻيا ڪيترائي وڏا وڪيل ۽ تعليمي ماهر اچي وڃن ٿا.
 پهرئين دؤري دوران، جڏهن سنڌوءَ تي ٻڌل ڪولڙي پل
 تان ريل گذري رهي هئي ته شري گروجي پنهنجي پرائيويٽ
 سيڪريٽري ڊاڪٽر ابا ٿاڻي (Dr. Aba Thatte) کي مراليءَ
 ۾ چيو: ”ابا، ٻيا سنڌو“ (ابا، سنڌوءَ کي ڏس!) اهي لفظ نه
 سادا آهن، پر اهي عرصي کان وڃايل ماءُ لاءِ ازلي جذبي سان
 ڀريل هئا.

شري گرمک سنگھ جيڪب آباد جو هڪ سک سوينر سيمو هڪ
 هو. هو وڏو پٽڪو ٻڌندو هو. 1945ع ۾، شڪارپور ۾ هڪ
 سوال۔ جواب جي ويهڪ دوران، گرمک سنگھ کانئس پڇيو،
 ”گروجي، اوهان پنهنجي مٿي تي تمام گورو بار کڻو ٿا؟“
 شري گروجي خوش ڪئن لهجي ۾ وڙندي ڏٺي: ”اوهان ته مون
 کان به گورو بار پنهنجي سر تي کنيو آهيو.“ گرمک سنگھ ۽
 ٻيا سڀ انهيءَ تي کل ۾ اچي چٽڪيا.

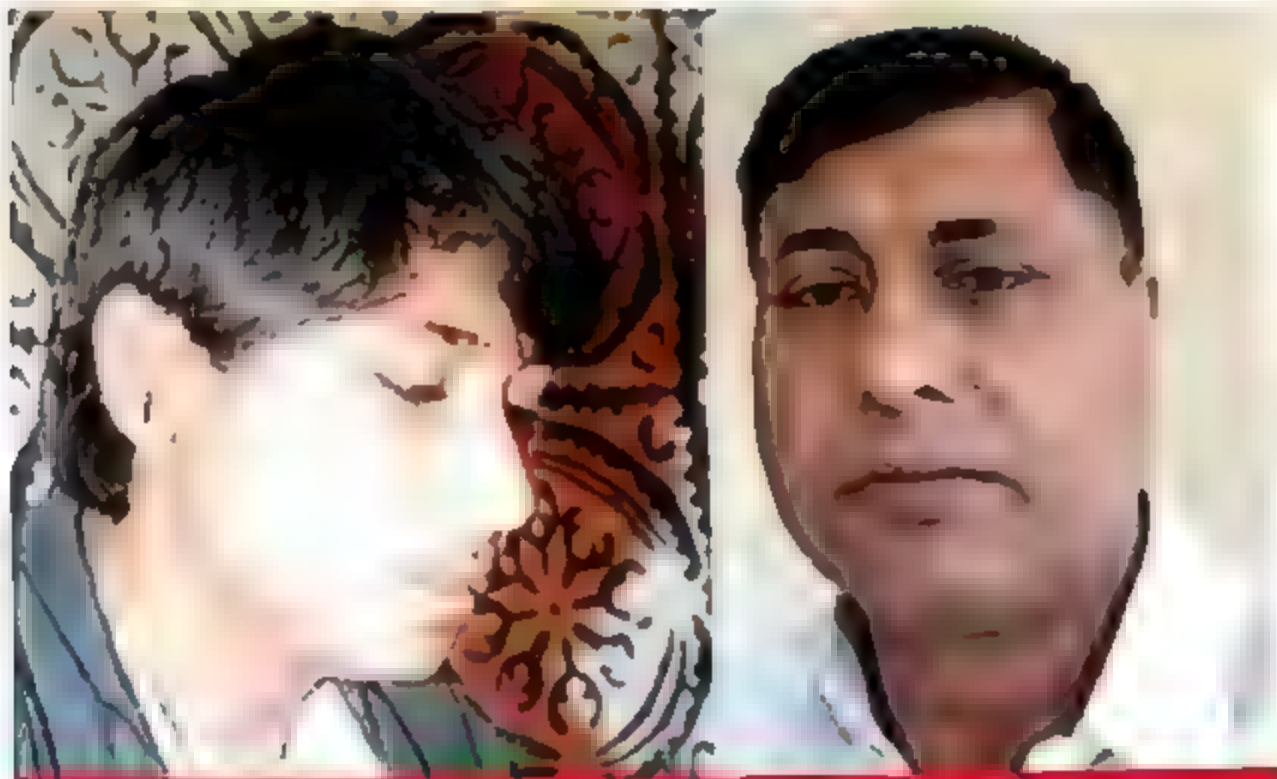
شري گروجي ڪراچيءَ جو آخري دؤر ورهاڱي کان
 رڳو نو ڏينهن اڳ يعني 5 آگسٽ 1947ع تي هڪو هو.
 هڪ گڏجاڻيءَ ۾، ”سنڌ آبزرور“ (Sind Observer) جي ايڊيٽر،
 برک شهري، شري هڪي۔ ٻنڀيا (K. Punjiah) کانئس پڇيو:
 ”جيڪڏهن اسان خوشيءَ سان ورهاڱو قبول ڪنداسين ته نقصان
 ڪٿي آهي؟ جيڪڏهن بيمار عضوو ڪٿي ڇڏينداسين ته نقصان
 ڪهڙو آهي؟“۔ گروجي لهه ٻهه ورائيو: ”جيڪڏهن ٺڪ ڪهي
 ڇڏينداسين ته نقصان ڪٿي آهي؟ مالهور ٻوڏ به زندهه رهندو.“
 هڪ ڀيري جڏهن اسان گروجيءَ کان خيرآباد ريلوي
 اسٽيشن تي موڪلائڻ ويٺا، ته اسان ڏٺو ته هڪ مسلمان
 وزير ساڳئي گاڏي ۾ هو. ٻنهي جو هڪ ٻئي سان تعارف ٿيو.
 وزير چيس: ”شينهن، شينهن سان ئي ملڻ چاهيندو آهي. تنهن

تي گرو جي ڪليو ۽ چيائين، ”پر مان شينهن ٺاهيان.“

RSS عاملن ۽ ڀاڱيڻن، حيدرآبادين ۽ غير حيدرآبادين، شهرين ۽ ڳوٺاڻن، سنائين ۽ سماجين - پوءِ چاهي اهي آريه سماجي هجن يا برھمو سماجي - جي اڳوڻي فرق کي دور ڪيو. ڪانگريس ۽ مهاسپا جي ٻوڏاڳ ڪڏهن جا چوڪرا گڏ ڪيڏيندي ۽ ساڳئي ’ڀڳواڻ واج‘ کي نمڻدي ڏسڻ ۾ اچڻ لڳا. RSS، سنڌي هندن کي هندوئي جو احساس ڏياريو، اڳ ۾ 90 سيڪڙو شاگرد فارسي پڙهندا هئا، RSS جي اچڻ کان پوءِ 95 سيڪڙو شاگرد سنسڪرت پڙهڻ لڳا. ايتري قدر جو گهڻن شاگردن ’سنڌي‘ جي بدران هندي ڪڏهي، جو انهن مطابق، انهن سنڌي اڳيئي چڱي طرح ڄاڻي ٿي. RSS، سنڌي نوجوانن کي سياست ۽ ريڊيڪلزم ڏانهن ماڻل ڪيو. پارتيه سنڌوسپا جي ’منڊر‘ جي - ٿي - واڌو ٿي ۽ ووڊڪانڊ ايڊيوڪيشن سوسائٽي بمبئي جي ٻائي، حشو آڏو ٿي، RSS جي ترغيب تي عوامي زندگي اختيار ڪئي. پارتيه مزدور سنگھ، جو منڊر منڇر ميھتا سنڌ جي RSS جي پيداوار آهي. لال ڪشن آڏو ٿي جهڙو هيرو سنڌ جي RSS جي ٻارن هندستاني عوامي زندگي کي نڦو آهي. اهو ائين ٿي ٺاهي جو جنارڊن ٽاڪر 1977ع ۾ پنهنجي ڪتاب All The Janata Men ۾ سندس باري ۾ لکيو آهي:

”جنهن شخص پنهنجي پڌرائيءَ کان سواءِ، ’جنتا پارٽيءَ‘ جي حصي ’جن سنگھ‘ لاءِ گهڻي عرت حاصل ڪئي آهي، اهو آهي لال ڪشن آڏو ٿي، جيڪو اڄ ڪالھ، هندستاني سياست ۾ صاف سٿرو ۽ سنئون سڌو اڳواڻ آهي. صاف، نفيس، ڪاروباري، ڏسڻ ۾ نرم، پر ضرورت وقت سخت، هيءُ (نڌوڪو) اطلاعات و نشریات جو وزير گهڻو ڪري اڄ جي سياسي دنيا ۾ پوراو آهي. جيتوڻيڪ هو اڳين صف ۾ نه رهيو آهي، پر پوءِ به اونداهي آڻيندي ۾ هو هڪ روشن شمع وانگر بيٺل آهي.“

پرھم و سماج کان وٺي RSS ٽائمن اھي سڀ ھلچلون
ھيون، جن سنڌ کي ھڪ نمايان صوبي ۾ تبديل ڪيو
۽ اھي ھلچلون ڏي ھيون، جن آزاديءَ جي ھلچل کي
گرمي بخشي.

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميراني

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

سنڌ ۾ آزاديءَ جي هلچل

”نادر شاھ هيءُ ملڪ هڪ ڀيرو لٽيو هو، پر انگريز اسان کي روز لٽين ٿا، اسان جو رت چوسي، هر سال 45 لک ڊالرن جي پٽري دولت ماڻڪن کان هارن ٺهي وڃي ٿي. انگريزن کي هڪدم هندستان ڇڏي هليو وڃڻ گهرجي.“ — اهي لفظ انڊين نيشنل ڪانگريس جي جنرل (1885ع) کان هڪ ورهيه اڳ ۾ ڪنڌيءَ جي ’هندستان ڇڏي وڃو‘ (Quit India) هلچل جي سوچ کان پورا 58 ورهيه اڳ، 20 مئي، 1884ع تي ’سنڌ ٽائيمس‘ (Sind Times) اخبار لکيا هئا.

بنگال ’ونگا ڀنگا‘ جي ورهاڱي، سوديشي هلچل کي هتي ڏيڻ سان، ماڻڪ جي ڪنهن به هنڌ وانگر، سنڌ ۾ آزاديءَ جي هلچل کي وڏي مدد ڪئي. جڏهن خودي رام بوس کي 1908ع ۾ قلعي ڏني ويئي ته سندس تصوير سڀني محب وطن جي گهرن ۾ پنهنجو رستو ڳولي ورتو. ساڳئي سال، ويرڊمل بيگراج (1874ع-1955ع) سکر ۾ ۽ لوڪرام شرما حيدرآباد ۾ سوديشي اسٽور قائم ڪيا. انهن ٻن سکر ۾ آل سنڌ پولوٽيڪل ڪانفرنس ڪوٺائي.

جڏهن 1907ع ۾ ڪراچيءَ جي سنڌ ڪاليج جي پرنسپال جئڪسن (Jackson) چيو، ”اوھين هندستاني ڪوڙا آھيو“، ته مکيه شاگرد جهڙوڪ جيوٽ، جواهر ۽ ناراين ڪاليج ڇڏي بڙودي ۽ ٻوني جي ڪاليجن ۾ هليا ويا، جن مان پوءِ ٽن چئن آچارڊ جهڙن ڀڳوان داس ڪرپالاڻي، سوامي گووندانند

۽ پروفيسر نارائڻ داس رتن مل ملڪاڻي وڏو نالو ڪڍيو.
1908ع ۾ جڏهن ٻال گنگاڌرتاڪ ڪي ڇهه سال قيد جي
سزا ڏني ويئي ته ڪهڙن نوجوانن فرش تي سمهڻ شروع ڪيو.
جيڪا صوبي ۾ غير معمولي ڳالهه هئي، جتي فقير به کڻن تي
سمهندا هئا.

1988ع ۾ شڪارپور ۾ پريتم ڌرم سڀا قائم ٿي، جنهن نه
رڳو ڪهڙا سماجي سڌارا آندا، پر سوديشي ڪنڊ، صابن ۽ ڪهڙي
جون ماون قائم ڪيون. انهيءَ سڀا طرفان، جهڪو ادب پيش
ڪيو ويو، اهو ايتري قدر انقلابي سمجهيو ويو، جو 1909ع ۾،
سيٽ چيٽونمل، ويرومل بهگراج ۽ گووند شرما - سڀنيءَ کي
پنج سال سخت پورهئي سان قيد جي سزا ڏني ويئي. جيڪي بوائيڊ
(Boyde) پنهنجي فيصلي ۾ چيو: ”اهي نوجوان مذهبي تنظيم
جا ميمبر آهن، تنهن ڪري انهن جو ماڻهن تي اثر ٿيندو، سندن
لکڻيون ۽ سرگرميون ايڏيون فتنه انگيز آهن، جو اهي موت جي
سزا جي لائق آهن. پر سندن ننڍي عمر جي ڪري ٻين نظر مان ڪيس
نسبتاً گهٽ سزا ڏيان ٿو.“

1910ع ۾ آچاريا ڪرپالاڻي، ڪاڪا ڪاليلڪر، سوامي
گووندانند، ڊاڪٽر چوڌڻ رام ۽ ٻين حيدرآباد ۾ ’برهم چريه آشرم‘
قائم ڪيو، جيڪو اڀرندي ڪڇي ۾ ڊاڪٽر نارا چند جي اسپتال
جي ڀرسان هو. اهو آشرم راڳ، نالڪ ۽ ورزش وسيلي نه رڳو
محب وطن نوجوان پيدا ڪرڻ جو ادارو هو، پر ٻين محب وطن
سرگرمين جو فورم پڻ هو، جنهن ۾ روپوش انقلابين کي پناهه
ڏيڻ شامل هو. ڊاڪٽر چوڌڻ رام، سوامي آلا رام، دين ديال
ورهمپتي ۽ سوامي ستية ديو، ’گهور رکشلا‘ (ڊگهين جي بچاءَ)
مهر تي ’بيل صاحب ڪو ڪرو سلام‘ ڳائيندا، سنڌ جي دوري
تي ’برهم چريه آشرم‘ لاءِ ٽي هزار رپيا گڏ ڪيا.

بابا گردت سنگھ جي سر تي چاليهه هزار رپين جو انعام
مقرر ٿيل هو. هن ڪمناڊا ڏانهن لڏي وڃڻ لاءِ جاپاني جهاز

’ڪوما گاتا، ارو‘ پاڙي تي ڪيو، پر اتي ٺنگر انداز ٿيڻ جي اجازت نه ملڻ سبب ڪاڪٽي پهتو، جتي کين زمين تي پير رکڻ نه ڏنو ويو. انهيءَ ڳالهه تي ڪولمياڙي ٿي، جنهن ۾ ڪافي ماڻهو مري ويا. گوردت سنگھ کي سنڌ ۾ ٽي سال پناهه ڏني ويئي. انهيءَ هاڪڻي ’ڪوما گاتا مارو‘ جهاز جي واقعي ۾، گووندانند کي پنج سال سخت پورهن تي سان قيد جي سزا ڏني ويئي.

1913ع جي هڪ آڏي رات جو هڪ منڊو مسلمان، پيٽ جي سور جي شڪايت سان، ڪوٽڙيءَ کان هڪ ٻيل ڳاڏيءَ ۾ حيدرآباد ۾ لوڪرام شرما جي گهر پهتو، جڏهن هو اندر آيو ته خبر پئي ته هو مشهور زوڀوش انقلابي راش بهاري بوس هو، جنهن 1912ع ۾ دهليءَ جي چاندي چوڪ ۾ لارڊ هارڊنڊ جي ٻن اڇلايو هيو.

راش بهاري، لوڪرام شرما (1890ع - 1933ع)، ۽ سندس ڀاءُ وشنو شرما ٻن اڇلائڻ واري ڏينهن دهلي ۾ هڪ ئي گهر رهيل هئا. ڊاڪٽر چوڻٿرام، راش بهاريءَ لاءِ پيسن جو بندوبست ڪري ڪمڊن افغانستان رستي جاپان وڃڻ لاءِ امرت سر روانو ڪيو.

ان کان اڳ، شڪارپور وارن گاندھيءَ کي سنڌس ڏکڻ آفريڪا جي هلچل لاءِ ڏهه هزار رپيا موڪليا هئا، حيدرآباد وارن پنڊت مدن موهن مالويءَ جو شاندار آدرپاءُ ڪيو هو ۽ ڪيس مان پٽر سنسڌرت ۾ پيش ڪيو ويو هو.

جڏهن ڊاڪٽر اپني بيسنت ڪانگريس جي صدر مقرر ٿي ته هن سنڌ جي قوم پرست مسلمان، غلام محمد پيرگهڙيءَ (1878ع - 1924ع) کي ڪانگريس جو جنرل سيڪريٽري مقرر ڪيو.

جڏهن ’ڪرپالائي بهار‘ ۾ مظفر پور جي جي. بي. بي ڪاليج تان استعيفا ڏئي ته هن پروفيسر نارائڻ داس رٽن سبل ملاڪائي

وٽ، انقلابين جي مدد لاءِ ۵ هزار رپيا ڇڏيا.
 1919ع ۾ وطن دوست عوامي راه ڪميٽي ٺهڻ ۽
 حرڪت ۾ آڻڻ لاءِ هڪ روزنامو ”هندو“ شايع ٿي.
 سنڌ وارا پيرس ۾ ان وقت هندستان جي آزاديءَ لاءِ ڪم
 ڪندڙ مڊم ڪيما (Madam Cama) کي مسلسل مالي مدد
 ڪندا هئا.

اڃا جڏهن گانڌي جنگ کي ”جنگي ڀرتي“ جا ميلا
 (War recruitment Mela) ڪوٺيندو هو ته نوابشاهه جي
 ڊاڪٽر نالاجارام ڪلاڻي، ڪلٽي عام ”وار لون بورڊ“ (War Loan Board)
 جي خلاف مهم هلائي. سنڌ تڏهن بمبئي پريزيڊنسيءَ جو حصو
 هئي ۽ سنڌ ڪانگريس، بمبئي ۽ راونشل ڪانگريس ڪاميٽيءَ (PCC) جو
 حصو هئي. جڏهن گانڌي بمبئي PCC کان آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽي
 (AICC) جي چونڊ حاصل ڪئي ته سنڌ جي وفد برطانوي
 جنگ جي ڪوشش جي مندرجہ حمايت جي پيش نظر سندس
 چونڊ جي مخالفت ڪئي.

1920ع ۾ جڏهن لوڪمانه تلاءُ سنڌ ۾ آيو ته نوجوانن
 سندس گاڏي چڱيءَ عورتون پهريون ڀيرو پنهنجي گهرن مان
 ٻاهر نڪري آيون ۽ کيس آرتي پيش ڪيائون. تلاءُ ڏاڍو
 خوش ٿيو. هن پنهنجي اخبار ”ڪيسري“ ۾ لکيو: ”جيڪڏهن
 هر صوبي ۾ ڊاڪٽر چونڊ رام جهڙا ماڻهن هجن ته جيڪر
 اسان غلاميءَ جون زنجيرون بنان دير ٿوڙي سگهون ٿا.“

آگسٽ 1920ع تي جيڪڏهن تلاءُ جو ديهانت ٿيو ته
 جئرام داس ۽ ٻين سنڌي اڳواڻن پنهنجي مٿي جا وار ڪوڙايا
 هئا. کين ڊپ هو ته آزاديءَ جي هلچل بيهڻي رهندي. پر کين
 تڏهن خوشي ٿي، جڏهن انهن ”ڪرم وير“ گانڌيءَ کي جيڪو
 تڏهن الهيءَ نالي سان چاتو ويندو هو. هلچل ڪئي. نيٺ بلندي
 تائين ڪئي ويندي ٿي.

جڏهن گانڌي رولٽ ايڪٽ (Rowlatt Act) جي مخالفت ۾ سڌ ڏنو ته سرگرم ٿياسافست، چينمل پرسرام ماڻهن کي مصيبتن ۽ قربانين جي راڳاب ڪال جي هٿ ڪسڻ جو ڪوپ وهي نه ۽ شامل ٿيڻ جي دعوت ڏني، جنهن هڪري ڪيس ۾ سال سخت پورهئي سان قيد جي سزا ڏني ويئي. جڏهن ڪانگريس جو امرت سر وارو اجلاس ٿيو ته سنڌ وارن پنهنجا وفد جليانوالا اسپيشل ٽرين ۾ موڪليا. جڏهن 17 مارچ 1922ع تي ٻرنس آف ويلس ڪراچيءَ آيو ته سنڌ مان هڪ نه ماڻهو سندس استقبال لاءِ نه ويو. ان ڏينهن شهر ۾ سگريٽ يا چانهه به نٿي ملي.

ڪراچي پڻ پنهنجي تاريخ ٺاهي. جڏهن 26 سيپٽمبر 1921ع کان 4 نومبر 1922ع جي دوران، ٻريءَ جي انقلابي شڪر آڇاريه ڀارتي ڪرشن تيرت جي خلاف مولانا محمد علي، مولانا شوڪت علي ۽ ڪچلو سان گڏ ڪراچي سازش جو تاريخي مقدمو خالقڏني هال ۾ هلايو ويو. گانڌي انهيءَ مقدمي کي ”سڀني جديد مقدمن ۾ سڀني اهم مقدمن مان هڪ“ ڪوٺيو.

انتظاميه طاقت جي نشي ۾ ايڏو وقت هئي، جو هن سڀ ڪار بهي حمايتي ملائن ڪسي پوسن تي جربد ڪرڻ شروع ڪيو. جڏهن حقيقي ملائن کي حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب نه ٿي ته لهي پيدا ڪرڻ ۾ به ڌريغ نه ڪيائين. رانجهي خان چيمبرار کي ”امن سبيل“ جي لالچ جي عيوض ڪجهه ملائن کي پيش ڪرڻ لاءِ چيو ويو. ناڪام ٿي، هن ”پير ٽيڙيل“ ۽ ”پورٽيڪوانو“ جا نالا پيش ڪيا. انهن خدمتن جي عيوض ڪيس ڪليڪٽر بولمن (Bolus) اڳيان پيش ڪيو ويو، جنهن ڪيس صوبيدار جي هٿي، تي ”ترقي ڏني“.

انتظاميه هندن کي، ڪانگريس جا جمائتي هٿ سبب هراسان ڪرڻ لاءِ، ڌاڙيلن کي پڻ نظر انداز ڪيو. جڏهن ماڻهن احتجاج ڪيو ته کين چيو ويو ته ”گانڌي وٽ وڃو“ ۽ ڌاڙيل پڪڙڻ لاءِ چئوس.

32. 1930ع جي 'ستياگرهه' هلچل سنڌ ۾ وڏي ڪاميابي حاصل ڪئي. ماڻهو شهر شهر وڃي ولايتي ڪپڙو گڏ ڪري، گڏهن تي ڏوٽي، ٽيلي ڏيندا هئا ۽ تماشئين پنهنجا ٽوپلا وغيره لاهي ٻرندڙ باهه ۾ اڇلائيندا هئا. جيڪب آباد جي هڪ غريب مسلمان هاري وٽ ڏيڻ لاءِ رڳو هڪ سوٽي هئي، جهڪا 250 روپن ۾ نيلام ڪئي ويئي.

سنڌي عورت پڻ وڏي پئماني تي جلوس ۽ بهشڪاري ٽولي ۾ حصو وٺڻ لاءِ پهريون ڀيرو گهر جي چؤديواريءَ کان ٻاهر نڪتي. ان کان ٿورو ئي پوءِ بمبئي پريزيڊنسي ۾ ڪراچي ۽ حيدرآباد وڏي ۾ وڏا طوفاني مرڪز ٿي پيا. تڏهن سنڌ جي آدم شماري چاليهه لکن کان به گهٽ هئي، جنهن جو 30 سيڪڙو هندو هئا، جيڪي ئي هلچل ۾ حصو وٺندا هئا. انهيءَ جي باوجود 1930ع ۾ 427 ماڻهو جيل ويا.

سنڌ ۾ پنهنجي سرگرميءَ کي غلط سمجهندي، ڪانگريس 1931ع جي آدم شماريءَ جي ڪم جي بهشڪار ڪرڻ جو پڻ فيصلو ڪيو. پر اهائي اميد هئي ته سندن آدم شماري واري بهشڪار جي پروگرام ۾ گهڻا ماڻهو حصو نه وٺندا.

ڪراچيءَ جي فائرننگ ۾، جنهن ۾ دتاتريه ماني ۽ ميگهراج ريوچند مارجي ويا، جئرام داس جهڙي اڳواڻ کي پڻ گولي لڳي. سموري ملڪ کي صدمو پهتو. گانڌي 20 اپريل 1930ع تي تار ڪئي: "جئرام داس کي خوش قسمت سمجهو. گوليءَ جو ستر وارو زخم، جيل کان بهتر آهي. اڃا به دل جو زخم وڌيڪ بهتر آهي." هن پوءِ لکيو: "مون کي اهو ٻڌي خوشي ٿئي ها ته جئرام داس جهڙي ساٿي-ڪارڪن کي گولي هڻي ماريو ويو. مان جئرام داس کان وڌيڪ صاف دل هجي ڪنهن شخص کي نه سڃاڻان. اهڙن هندستانين جي رت مان ئي سؤراج جو سندر تعمير ٿيندو."

جيل سپرنٽنڊنٽ جي هفتيوار چڪاس جي وقت، جئرام داس

جهڙي شخص کان گوڏ ٻڌي حاضر ٿيڻ ۽ ”سرڪار سلام“ چوڻ جي توقع ڪئي ويندي هئي. جڏهن هن ائين ڪرڻ کان انڪار ڪيو ته کيس ڏنڊا - ٻيڙي لڳائي قيد - تنهائي ۾ رکيو ويو.

جئرام داس کي گولي لڳڻ جو ٻڌڻو برطانوي پارليامنٽ ۾ گولچيو، جتي هڪ ميمبر پڇيو ته عامل طبقو، جيڪو سرڪاري نوڪريءَ ۾ وفادار ۽ اڳيرو آهي، ان جو هڪ روشن ستارو آزاديءَ جي هلچل ۾ ڪيئن گهڙي پيو آهي. هندستان جي اسٽيٽ سيڪريٽري انهيءَ تي ڏک جو اظهار ڪيو ۽ چيائين ته هو خود حيران آهي. سندس حيراني اڃا وڌي ويئي هوندي جڏهن ايج - سي - شوداسائي I.C.S. قومي هلچل سان همدرديءَ ۾ بهشت جهڙي نوڪريءَ تان استعيفا ڏئي هئي. جيل کان ٻاهر نئين اڳواڻن کي ايندو هراسان ڪيو ويو، جنهن جي انتها ناهي. سرڪار انهيءَ ڳالهه جو پورو پورو ڏيان رکيو ته ڪن ڳوٺن ۾ وڃڻ لاءِ نه ٿانگو ملي ۽ نه ئي بيل گاڏي. سندن جلسن ۾ گڏ ٿيڻ يا ڪن مارڻ ٿاڻن سرڪاري ڦڦڙن کي موڪليو ويندو هو. گانڌيءَ سنڌ ۾ دٻاءُ جي حقيقت کي ڏيان ۾ رکيو. هن چيو ”تمام سخت ڪم حالين هيٺ سڀني هٿ ۽ صبر لاءِ، مان ڪن واڏايون ڏيان ٿو. جيڪڏهن انهن ڌرج ۽ سورهياڻيءَ سان ڏک سھڻ جاري رکيا ته انهيءَ بي لغام ۽ بي اصولي دٻاءُ جو پاڻ جلدي خاتمو ٿيندو.“

سنڌ ۾ ستياگرهه جي باري ۾ آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽي (AICC) 1932ع ۾ پنهنجي رپورٽ ۾ لکيو آهي: ”ڏسجي ٿو ته صوبو پنهنجي ڪارڪردگيءَ ۾ چڱو پيو وڃي. سنڌ ۾ قيدين جي درجي بندي هڪ ڪارو داغ آهي. ايتري قدر جو آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽيءَ جي جنرل سيڪريٽري، جئرام داس کي 40 ستياگرهي عورتن مان 37 کي ٻن - سي - ڪلاس ۾ رکيو

ويو آهي. گهڻين جوان ستياگريهن کسي پتر لوڙن جي ڪم تي لڳايو ويو آهي. منجهانئن ٻارنهن چئن مان هر هڪ کي ٻارنهن ڦٽڪا غنيا ويا آهن.

1930ع جي هلچل، گانڌي - ارون شاهه جي صورت ۾ ختم ٿيڻ کان پوءِ مارچ 1931ع ۾ ڪانگريس جو اجلاس ڪراچي ۾ شروع ٿيو. اهو اجلاس 90 هزار رپين جي لاڳت سان رڳو ٽن هفتن ۾ شاندار نموني منظم ڪيو ويو هو. مهاديو ديسائي اهو ڏسي ايڏو بي اختيار ٿي ويو، جو چئي ڏنائين: ”تاريخ ۾ پهريون ڀيرو سرڪ جي چٽي ۽ هيٺ ڪانگريس جو اجلاس ٿي رهيو آهي.“ گانڌي چيو ته ”ٿورائتو آهيان جو استقبال ڪاميٽي (انهي ۾ شاميان جي) چٽي ۽ کي هيٺيان ڪوليو آهي ۽ اسان کي ايشور سان سڌي رابطي ۾ رکيو آهي.“ اهو شاميانو انهيءَ لڪريءَ تي لڳايو ويو هو، جتي هاڻي جناح جو مقبرو آهي. انهيءَ اجلاس جو انتظام تڏهوڪي ڪراچي جي مئٽر ۽ استقبال ڪاميٽي جي چئرمين جمشيد ميهتا ڪيو هو. ٻه ڪانگريس جو اهو تاريخي جلسو ٻن سالن ڪري ڍڪجي ويو. انهيءَ اجلاس جي موقعي تي، گانڌيءَ جي انتهائي ڪوشش جي باوجود، انگريزن پنهنجي ڏاکڻو ڏهاڙو سردار ڀڳت سنگهه ۽ سندس ساٿين - سگديو ۽ راج گروءَ کي قلبيءَ تي ڇاڙهيو ۽ جڏهن ڪانپور جي مسلمانن، ڀڳت سنگهه جي مان ۾ پنهنجا دڪان بند ڪرڻ کان انڪار ڪيو ته فساد چڙهي پيو. ٻوٻيءَ جي پراونشل ڪانگريس ڪاميٽيءَ جي صدر ۽ ”پرتاب“ جي ايڊيٽر، گنيس شڪر وديارٿي، جيڪو فساد بند ڪرائڻ لاءِ ويو هو، پنهنجي سورميائيءَ جي ڪوشش ۾ جان ڏني. ڪراچيءَ ڏانهن ويندي، گانڌيءَ جو هر اسٽيشن تي ڪارن جهنڊن، ڪپڙي جي ڪارن گلن ۽ ”واپس وڃ“ جي نعرن سان استقبال ڪيو ويو. ڪراچي شهر ۾ مشتعل انبوهه کان بچڻ لاءِ حقيقت ۾ ڪيس ڊرگ روڊ اسٽيشن تي گاڏي

مان لاڻو ويو. گانڌي چيو ته هو ڪارن جهنڊن کي ورتي
 آيل شيءَ طور پاڻ وٽ تيستائين رکندو جيستائين نوري بار پنهنجي
 غلطي محسوس نه ڪندا ۽ کين موٽي وڃڻ لاءِ چيائين. هن کين
 ڪانگريس جي اجلاس ۾ گڏ ٻڌڻ کان پاسو ڪرڻ ۽ ”سنڌ جي
 ڪارڪنن جي شاندار ڪم کي ضايع نه ڪرڻ“ لاءِ منٿ
 ڪئي. ان کان پوءِ ڪراچي ۾ وارو اجلاس خيرخوبيءَ سان
 گذريو. انهيءَ اجلاس جي خاص ڳالهه اها هئي ته خان عبدالغفار
 چني اڳواڻيءَ ۾ ”فرنٽيئر رينڊ شرٽس“ وارن انهيءَ ۾ پهريون
 ڀيرو شرڪت ڪئي.

ڪراچي ۾ اجلاس جي صدارت وڏي شخصيت سردار
 وٽس پياڻي پٽيل هڪئي، انهيءَ ئي اجلاس ۾ ڪانگريس پي
 رائونڊ ٽيبل ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪرڻ جو فيصلو ڪيو.
 انهيءَ اجلاس بنيادي حقن تي مشتمل 20 نڪاتي ٺهراءُ پاس
 ڪيو، جنهن ۾ عالمگير بالغ راهه، مفت پرائمري تعليم،
 هندستان جي سڀني رهاڪن کي گذاري جيتري اجرت جو
 وڃڻ ڪيل هو.

انهيءَ اجلاس ۾ هڪ دلچسپ ساهي ٿي، جڏهن لاهور
 جي اخبار ”زميندار“ جي ايڊيٽر، مولانا ظفر علي خان نماز لاءِ
 اجلاس ملتوي ڪرڻ لاءِ چيو. گانڌي نماز جي دوران رڳو
 اهو قبول ڪندي ته ڪانگريس گهٽ اهم آسمن جو اڪلاءُ
 ڪري، انڪار ڪيو. مشعل مولانا ٻاهر نڪري سڌو ريلوي
 اسٽيشن ويو، جتان پهرين گاڏيءَ ۾ لاهور ڏانهن روانو ٿي ويو.
 32- 1930ع جي هلچل کان اڳ ۽ پوءِ ڪانگريس اينڊو
 مقبول هئي، جو چونڊن ۾ مڪي جي سامهون موچيءَ کي
 پنهاري کيس ڪٽائي هڪهي ٿي. 1937ع جي چونڊ ۾ ايوان
 جي ڪل 60 نشستون مان ڪانگريس جا 7 MAJس هئا، جيڪي
 توازن رکڻ لاءِ ڪافي هئا.

1942ع جي هُلچل جي صورتحال پنجاب ۽ ٻين گهڻن صوبن جي پيٽ ۾، سنڌ ۾ بهتر هئي. انهيءَ هُلچل ۾ به فيملي جانليون قربان ٿيون. هيمن ڪالائي ريل جون پٽڙيون آڪيڙيندي پڪڙيو ويو ۽ نرمل جيونائي ڪي. جيڪو شاعر هو. قسطنطنيه ويا، جنهن ڪري سندس جلدي ديهانت ٿي ويو. وڏو وزير اله بخش سومرو ڪانگريس سان ايترو ويجهو هو جو هو ڪاڏيءَ جو ڪپڙو ڪلهي تي کڻي، هڪ گهر کان ٻئي گهر تائين هوڪو ڏيئي وڪڻندو هو. ’هندستان ڇڏي وڃو‘ هُلچل دوران هن ڪراچيءَ جي خوبصورت بچ-ڪلٽن تي واقع پنهنجو بنگلو انهيءَ شرط سان آڇيو ته ڪافي ساريون عورتون ستيا گهر ۾ حصو وٺنديون. اها ڪانگريس سان سندس قربت ٿي هئي، جنهن ڪري معزول ڪرايو ۽ جلدي هو ڪيس پراسرار طور قتل ڪيو ويو. سنڌ انهيءَ سانحي مان ڪڏهن به پاڻ پري نه ٿي، ۽ انهيءَ ئي ورهاڱي لاءِ رستو هموار ڪيو. جيتوڻيڪ 1946ع جي جولين ۾ ڪانگريس 22 نشستون حاصل ڪيون هيون.

اهو هو سنڌ ۾ آزاديءَ جي هُلچل جو مختصر تسلسل. هتان جا اڳواڻ، لياقتي طور، ملڪ جي بهترين اڳواڻن مان هئا. منجهانئن چڱي طرح هائل سڃاڻل، آهاريا جيوت رام ڪرپالائي (1888ع-1982ع) گانڌيءَ کي شاعري لکڻ ۾ ڏٺو هو، ۽ سموري زندگيءَ لاءِ سانس واکجي ويو هو. هن پنهنجي زندگي ’چرخا سنگھ‘ ۽ ٻگهي عرصي تائين ڪانگريس جي جنرل سيڪريٽريءَ جي حيثيت سان ڪم ڪيائين. هو تاريخي ست سالن جي عرصي جي پهرين صف وارن اڳواڻيءَ جو نرالو مثال آهي.

عالم مان ڦري جوشيلو ديش ڀگت ٿيل، جئرامداس دولت رام عالم چندائي (1891ع-1978ع) سنڌ جي ڪانگريسين جو وڏو گانڌي پرست هو. هن ڪجهه وقت لاءِ ’هندستان ٿايمس‘

(The Hindustan Times) جي ايڊيٽر ۽ پوءِ ڪانگريس جي جنرل سيڪريٽريءَ جي حيثيت سان پنهنجون خدمتون سرانجام ڏنيون. آزاديءَ کان پوءِ، جڙام داس بهار جو گورنر، ڊومين فوڊ منسٽر، آسام جو گورنر ۽ گانڌيءَ جي Complete Works (مڪمل تحريرون) جو ايڊيٽر ٿيو.

ڊاڪٽر چوٿ رام (1957ع - 1889ع) سموري زندگي عوامي ڪارڪن ٿي رهيو، جنهن ملڪ جي خدمت ڪرڻ تڏهن کان شروع ڪئي هئي، جڏهن ڪانگريس جو نالو به ٻڌڻ ۾ نه ايندو هو. بنگال جي ورهاڱي سان شروع ڪري، هندستان جي ورهاڱي کان پوءِ هن ديس جي شيوا جاري رکي. ورهاڱي جي موقعي تي، هن سنڌ جي ماڻهن کي تحفظ ڏيڻ ۽ مدد ڪرڻ لاءِ، مهاراڻا آءِ. پور جي مدد سان 40 نوجوانن لاءِ چتر قلعي ۾ هڪ سکيا ڪئمپ منظم ڪئي، اهو چوٿ رام ٿي هو، جنهن جواهر لال نهروءَ کي شرمارڻين جي مدد ڪرڻ لاءِ مجايو، جيڪي پنهنجون ملڪيتون لڏائي آيا هئا. سندس باري ۾، 1924ع ۾ گانڌي 'ينگ انڊيا' (Young India) ۾ لکيو هو: "پنهنجي ملڪ جي مفاد لاءِ، ڊاڪٽر چوٿ رام پنهنجو سڀ ڪجهه قربان ڪري فقير پنهنجي ويو آهي."

آچاره، آبهودومل ٽيڪچند گدوالي (1935ع - 1890ع) پنهنجي وڏي پگهار واري دهليءَ جي رام جس ڪاليج جي پرنسپال جي عهدي تان استعيفا ڏيئي، اڳوڻي پگهار جي پنجن حصي جهڙي رقم تي گانڌيءَ سان گڏ ڪم ڪرڻ لڳو. جڏهن ڪانگريس چوٽيءَ جي اڳواڻن کي سرڪاري عهدن تي نامزد ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ته پنهنجي نهرو اله آباد ميونسپالٽيءَ جو چئرمين، سردار پٽيل احمد آباد ميونسپالٽيءَ جو چئرمين ۽ سباس چندر بوس ڪليڪٽي ڪارپوريشن جو چيف آفيسر ٿيا ته گدوالي ڪراچي ڪارپوريشن جو چيف ايڊيوڪيشن آفيسر ٿيو. 1917ع ۾ سندس اوچتي موت سندس روشن مستقبل کي روڪي ڇڏيو.

پروفيسر گهڻشيام شوداساڻي، جيڪو سموري زندگي عوامي ڪارڪن ٿي رهيو ۽ 1937-47ع تائين سنڌ اسيمبلي ڪانگريس پارٽي جو اڳواڻ رهيو، مئٿيو آرنولڊ (Mathew Arnold) جي ڪلچر جي وصف 'مناس ۽ روشني' جو مجسمو هو.

هرچند راه وشن داس ٻارواڻي (1928ع-1862ع) 1913ع ۾ ڪانگريس جي ڪراچي ۽ واري اجلاس جي استقبال ڪاميٽي جو چئرمين هو. انهيءَ اجلاس ۾، پهريون ڀيرو، هن سنڌ جي بمبئي کان علحيدگي ۽ صوبي جي جدا آئين جي گهر جو آواز اٿاريو. هو 1911ع کان 1920ع جي دوران، ڪراچي ڪارپوريشن جو صدر هو. 1920ع ۾ ڪيس سينٽرل ليگسليٽو اسيمبلي جو ميمبر چونڊيو ويو. جليانوالا باغ جي سانحي جي باري ۾ ڳالهائيندي چيائين: "جيڪڏهن اوهان جي اکين ۾ ڳوڙها آهن ته اهي ڳاڙڻ لاءِ تيار ڪريو." جيتوڻيڪ هو موت جي بستري تي هو، پر پوءِ به سائمن ڪميشن جي خلاف ووٽ ڪرڻ لاءِ ڪراچي کان دهلي ويو، هو پنهنجو ووٽ استعمال ڪرڻ کان آڳ ۾ ئي لڏائو ڪري ويو، جتي موتي لال نهرو، پنڊت منو منهن مائوڻي، لالا لچپت راءِ ۽ وليم ڀائي ٻٽيل سندس ڪانڌي ٿيا.

جمشيد ميهتا جيتوڻيڪ ڪانگريس جو ميمبر نه هو، پر 1937ع ۾ ڪانگريس جي ٽڪيٽ تي دادو مان چونڊجي آيو. هو جديد ڪراچي جو معمار هو، هو سڀني تنازعا جو، جيڪي عام زندگيءَ ۾ ڪهڙا هئا، منصف ٿيندو هو.

نارائڻ داس رتن مل ڪاڻي (1974ع-1860ع) 1917ع ۾، جڏهن ظفر پور جي جي-سي-سي ڪاليج جو پروفيسر هو ته ڪانڌي چمران ڏانهن ويندي وٽس ڪجهه ڏينهن لاءِ ترسيو هو. هڪ ڏينهن شام جو سير ڪندي ڪانڌي کانئس پڇيو: "پروفيسر هن کان پوءِ ڇا ڪندين؟" انهيءَ ڳالهه ملڪاڻي جي زندگيءَ

۾ موڙ آندو. هن نوڪريءَ تان استعيفا ڏئي، گجرات وڌيا پٽ ۾ شامل ٿيو، پوءِ دهليءَ ۾ هريجن ڪالونيءَ جي تعمير ڪرڻ ۾ مدد ڪيائين، ۽ پوءِ به سنڌ ۾ جلد تعمير جي ڪم شروع ڪيائين. هن الله بخش سموري کي ڪانگريس جو حمايتي بنائي کيس متاثر ڪيو. ايتري قدر جو ڪانگريس کي سندس چرهي سميت حرن جي روحاني پيشوا، پير پاڪاري جهڙي ڳوڙي شخصيت سان متعارف ڪيائين.

عورت - اڳواڻن ۾ آڇاريا گدوالي جي زال - گنگا پيل، ڪرپالائيءَ جي پٽ - ڪڪي پيل، ڪوڙي مل جي نهڙ - امبي ڪلاڻي ۽ ڪماري جهني ساهي ملائي سنڌ جي عوامي زندگيءَ ۾ نمايان ڪردار ادا ڪيو.

آزاديءَ جي هلچل دوران، قومي اڳواڻن جي سموري ملڪ ۾ عزت ٿيڻ لڳي. ڳانڍي، پنٿ نهرو ۽ سهاڻ چندر بوس سنڌ ۾ خاص ڪري مشهور هئا. پير پنٿ نهروءَ کي سنڌ لاءِ بلڪل ڪشش ٿي هئي، جيتوڻيڪ سنڌوادي سندس پرستار هئا. هن 16 جولاءِ 1936ع تي پدماچائڻڊو کي لکيو: ”مان سنڌ نه سڃاڻان. مون کي انهيءَ لاءِ ڪشش محسوس ٿئي ٿي.“ هن 26 جولاءِ 1936ع تي هڪ ٻئي خط ۾، سنڌ جي شهر نوابشاه مان پدماچا کي لکيو: ”سنڌين ۾ سٺا گڏ آهن ۽ مان ڪنهن به سنڌ ڪريڻ تو، پر اهي مسلم جاگيرداري طبقي ۽ هندو وائلي طبقي جو هڪ عجيب ميلاپ آهن. اهي طبقات ڇهين آهن، گهڻو سارا جوڳا آهن. پوءِ به منجهن محنت ۽ ڦوڪ آهي، جيڪا اهڙي ڳالهه آهي، جنهن لاءِ ٿورائتو ٿيو ۽ ٻوندو منجهن انفرادي طرح ڪوبه فنڪارانه احساس ٿيڻ ۾ آهي. ٿو، پنهنجي پٽا پٽي پاڇامي ۾ جوڪي رنگ پسند ڪن ٿا، کين انهن سان پرڪجي ٿو.“

1936ع ۾، ڪنڊياريءَ جي پنڄايت پنٿ نهروءَ کي پسن جي ڳوڙي پوڻ ڪرڻ کان تڏهن انڪار ڪري ڇڏيو، جڏهن

هن کي سببان شهر مان گهوڙي تي سوار ٿي هلي کان انڪار ڪيو هو. پوءِ شام جو جڏهن نهرو ”اڃا پاڻي“ چئي هليو ته پوءِ پنچايت آدرپاء سان گڏ بيسن جي گهوڙي پيش ڪئي.

سياست بوس جي معاملي ۾، ٻنهي طرفن کان محبت هئي. 1938ع ۾، پتايي سيمتاراما جي مقابلي ۾، سنڌ سياست کي ڪانگريس جي صدر جي حيثيت ۾ شهر چونڊڻ ۾ متفق طور ووٽ ڪيو. هڪ ڀيري جڏهن سياست بوس حيدرآباد مان ريل رستي روانو ٿي رهيو هو ته ڪنهن مذاق ۾ کيس صلاح ڏني ته کيس ڪنهن سنڌي چوڪريءَ سان شادي ڪرڻ گهرجي. انهن ڪرڻ سان کيس قومي مقصد لاءِ وڌيڪ ڏاڍا ملڻ ويندا. سياست ورائيو ته هو انهن ڪرڻ لاءِ تيار آهي، بشرطيڪ ڊاڪٽر چوٽ رام رهنمائي ڪري. پڇا مان پتو پيو ته جيڪي اتي ان وقت موجود هئا، اهي سڀ غير شادي شده هئا. انهيءَ تي سياست چيو: ”اچو ته هندستان جي ڪنوارن جي هڪ پارٽي ٺاهيون، جنهن جو صدر چوٽ رام ٿئي ۽ سيڪريٽري سان. اسان انهيءَ پارٽيءَ کي ’جنت هند پارٽي‘ ڪوٺينداسين. اسان جو مقصد ملڪ جي خدمت جي خوشيءَ لاءِ شاديءَ جي مزڻ کي قربان ڪرڻ هوندو.“ ظاهر آهي ته انهن نيشنل آرسي (INA) جي بنياد وجهڻ کان گهڻو اڳ سندس ذهن ۾ ’جنت هند‘ جي پوڄ هو.

جڏهن سياست بوس ڏور-اوڀر ۾ INA قائم ڪئي ته هندستان سٺا ۽ وڏا حمايتي اتي جا سنڌي واپاري هئا. سياست بوس ۽ گانڌي، ٻنهي، سنڌين کي بين القواشي شهري ڪوٺيو آهي، جو اهي هر هنڌ موجود ملن ٿا.

انهيءَ ۾ ڪو هڪ ڏاهي ته گانڌيءَ جا سنڌ ۽ سنڌين سان تعلقات سڀنيءَ کان وڌيڪَ قريبي هئا. هن پنهنجي 27 مئي 1947ع جي ٻاراڻا ۾ چيو هو: ”سنڌ جي هنڌن کي ڇو ڊچن گهرجي؟ ڪين هراسان ڇو ٿيڻ گهرجي؟ ڊچن جي ٻدران، اهي

رام جو نالو ڇو ٿيا وٺن؟ سنڌ واسي، ڄامڻ ٿا ته مان وٺن
 وڃان. مان ڪهڙن سالن کان سنڌ نه ويو آهيان، پر مون سنڌواسين
 سان اهڙا ويجهڙا رشتا رکيا آهن، جو ڪنهن وقت مان پٺڻ ڪي
 سنڌي سڏائيندو هوس. سنڌ سان ڪانڌيءَ جا سنڀندَ خود هڪ
 تاريخي داستان جوڙين ٿا.

”مان سنڌي آهيان“ - گانڌي

1929ع ۾ سنڌ مان واپسيءَ تي گانڌي لکيو: ”هندستان جي هر شيءِ مون کي پاڻ ڏانهن ڇڪي ٿي. پر 1916ع ۾ جڏهن مان پهريون ڀيرو سنڌ ويس ته انهيءَ مون کي پاڻ ڏانهن خاص نموني ڇڪيو ۽ سنڌين ۽ منهنجي وچ ۾ هڪ رشتو قائم ٿي ويو، جنهن سخت گهٽ ڪاٺل جي اهل هجڻ جو ثبوت ڏنو آهي. مان سنڌين وٽ پاڻ کي غلط سمجهائڻ کان سواءِ ڪين ڪوڙيون سچايون پيش ڪري سگهيو آهيان.“

حقيقت ۾ گانڌي سنڌ کي ڪوڙين سچاين جي پيٽ ۾ مليون سچايون وڌيڪ پيش ڪيون هيون. ۽ ڪنهن به صورت ۾ انهن سڀني سچاين سچ ٻچ گانڌي ۽ سنڌين وچ ۾ هڪ نهايت گرم جوشيءَ وارو رشتو قائم ڪيو هو. هو سنڌ ۾ ست ڀيرا 1916, 1917, 1920, 1921, 1929, 1931 ۽ 1934ع ۾ آيو هو. اهو هڪ سنڌي سچڻ هو، جنهن گانڌيءَ کي لنڊن ۾ قانون جي تعليم لاءِ لنڊن پهچڻ تي، وڏي مسواڙي هوٽل مان ڪفايتي اڪهه واري گهر ۾ منتقل ڪرائي رهايو هو. 1893ع ۾ سي. ايل. لچيرام نالي هڪ سنڌي واپاري کيس نيمٽال انڊين ڪانگريس کي منظم ڪرڻ ۾ مدد ڪئي هئي. 1899ع ۾ بئريسٽر گانڌي ستن سنڌي واپارين جو مقدمو ڪاميابيءَ سان وڙهيو، جن تي ڏکڻ آفريڪا ۾ داخل ٿيڻ تي بندش وڌي ويئي هئي.

جڏهن وشنا شرما گانڌيءَ جي ڏکڻ آفريڪا جي ستياگرهه

جي باري ۾ ڪتاب لکيو ۽ ان جي ڪاپي کيس موڪلي. ڏنائين ته هن نهايت ٿورن جان بهج موڪلي هئي. سنڌ ۾ اچڻ تي: گانڌي ڪم سنڌي طريقي سان نهايت هنرمنديءَ سان پڙهيل مان بهتر پيش ڪيو ويو هو. گانڌي کي اهو ايڏو پسند آيو جو هن اهو ٻيڻ وٽ وڃي ٿاڻن سانڍي رکيو. ۽ پنهنجي ملاقاتن کي هندستان جي فن جي بهترين مثال طور ڏيکاريندو هو. ۽ اهو جفرام داس ٿي هو، جنهن 1930ع ۾ کيس سڀ ڪجهه هڪ پاسي ڇڏڻ ۽ پنهنجي آدم - ڪٿا My Experiments with Truth مڪمل ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو هو.

پهر گانڌيءَ جي زندگي ۽ ڪارنامن ۾ سنڌي کان اهم سنڌي اڳواڻ هو آچاريا جيون رام پڪوان داس ڪرپالائي. 1915ع ۾ شانتينڪيٽن ۾ سندن پهرين ملاقات ايتري ڪامياب نه ٿي هئي. ڪجهه ڏهاڪن کان پوءِ ڪرپالائي لکيو: ”سنڌي باري ۾ هر ڳالهه عجيب ۽ وهمي ڏسڻ ۾ آئي... مون وڃي ٻين طبقي جو اهڙو پڙهيل ماڻهو نه ڏٺو هو، جو ڪو باڌامن جي ڪوري مانيءَ خاص ڪري سڀين باڌامن ۽ ٻين جي ماني کائيندو هجي.“ آچاريا اڳتي لکيو: ”هو مون کي ڄاڻ ۽ منهنجي تور ڪڍڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. مان پڻ پنهنجي طور ساڳي ڳالهه ڪري رهيو هوس.“

ڪجهه مهينن کان پوءِ گانڌي احمد آباد ۾ هڪ شهر قائم ڪيو ۽ ڪرپالائيءَ کي ان جي قاعدن جي هڪ ڪاپي موڪلي. ڏنائين: ڪرپالائي انهن قانونن کي، انهيءَ قانون سميت ته زال ۽ مڙس پاڻ ۾ پاڻ ۾ پيڻ وانگر رهن، ”تمام عجيب“ ڄاتو، هن آهي غير عملي سمجهي اڇلائي ڇڏيا.

۽ پوءِ 1917ع ۾ هڪ شام جو ڊير سان ڪرپالائيءَ کي مظفرپور ۾ گانڌيءَ جي ٽار ملي، جنهن ۾ چيل هو ته هو پنهنجي رات جو وٽس پهچي رهيو آهي. هو ٿور اڳاٽيندڙن جي استحصال خلاف هلچل جي اڳواڻي ڪرڻ لاءِ ڇهه ران ڏانهن ويندي وٽس اچي

رهيو آهي. غور شادي شده پروفيسر ۽ جي. بي. بي. ڪاليج جي هاسٽل جي سپرنٽينڊنٽ جي حيثيت سان کيس پنهنجو گهر به نه هو. هن، تنهن ڪري، کيس پنهنجي دوست ۽ ساٿي پروفيسر نارائڻ داس رتن مل ملڪاڻي سان گڏ رهائڻ جو فيصلو ڪيو. پر ڏکڻ آفريڪا جي جدوجهد جي ”مهاڻ ماڻهو“ گانڌيءَ جي آجيان ڪيئن ڪجي؟ هاسٽل جي شاگردن سندس آرتي مان آدرپاءُ ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. پر رات جو مناسب آرتي لاءِ ناريل ڪٽڻ اٿجي؟ شاگرد اڃا گڏپوت ۾ ئي هئا ته ڪرپالاڻي هاسٽل جي حاٽي ۾ بمل ناريل جي وڻ تي چڙهي ويو ۽ هڪ جي بچاءُ وڌيڪ ناريل لاهي کڻي آيو. گانڌيءَ جي جوڳي آجيان ڪئي ويئي. کيس ڪرپالاڻي جي زميندار دوست جي ڏنل ڪهوڙي گاڏي ۽ ڪاليج ڪئمپس آنڊو ويو. اها گاڏي گاڏي جي خواهشن جي خلاف، شاگردن چڪي هئي.

گانڌي پنهنجي آتم-ڪٿا ۾ لکيو آهي: ”آچاريا ڪرپالاڻي سان جڏهن مان 1915ع ۾ بهارپور پيرو مليس ته هو اڳيئي هڪ هڪو سورمو هو. کيس تڏهن درماه، چار سؤ رپيا ملندا هئا. پر هو برهمچاري هو ۽ پاڻ لاءِ رڳو چاليهه رپيا رکندو هو ۽ باقي ڊاڪٽر چوٿ رام کي موڪليندو هو. جيڪو تڏهن حيدرآباد سنڌ ۾ ”برهمچريه اشرم“ هلائيندو هو. سالن کان پوءِ گانڌي مظفرپور جي ملاقات جي باري ۾ لکيو: ”جيئن ته ڪرپالاڻي کي پنهنجو ڪمرو نه هو، تنهن ڪري پروفيسر ملڪاڻي پنهنجو ميزبان بنيو. انهن ڏينهن ۾ سرڪاري پروفيسر لاءِ مون جهڙي شخص کي پاڻ وٽ رهائڻ غير معمولي ڳالهه هئي.“ هن اڳتي لکيو ته ”ڪرپالاڻي، سنڌي هئڻ جي باوجود اصلوڪي بهاريءَ کان وڌيڪ بهاري هو. هو پنهنجي در جو وڏو دربان هو. هن وقتي طور مون کي ملاقاتين کان بچائڻ پنهنجي زندگيءَ جو مول مقصد بنائي ڇڏيو هو. هو ڪڏهن ڪل پوڳ ۾ پنهنجي سدگار سڏڻ سان، ڪڏهن ان ايڏائيندڙ

ڏمڪين سان ماڻهن کي ٽاريندو هو. رات پوڻ تي، هو پنهنجو ماسٽري وارو ٽيشو اختيار ڪندو هو ۽ پنهنجي تاريخي ايمبس ۽ شاهدي سان پنهنجي ساٿين سان شانائتو سلوڪ ڪندو هو ۽ ڪنهن به ڪمزور ملاقاتي کي بهادر ۽ تبديل ڪري ڇڏيندو هو.“

هن دوستاڻي ملاقات کان پوءِ، گانڌي، ڪرپالاڻي ڀاتن خوشگوار، مسلسل رفتار هڪڙن ۽ قائم ٿيڻ ۾ ڪجهه عرصو ورتو. مثال طور، ڪرپالاڻي کي سمجهه ۾ نٿي آيو ته اهنسا (عدم تشدد) ذريعي آزادي ڪيئن حاصل ٿيندي؟ گانڌي مطابق، هندستاني تاريخ جو رستو اهنسا وارو هو، پر ڪرپالاڻي جو خيال ان جي ابتڙ هو. ڪجهه وقت کان پوءِ، ڪرپالاڻي گانڌيءَ کان سوال پڇڻ ڇڏي ڏنا ۽ انهن جا جواب خود ڏيڻ لڳو. پوءِ هن ڏٺو ته هندستاني، حقيقت ۾، ٻين ملڪن کان گهٽ تشدد پسند هئا. روايتي طرح، هندستان جي پيشه ور سورمن وٽ ۾ برابر حصو ورتو، پر هتان جي ٻارن وٽن تي چڙهي پکين جا اکيرا ٽپاڻ نه ڪيا. دنيا جي ڪنهن به ملڪ جي ڀيٽ ۾، هتان جا ماڻهو عقيدتي جي طور وڻجڻ (ياچي خور) هئا. انقلابي ڪرپالاڻي اهڙي طرح اهنسا جو ڀڃڪڙو ڪيو.

جيتوڻيڪ اهنسا ۽ اهنسا (تشدد ۽ عدم تشدد) جي معاملي جي ڇنڊڇڻ ٿي ويئي، پر پوءِ به ڪرپالاڻي، گانڌيءَ کي ”مهاتما“ جي طور قبول نه ڪيو. هن چيو: ”گانڌيءَ ڪمان به بهتر ۽ وڏا برهم چاري موجود هئا. مون ساڻس ڪڏهن به روحاني رمز واري گفتگو نه ڪئي هئي. هو مون کي ’پروفيسر‘ چونڊو هو. ۽ مان کيس ’شري گانڌي‘ چونڊو هوس. سالن کان پوءِ، مان کيس يا ته ’ڀاپو‘ چئي مخاطب ٿيندو هوس يا ’گانڌي جي‘ چونڊو هوس. مان ’مهاتما‘ لفظ ورلي استعمال ڪندو هوس. حقيقت ۾، مان ماڻهن کي به کيس ’مهاتما‘ ڪوٺڻ کان منع ڪندو هوس.“ گانڌيءَ جي گهڻ - مذهبي عوامي پراڻا کي پڻ ڪرپالاڻي

پسند نه ڪندو هو. هو ٻيڙاڻا کي مالهو ۽ ان جي ڦاٽڪ جي وچ جو نجي معاملو سمجهندو هو.

ڪرپالائي، گانڌي جي 'خلافت تحريڪ' جي اوستائين حمايت ڪئي، جيستائين انگريزن خلاف ڪي قائم ريل جو وعدو ڪيو هو. پر هو گانڌي جي انهيءَ ڳالهه سان مهمت نه هو ته جيڪڏهن مسلمانن جي ناراضگي، عدم تعاون تحريڪ ۾ تبديل نه ٿئي ها ته اها گهڻي تشديد ڪري هتي ڏني ها. ڪرپالائي مسلمانن جي حمايت حاصل ڪرڻ کي، آزاديءَ جي تحريڪ لاءِ خود غرضي سمجهيو ٿي. ڪرپالائيءَ کي انهيءَ ڳالهه جو افسوس هو ته 1944ع ۾، گانڌي - جناح ڪٺڙائيءَ ۾ مسلم ليگ جي اڳواڻ تي چٽر ڪئي ويئي هئي. هن محسوس ڪيو ته دنيا ۾ ڪنهن به خطي جي مسلمانن جي پيٽ ۾ هندستان جا مسلمان وڌيڪ مذهبي هئا، ڇاڪاڻ ته هندو ٻن گهڻو مذهبي هئا. هن هڪ ڀيري مون کي ٻڌايو ته مسلمانن جو ظالم ۽ ڪارٽون، سندن موسيقي، رقص، عصور ۽ جسم سازيءَ جي فنون - لطيفه کي 'غیر اسلامی' ڪوٺي ڏڪارڻ ۾ لڪل آهي.

ڪجهه سالن کان پوءِ، گجرات وڏا پيٽ جو آهار يا ڪرپالائي ڪل وقتي سياست ۾ آيو ۽ ڏهن سالن کان وڌيڪ عرصي لاءِ ڪانگريس جو جنرل سيڪريٽري ٿي رهيو. هو انهيءَ خيال تي پختو هو ته ورهاڱو ٿي نه ها، جيڪڏهن اسان گانڌي جي پوئلڳي ڪريون ها. گانڌي، گنڊل هندستان لاءِ آزاديءَ جي معنيٰ ڦيرائڻ لاءِ بي جدوجهد شروع ڪرڻ گهري ٿي، پر گهڻا اڳواڻ ايترا ڀڄا ٿي ٿڪجي پيا هئا، جو حڪومت ڪرڻ لاءِ وڌيڪ ترسي ٿي سگهيا. گانڌي پوءِ 'صلاح ڏني' ته برطانوي حڪومت، مسلم ليگ جي پيٽ ۾، ڪانگريس جي حمايت ڪرڻ لاءِ وڌيڪ بي چئن ٿيندي. تنهنڪري - جناح کي شهرت ڏيڻ لاءِ اسان لاءِ بهتر ٿيندو ته انهيءَ ڏس ۾ ڪوشش ڪريون.

هر وري به ٻيا اڳواڻ انگريزن سان هٿ ۾ هٿ ڏيڻ تي راضي نه ٿيا ۽ جناح کي پنهنجي ڳالهه تي ٻيٺل رکيائون.

پنڊت نهرو ته ايتري قدر سوچيو ته ورهاڱي جي عمل ۾ ”گهٽ ۾ گهٽ ڏهه سال“ لڳندا - هندستان کان برما کي جدا ڪرڻ ۾ ايترو ئي وقت لڳو هو. ڪرپالائيءَ جو ”ماڻهن جي خود بخود مٽاسٽا“ جو دليل پڻ نظر انداز ڪيو ويو.

جڏهن مارچ 1947ع ۾ پنجاب ۾ فساد چڙهي پيا ته ڪانگريس صوبائي ۽ انتظامي ورڇ ڪرڻ لاءِ چيو. ڪرپالائي انهيءَ ۾ ورهاڱي جو ٻج صاف ڏٺو. هن فون تي گانڌيءَ کي انهيءَ ڳالهه جي مخالفت ڪرڻ لاءِ چيو. هر ڪرپالائي افسوس ڪري ٿو: ”بدقسمتيءَ سان هو پر تشدد ساڌڻ سان گهيريل هو، جن سياست کي بلڪل نئي سمجهيو. فون منجهانئن هڪڙي ساڌو ڪيو، جنهن جو انهيءَ ڳالهه تي اصرار هو ته رڳو مان ئي سائنس ڳالهائين. پر مان هن موکي سان ڇا ٿي ڳالهائي سگهيس.“

هندستاني اتحاد جي قسمت مهربند ٿي چڪي هئي. گانڌيءَ جا ڪرپالائيءَ سان لاڳاپا عوامي معاملن تائين محدود نه هئا. شروع کان وٺي گانڌي ڪرپالائيءَ جي سموري ڪٽنب ۾ دلچسپي وٺندو هو. هن ڪرپالائيءَ جي ٻي ڪاڪي ڳوٺان داس کي هڪ ڏياريندي لکيو هو ته ”آشرم ۾ سندس ٻوٽي گرڌاريءَ جي سٺي ڪارڪردگي آهي. کيس آڇاڙيا جي اڪيلي پيڻ - ڪڪي پيڻ جي صحت جو هميشه اوتو رهندو هو. ڪرپالائي جڏهن سچيتا سان شادي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ته سندس ڄمار پنجاھ ورهين تائين پهتل هئي. اسان جي ساٿي ٿي رهڻ کان سواءِ ٻي ڪا مراد نه هئي. اهو ئي سچڪڙهه آهي، جيڪو اسان ڪندا رهيا آهيون.“ ”پر رسمي شاديءَ جي پنڊتن کان سواءِ گڏجي رهڻ، ماڻهن جون آڱريون کڄڻ جو سبب بنجي ها. انهيءَ شاديءَ لاءِ گانڌي آشيرواد نه ڏنو. کيس

ڊپ هو ته ڪائونسل ڪرپالائيءَ جهڙو آزمابل ۽ ڀروسي جو ڪو ساٿي ڇڏائجي ويندو. جڏهن سچيتا ڪيس هڪ ڏياري ته شاديءَ جي صورت ۾، ڪين ”سچيتا جي“ هڪ نئين هٿ جو فائدو ٿيندو، تڏهن هن پنهنجو آشيرواد ڏنو.

هو پنهنجي بيماري دوست آچاربا سان چرچو ڪرڻ کان به نه مڙيو. هن 1942ع جي شروع ۾ لکيو هو: ”ڪرپالائي اڳ ۾ رڳو هوندو هو، ڇاڪاڻ جو مان سمجهندو هوس ته هو غير شاديءَ ۾ آهي. پر هاڻي جڏهن هو شاديءَ ۾ آهي ۽ ساڻس زندگيءَ جو بهترين ساٿي ساڻ آهي ته مون کي سندس مزاج جو رڳو رڳو خيال ايندو آهي.“

جڏهن گانڌي 1946ع ۾ ڪانگريس جي صدارت لاءِ ڪرپالائيءَ کي تجويز ڪيو ته سيد محمود ۽ يونس جهڙي نهروءَ وٽ ترسيل هئا. مخالفت ڪئي. خود نهرو پڻ انهيءَ بنياد تي مخالفت ڪئي ته ڪرپالائي جهڙاڪ طبع آهي. گانڌي ان جي ابتڙ چيو: ”پر تون پنهنجي جهڙاڪ طبع لاءِ ڇا چولدين؟“

معاملو قابو ۾ اچي ويو. ڪرپالائي ڪانگريس جي ميرٺ واري اجلاس جي صدارت ڪئي. اهو حڪومت جي منتقليءَ جو وقت هو ۽ گانڌي چيو ته ڪرپالائيءَ کي ”نه رڳو ڪنڊن جو تاج پائڻو آهي، پر ڪنڊن جي سچ تي پڻ سمجهڻو آهي. ڪميٽي جا ميمبر جيڪا مشڪل جهڙا پري رهيا آهن، اها لن ڪان به وڌيڪ مشڪل آهي.“

پرٽورن ٿي مهينن ۾ ڪرپالائي استعيفا ڏيئي ڇڏي، ڇاڪاڻ جو ڪانگريس جا وزير، نهرو ۽ پٽيل، ڪانگريس جي ميمبرن سان خاص معاملن ۾ پڻ مشورو نه ڪندا هئا.

انهيءَ موقعي تي گانڌي سچيتا کي چيو ته ڪرپالائي قومي معاملن ۾ هڪ وڏو ڪردار ادا ڪرڻ وڃي رهيو آهي. هو دزست هو. 1947ع کان 1977ع تائين ڪرپالائي هڪ

جو ضمير ٻنيو.

گانڌيءَ جا واسطا آچاريا گدواليءَ سان پڻ اوتراڻي پيار ڀريا هئا. پر گدواليءَ جو جلدئي 1935ع ۾ ديهانت ٿي ويو. گدوالي ”گجرات وديا پيٽ“ جو صدر ٿيڻ لاءِ، دهليءَ ۾ رام جيسس ڪاليج جي پرنسپال جي عهدي تان استعيفا ڏني. سندس ٻاري ۾ گانڌي چيو ته هو ”نه رڳو محقق هو، پر اخلاق جي سون جي ڪسوٽي هو.“

ناپا جي محب وطن شهزادي کي راج-گديءَ تان لاهڻ جي خلاف، 1923ع ۾ سڪ احتجاج ڪري رهيا هئا. نهرو، آچاريا گدواليءَ ۽ ڪي-سنتام سندن مظاهرو ڏسڻ ويا ته ڪن گرفتار ڪيو ويو ۽ سزا ڏيئي ٻاهر موڪليو ويو. جڏهن ظلم جاري رهيا ته موتي لال، گدواليءَ کي تار ڪئي ته ناپا جي سرحد تي وڃي ۽ ڏسي ته اتي ڇا پيو ٿئي. هڪ موقعي تي نه رڳو هڪ ستيا گرهيءَ کي گولي هڻي ماريو ويو، پر سندس ٻار کي، جيڪو پنهنجي ماءُ جي ٽچ ڏاڻي رهيو هو، پڻ گولي هڻي ماريو ويو. انهيءَ تي گدوالي گولميازيءَ جي هنڌ تائين ڊوڙيندو ويو، جيڪو ناپا رياست جي سرحد اندر هو. ڪيسن هڪدم جهٽ هڻي سال کن لاءِ جيل ۾ رکيو ويو. نهروءَ پنهنجي آتم-ڪٿا ۾ لکي ٿو: ”منهنجي دل چاهيو ته مان به ناپا هليو وڃان. ته جيئن (برطانيا) انتظاميا مون سان به اهڙو سلوڪ ڪري جهڙو گدواليءَ سان ڪيو هئائين؛ ساڻيءَ سان سڃاڻيءَ جي اهائي گهر هئي. پر ڪهڙن دوستن جو خيال ان جي آهڙو هو ۽ مون کي منع ڪيائون. مون دوستن جي صلاح جي اوڻ ورتي ۽ پنهنجي ڪمزوريءَ کي لڪائڻ لاءِ اهو بهانو بنايم.“

گانڌي لکيو آهي: ”هن ناپا سرحد پنهنجي مرضيءَ سان ٻار نه ڪئي هئي. سندس انسان پرستي ڪيس اوڏانهن ڌڪيو هو.“ جڏهن گانڌيءَ، شريعتي گدواليءَ سان ملڻ ڪمان پوءِ ٻٽو ته گدواليءَ کي بند ڪيو ويو آهي. سندس ڪپڙا ميرا آهن، ۽

ستن ڏينهن کان ورت هنن ڪري هيو ڪمزور ٿي ويو آهي ته منهنجي اندر جو احتجاج ڪندڙ ماڻهو اٿي بيلو ۽ مون پنهنجو پاڻ کي جنگ جوئل لاءِ تيار محسوس ڪيو. پر مون پنهنجي بي همٿيءَ کي محسوس ڪيو ۽ شرم وچان پنهنجو ڪنڌ جهڪائي ڇڏيو. پاڻ ۾ وڙهندڙ پارٽين ۾ تقسيم ٿيل ۽ هندو-مسلم فسادن ۾ لڪرا ٿيل هندستان ۾، شهري احتجاج هڪ ان ٿيئي ڳالهه ٿيڻ ۽ آئي. رڳو انهيءَ ڳالهه جي خوشي آهي ته آڇاريا گدوائلي هڪ بهادر شخص آهي ۽ کيس ڪهڙيون به تڪليفون درپيش اينديون ته به هو انهن مان پار لنگهي ايندو. شال ايشور کيس باهه مان لنگهي پار پوڻ جي سگهه بخشي آهي. جڏهن وقت کان اڳ گدوائليءَ جو ديهانت ٿيو ته گانڌي لکيو: ”انسان پرستيءَ جا ههڙا ٻانهن ڪڏهن مريئا ناهن. هيو پنهنجي خدمتن وسيلي زندهه رهن ٿا. هن ”گدوائلي يادگار فنڊ“ کڏ ڪيو ۽ سندس مان ۾ گجرات جي ڪهڙا شهر ۾ هريجن هاسٽل جوڙايائين.“

هن گدوائليءَ جي ڪٽنب کي پڻ نه وساريو. هن گنگا پيڻ کي ”بهادر مڙس جي بهادر زال“ ڪوٺيو ۽ کيس تعارفي خط ڏنائين، جنهن کيس انشورنس جو ڪاروبار ڄماڻي ۽ پنهنجي اولاد جي پرورش ڪرڻ ۾ مدد ڪئي.

ڪئين ورهيه اڳ، گدوائلي گانڌيءَ کي چيو هو ته هو خسيس ذاتي ڳالهين لاءِ فڪر مند ٿيندو نه ڪري، پر گانڌي کيس چيو هو: ”جن ذاتي ڳالهين کي تون خسيس ٿو چوين، منهنجي لاءِ اهي اوترو ئي دلچسپيءَ جو سبب آهن، جهڙو باردولي، جو مون کي پنهنجي ساٿي-ڪارڪنن جي معلومات رکڻي آهي.“ هن اڳتي لکيو هو: ”گنگا پيڻ کي چئج ته هو پنهنجي گجراتيءَ کي نه وساري.“

گانڌي پروفيسر ملڪاڻيءَ کي مظفرپور ۾ ساڻس ترسڻ جي وقت کان وٺي سڃاڻيندو هو. ملڪاڻي ”گجرات وديا پيٽ“ ۾

پڙهائيندو هو. تہ 1927ع ۾ پنهنجي زال جي زور ڀرڻ تي ۽ حيدرآباد سنڌ جي ڊي. جي نيشنل ڪاليج حيدرآباد جي تڏهوڪي پرنسپال اين. وي. ٽڌائيءَ جي چوڻ تي، گانڌيءَ سان صلاح ڪرڻ کان سواءِ احمدآباد ڇڏي آيو.

گانڌيءَ کي ايڏو صدمو پهتو جو پنهنجي زندگيءَ جا ڏاڍا دلسوز خط کيس لکيائين. هن 26 جون تي ملڪاڻيءَ کي لکيو: ”مون کي انهيءَ جو ڏک ناهي تہ مهاوديالہ جو ڇا ٿو ٿئي، پر مون کي انهيءَ ڳالہ جو ڏک آهي تہ هڪ شخص کي ڇا ٿيو آهي. شال ايشور تنهنجي ۽ منهنجي مدد ڪري.“

ڪرپالاڻيءَ کي جيڪو ان وقت وڏا پيٽ جو پرنسپال هو، گانڌي 10 جولاءِ تي لکيو: ”انهيءَ (خبر) مون کي قريب قريب ٽڪر ٽڪر ڪري ڇڏيو، جو مون ملڪاڻيءَ کي پنهنجي ان ڇڏندڙ حصن مان هڪ سمجهيو هو.“ ۽ پرنسپال ٽڌائيءَ کي پنهنجي 19 جولاءِ واري ڊگهي خط ۾ هن لکيو: ”ملڪاڻي گجرات ۾ پنهنجي ٻڌندڙ جهاز جي سڪان تي بيٺل آهي. هو پاڻ بڪايل آهي، سندس زال ۽ سٽي ڏسن ٿيون تہ مٿس خنجر ڪڍيل آهن. سندس دوست ڪاڏڙ ۾ آهي، سندس چريائيءَ جي ڪري مٿس ڀولڪي رهيا آهن. تنهنجي ٻارن ۽ هندستان جي ماڻهار سبق لاءِ هو هڪ آدرشي پروفيسر ٿيندو.“

هن اڳتي لکيو، ”منهنجي زندگي اهڙن ڪيترن ئي (وڏا پيٽ جهڙن) ادارن جي اوسر ۽ خاتمي جي شاهد آهي، جن مان ڪن مان خود ويجهڙائيءَ مان وابسته رهيو آهيان. منهنجي لاءِ انهن جي اهميت سندن نابڪن کي مٿي اڇلائڻ ۽ اهڙي طرح پنهنجو ڪم پورو ڪرڻ ۾ آهي.“ هن پڇاڙيءَ ۾ لکيو: ”مان توکي ٻڌايان تہ مان انهيءَ صدمي مان لنگهي ٻار نہ ٿيو آهيان. مون کي ڪڏهن باردولي هلاڪ نہ ڪيو آهي، پر ملڪاڻي ڪيو آهي.“

گاندھي ملڪ کي ايترا سارا بهترين پروفيسر ڏيڻ لاءِ سنڌ کي ساراهيو آهي. 'گجرات-سنڌ لاءِ' هينڪ، گجرات وڌيا-هينڪ جي سنڌي پروفيسر جو حوالو ڏيندي، هن گجرات جي شاگردن کي چيو ته اهي ٻوڏ جي ستايلن جي امدادي ڪارڪنن جي حيثيت سان سنڌ وڃن ۽ 'سنڌ جو قرض' ادا ڪن.

هر سندس سڀ کان محبت ڀريا نانا جتھرام داس سان هئا. 1919ع ۾ ڪانگريس جي اترسٽر واري اجلاس ۾، هڪ پاسي گاندھي ۽ ٻئي پاسي تليڪ، سي-آر-داس ۽ محمد علي جي وچ ۾ سڌارن جي ٺهراءَ تي شديد اختلاف ٿي پيا. ڪئين ورهه پوءِ، گاندھي ان ڳالهه کي ساربندي لکيو: "ٿڌي دماغ وارو سنڌي شخص جتھرام داس مدد لاءِ اڳيان آيو. هن مون ڏانهن هڪ رڳو اڳيان وڌايو، جنهن ۾ ٺاهه ڪرڻ لاءِ صلاح ۽ زور ڏنل هو. مون کيس ٺٽي سڃاتو. سندس اکين ۽ ڇوڙي ۾ اهڙي ڪا ڳالهه هئي، جنهن مون کي پاڻ ڏانهن ڇڪيو. مون صلاح پڙهي. اها سٺي هئي. مون اهو رڳو دٻو ٻڌو ڏانهن وڌايو. هن ورائيو: 'پيشڪ، بشرطيڪ منهنجي پارٽي قبول ڪري'. لوڪمائي چيو: 'مان اهو ڏسڻ نٿو چاهيان. جيڪڏهن داس منظور ڪيو آهي ته اهو مون لاءِ ڪافي آهي.' مالوٽ (جيڪو صدارت ڪري رهيو هو، تجسس وڃان) اهو ٻڌو، منهنجي هٿن مان ڪاغذ ڪسيائين ۽ ٽاڙين جي ٻوڙو ڪڪندڙ گونج ۾ اعلان ڪيائين ته ٺاهه ٿي ويو آهي."

1930ع ۾، جڏهن گاندھي 'لوڻ ستياگرهه' شروع ڪري رهيو هو ته جتھرام داس کي، جيڪو تڏهن بمبئي ليجسليٽو ڪائونسل جو ميمبر هو، لکيائين: "مون وڌيسي ڪپڙي جي بهشڪار جي ڪاهه ۾ جي واڳ سنڀالي آهي. جيڪڏهن انهيءَ کي فعال بنائڻو آهي ته مون کي هڪ ڪل-وقتي سيڪريٽريءَ جي ضرورت پوندي ۽ مان تو جهڙي لائق ماڻهوءَ کان سواءِ

پتي ڪنهن جو سوچي به نٿو سگهان.“ جئرام داس هڪدم پنهنجي نشست تان استعيفا ڏيئي، نئين ذميداري سنڀالي، ۽ وڌيسي ڪپڙي جي بهشڪار کي حيرت انگيز طور ڪامياب ڪيائين.

جڏهن ڪجهه مسلمانن، جئرام داس تي فرقي پرستيءَ جو الزام هنيو ته گانڌي کين چيو: ”مون کي جئرام داس جو قسم آهي، مون کي هن کان وڌيڪ سچي ماڻهوءَ سان ملڻ جي عزت حاصل نه ٿي آهي. هو مسلمانن جو مخالف ناهي. مان هن - باڊاڪٽر چوٿ رام - جي باري ۾ هندو-مسلم اتحاد جي حامي هجڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به سوچڻ کان انڪاري آهيان.“

1941ع ۾، جڏهن سنڌ پراونشل ڪانگريس ڪاميٽيءَ جي صدر، ڊاڪٽر چوٿ رام ڪنهن خاص مسئلي تي گانڌيءَ سان مشورو ڪيو ته گانڌي کيس چيو: ”جيئن جئرام داس چوي تيئن ڪر. سندس ڏاهپ ۽ منهنجو ويساهه هڪ دائمي عنصر آهي.“

گانڌي پنهنجي پاڻ کي رڳو اڳواڻن ۽ دلچسپي وٺڻ تائين محدود نه رکيو. هن ڪڏهن به اهو نه وساريو ته هن 1919ع ۾ لنڊن ۾ سمهي پوڻ سان پڌر عيڊن جي ماڻهن کي نراس ڪيو هو. ڏهن سالن کان پوءِ جڏهن هو وري سنڌ ۾ آيو ته انهيءَ هنڌ وري وڃڻ لاءِ نشان دهی ڪيائين ۽ هنر آندڙ هنگورائي ۽ سندس زال وديا ڏانهن، سندن باري ۾ ۽ سندن صحت، ڪم ۽ پلائيءَ جي سلسلي ۾ ڪيترائي خط لکيا. جڏهن وديا جو ديهانت ٿيو ۽ آندڙ کيس پوڄڻ شروع ڪيو، ته گانڌي کيس لکيو: ”وديا سٺي هئي، پر ايشور جي جاءِ تي وٺي سگهي. مان بيمار شڪن آهيان. تون جيڪڏهن کيس آسانيءَ سان وساري سگهين ٿو ته ائين ڪر. پوءِ وديا مٿي ٿيندي ۽ تون پڻ.“

ڪانگريس جون ڪارڪن شريتميون، گانڌيءَ جي مزاح مان معظوظ ٿينديون هيون. گانڌيءَ هڪ ڀيري 1936ع ۾ گنگاپٽ گدواڻي کان - جيڪا انشورنس جو ڪاروبار ڪندي هئي - چرچي ۾ پهچيو ته منهنجي زندگيءَ جو 'ويمو' ڪير ڪندو. گنگاپٽ پڻ چرچي ۾ ورائيو: "نه، مان اوهان جهڙي ٻڏي جو ويمو نه ڪندس." هڪ ڀيري ملڪاڻي سان مانيءَ کان پوءِ شريتمئي ملڪاڻيءَ کان 'دڪشٽا' گهرائين، جنهن تي هن ورائيو: "مون اوهان کي ملڪاڻي ڏيئي ڇڏيو آهي. اوهان کي هي 'دڪشٽا' ڪهڙي گهرجي؟"

ماڻهن ۾ سٺس اهي سموريون دلچسپيون نه رڳو گهرائيءَ سان انساني هيون، پر انهن مقصدن کي ترقي وٺرائڻ جي ڪمپ ڪيل هئي، جيڪي کيس سڀ کان عزيز هئا. سوراڄ کان قطع نظر، اهي مقصد 'کاڌي' ۽ 'هندي' هئا. جڏهن آچاريا گدواڻي گرو گرنٿ صاحب کي رسمي طرح ريشمي ڪپڙي ۾ ويڙهي رکڻ بدران 'کاڌي' ۾ ويڙهي رکيو، تڏهن گانڌيءَ کي ڏاڍي خوشي ٿي هئي. هن چيو ته اهو انهن ماڻهن لاءِ وڏو مثال آهي، جيڪي 'پري' جي مورتن کي ولایتي ڪپڙي ۾ ويڙهي رکن ٿا.

1924ع ۾ گانڌي ڏٺو ته سنڌي کاڌيءَ جي باري ۾ ڪنهن ناهن. هن ڏٺو ته سنڌ ۾ سٺ ڪتن جي عمل جو ورلي ڪو اهڃاڻ هو، جيڪا افسوسناڪ صورتحال هئي. ڪيترا سال پوءِ هن لکيو: "ڪن معرزين کان سواءِ، باقي ماڻهن جي کاڌيءَ ۾ دلچسپي ورلي آهي. عقيدي جي ضرورت ڪيترن ئي شڪ وگمان کي جنم ڏي ٿي." هن ڏٺو ته ڪولڙيءَ ۾ ڪانگريس جا ويهه ميجر هئا، جن جو تعداد گهٽجي ٻن تائين پهچندو، جيڪڏهن کاڌي پائڻ تي زور ڏنو ويو. کاڌيءَ جي هنڊائڻ کان پاسو ڪرڻ ۾، جنهن ڳالهه کيس وڌيڪ حيران ڪيو هو، اها هئي ڪپهه جي گهڻي پيداوار - ۽ گهڻي غربت.

سنڌ جي غربت جي ثبوت ۾ هن پاڻ جي گهڻي تعداد جو حوالو ڏنو، جيڪي ڪيس چندي ۾ مليون هيون. ”اوڙسيا کان سواءِ، مون پنهنجي چندي جي وٺوليءَ ۾ سنڌ جي ٻين گهڻيون پايون ڪڏهن به نه ڏليون آهن. هڪ هنڌ چندي ۾ مون کي ڪوڏيون به مليون. (پراڻي رپي ۾ 64 پيسا هوندا هئا) هڪ پيسو برابر هوندو هو ٽن پايڻ جي ۽ 5 ڪوڏيون برابر هيون هڪ پائيءَ جي.) اها ڳالهه ڪنجوسيءَ سان منسوب ٿي ڪري سگهجي. مون سنڌ ۾ ڪڏهن به ڪنجوسائي نه ڏٺي آهي. جن ماڻهن (لالا لچمت راءِ جي يادگار فنڊ جي پنج لک رپين لاءِ) ٻارنهن ڏينهن ۾ ستر هزار رپيا ڏنا هجن، انهن کي چئو ڏيڻ ۾ اهو ٿو سمجهي سگهجي.

گانڌي خاص ڪري تڏهن پريشان ٿي ويو، جڏهن ڪراچيءَ جو ميئر ۽ ڪانگريس جو وڏو همدرد، جمشيد ميهتا 1928ع ۾ ڪراچي ڪارپوريشن جي 1924ع جي ايگ واري لهره کي رد ڪرڻ لاءِ لهره پيش ڪيو، جنهن موجب ڪارپوريشن جي پٽيوائن ۽ پنگين لاءِ ڪاڏيءَ جي وردي مقرر ڪئي ويئي هئي. جمشيد جو دليل اهو هو ته گذريل ٽن سالن دوران، ڪارپوريشن کي ڪاڏيءَ تي هڪ لک رپيا خرچ ڪرڻا پيا هئا، جنهن جو 85 سيڪڙو ضايع ويو. هن چيو ته ڪاڏيءَ جو ڪپڙو مهر ۾ جلدي ٿئي ٿو ته ڦاٽي به جلدي ٿو. ۽ ويچارڻ پٽيوائن ۽ پنگين کي سال ۾ رڳو ٻه ورديون ملن ٿيون. جمشيد چيو: ”مان اوهان کي ٻڌايان ٿو ته اهو ظاهر آهي. جيڪا شيءِ پنهنجي پٽيوائن کي ڏيون ٿا، اها سنڌن اکين ۾ ڳوڙها آڻڻ لاءِ ڪافي آهي.“

گانڌي لکيو: ”جمشيد ميهتا ڪراچيءَ جي هڪ سچي ماڻهو جي حيثيت سان صحيح طور مڃيل آهي. گهڻو ڪري آڏان جي هر سٺي عوامي تحريڪ کيس پنهنجو هٿ جي دعويٰ ڪري ٿي. سندس ايمانداري ۽ خود مختياري،

سنڌس وطن دوستي وانگر غير مشڪوڪ آهي، پر جمشيد جو ڪاڏي جي باري ۾ فيصلو ”باڪل انهي“ نازڪ عورت جي فيصلي جهڙو آهي، جيڪا پنهنجي موسم جي ستيل مهمانن جي بڪ جو اندازو پنهنجي ”بڪ“ مان لڳائيندي آهي.

ڪارپوريشن جي ڪانگريس ميمبرن جي اعتراض تي ويڄاري جمشيد اهو نڪرڻ ته اڳ ۾ ئي واپس وٺي ڇڏيو هو، پر ڪجهه سالن کان پوءِ ڪراچي ۾ هريجنن جي رهاڻن جي موضوع تي، گانڌي خود جمشيد وارو دليل ڏنو. 1934ع ۾ هن استقباليائي تقرير جي جواب ۾، ڪراچي ڪارپوريشن کي ٻڌايو: ”شهر جي سڪن کي اهو ڏسڻ گهرجي ته هڪڙي به هريجنن کي اهڙي ڪوارٽر ۾ نه رهايو وڃي، جنهن ۾ آهي پاڻ رهن لاءِ تيار نه هجن.“ پوءِ هن ڪراچي ۾ عام سڙ کي چيو: ”اهو سهرڙو ڪراچي جي سر تي ناهي ته انهي جي حدن اندر هڪ به اهڙي هريجنن کي اهڙي گهر ۾ رهن تي مجبور ڪيو وڃي، جنهن ۾ وڏي کان وڏو شهزي خوشي مان رهن قبول نه ڪري.“

جمشيد به سندن ڪپڙن لاءِ ٻي ڪنهن مختلف ڳالهه جي تقاضا نه ڪري رهيو هو.

1934ع ۾، انهي ساڳئي دؤري دوران، گانڌي ڪراچي جي صحافين سان مليو. جڏهن ”سنڌ آوزرور“ (Sind Observer) جي ايڊيٽر هڪي-ٻنهي ڪانگرس سنڌ جي بمبئي کان عليحدگي جي باري ۾ چيو ته گانڌي معذرت ڪئي ۽ چيائين، ”هاڻي تون مون کي پنهنجي آبي مان ٻاهر ٿو ڪڍين.“

جڏهن ڪانگرس سنڌ جي باري ۾ سنڌس تاثرات بابت چيو ويو ته چيائين: ”منهنجا سنڌ جي باري ۾ تمام خوشگوار تاثرات رهيا آهن. مان تمام خوش ٿيندس، جيڪڏهن مون کي ڪهڙي رقم ملندي.“ انهي ڳالهه تي صحافين خوشي سان آڻي جو آڻي ٿي رهيا گڏ ڪري ورتا. گانڌي چيو: ”اوهان کي جيڪي

ڪجهه ملي ٿو، مان اوهان کان اهو ڦرڻ نٿو چاهيان. گهٽ ۾ گهٽ اوهان پنهنجون پينسلون ئي کڻي مون کي ڏيو.“ اهڙي طرح گانڌي سڀني جي لهڪڻ جي گونج ۾ ٿيه رهيا ۽ پينسلون کائڻ ورتيون.

گانڌي ورور ڪري اڳواڻن ۽ سندن زالن ۽ ٻارن کي ۽ ٻيو جيڪو به سندس گالهه پٽندو هو - هندي زبان سڳڻ ۽ استعمال ڪرڻ لاءِ چونڊو هو. هن 1945ع ۾ سڃاڻپ ڪري پڻ لکيو ته هو ڪرپالائيءَ کي چوي ته ”هو مون ڏانهن هندي يا اڙدو يا سنڌيءَ ۾ لکندو ڪري. هو مون ڏانهن انگريزيءَ ۾ ڇو ٿو لکي؟ پروفيسر آهي ان ڪري؟“

هو خاص ڪري عاملن ۾ ڏهني-لپتي (ڏاج) جي سنڌي رسم کان ڪافي هراسيل هو. هن 1934ع ۾ ڊي. جي سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ جي شاگردن کي چيو: ”هتي هو صاحبوڪن ۽ پارمين جي نقل ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. جڏهن مون سنڌ جي بهترين دؤري دوران چوڪرين کي ڏٺو ته مان حيران ٿي ويس ته اهي ڪيئن نه پارسي چوڪرين ۾ گهيريل آهن. پوءِ مون کي خبر پئي ته اهي عامل طبقي جون چوڪريون آهن. مون کي ”پائيندن“ جي باري ۾ خبر هئي. پر البت ”عامل“ نالي کان ٻنل هئس. مون کي تجسس هو ته اهي الائجي ڪهڙي قسم جا ماڻهو هوندا. جڏهن مون عاملن کي ڏٺو ته اهي بلڪل صاحبوڪن جهڙا هئا.“

گانڌي وڌيڪ چيو: ”سنڌ جا عامل گهڻو ڪري انهيءَ صوبي جي سڀني ذاتين کان ترقي يافته آهي. پر سندن سموري ترقيءَ جي باوجود، منجهن ڪجهه اهڙيون گنيهر خرابيون آهن، جيڪي رڳو وڻن تي ٿين ۽ اچن ٿيون. انهن خرابين ۾ ڏهني-لپتيءَ جي رسم گهٽ گنيهر ناهي... ماڻهن کي پنهنجي ڏينهن کي اهڙي تعليم ڏيارڻ گهرجي جو اهي اهڙي نوجوان سان شادي ڪرڻ کان انڪار ڪن، جيڪو شادي ڪرڻ جي قيمت وصول

ڪري ۽ انهيءَ نيچ رسم ۾ حصيدار ٿيڻ بدران غير شادي شده رهي.

جڏهن ملڪاڻي ٽڪرس اطلاع ڪيو ته هن پنهنجي ڏيءَ مليءَ جي شاديءَ ۾ ۲۰ ۲۰ هزار رپيا خرچ ڪيا آهن ته گانڌي موت ۾ 4 آڪٽوبر 1928ع تي ٽڪرس خط ۾ لکيو: ”جيڪڏهن اهو دڪدائڪ ناهي ته مون کي تنهنجي ۲۰ هزار رپين جي خرچ ڪري ننڍي ڳالهه سمجهي دل کولي ٿيڪ ڏيڻ گهرجي ها. رامداس جي شاديءَ جو شايد مون تي هڪ رپيو خرچ آيو هو، يعني هڪ يا ٻه ناريل، ۽ گهوت ۽ ڪنوار لاءِ ۲ پوريون، ”گيتا“ جون ۲ ڪاپيون ۽ ”پڇناولي“ جون ۲ ڪاپيون. ڪجرات ۾ ۲۰ هزار رپيا، آشرم جي حدن کان ٻاهر پڻ هڪ چڱي وڏي رقم سمجهي ويندي. مان نٿو سمجهان ته جنجال ۾ ڪملا جي شاديءَ تي ۲ سال اڳ ۲۰ هزار رپيا خرچ ڪيا هوندا. پر مون کي خبر آهي ته جيڪڏهن مان سنڌ کي ڪجرات جي فوٽ-ڪٿي سان ماڻهنڊس ته اها نراسائيءَ جي حد تائين غلط ماپ ٿيندي. مان تنهنجي لاءِ اها ويهن هزارن کان ٻن هزارن تائين ترقي سمجهان ٿو. شايد توکي پنهنجي سس کي ڇڏڻو پوي ۽ پنهنجي زال جو تياڳ ڪرڻو پوي. انهيءَ ٽڪري کان غور ڪندي، ۲۰ هزار رپين ۾ شايد خراب سؤدو ناهي.“ هاسانند جادوگر کي اهو ڪم سونهيو ويو ته هو بغير ڏاج جي شاديءَ جا مثال قائم ڪري. هن پنهنجي ڏيئرن کي فقط پنج ’پڇ‘ ڏنا: چرخو، چاڙي، چڪي، چلهر ۽ چوٺري.

جڏهن اڳوڻي وڏي وزير ايلڊ بخش سومري جي قتل جو الزام مسلم ليگ جي وزير ڪهڙي تي لڳو ته هن پنهنجي بچاءُ جو وڪيل جناح کي مقرر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. پر جناح انڪار ڪيو. 27 مارچ 1983 جي ”انڊين ايڪسپريس“ (Indian Express) مطابق (اتفاق سان اهو سنڌي وسنت-ٿي-ڪرپالائي هو، جنهن جناح کي سندس زندگيءَ جو

آخري مقدمو ڪل تي آماده ڪيو. ۽ اهو پڻ رڳو آگري جي سٽي مئجسٽريٽ جي ڪورٽ ۾ (1) ڪهڙي پوءِ پولا پاڻي ديساڻي سان رابطو رکيو، جنهن سندس مقدمو هلائڻ قبول ڪيو. انهيءَ لاءِ ڊاڪٽر چوٿ رام گانڌي وٽ احتجاج ڪيو. جنهن تي گانڌي پولا پاڻي کي لکيو: ”مون کي توکي اها گذارش ڪرڻ ۾ هڪ نئي نئي ته ڪهڙي جي مقدمي جا ڪاغذ ڇڪائڻ کان پوءِ، جيڪڏهن تون محسوس ڪرين ٿو ته هو بي گناهه آهي ته پوءِ تون بيشڪ هن لاءِ وڙهه، پر جيڪڏهن تون محسوس ڪرين ٿو ته هو ڏوهاري آهي ته کيس ڏوهه قبول جي صلاح ڏي يا کيس توکي معاف ڪرڻ لاءِ چئو.“ پولا پاڻي مقدمو ڇڏي ڏنو. پر ڪهڙي کي ڏيڻ مل نالي هڪ هندو وڪيل ڦلسيءَ کان بچايو. جلدئي سيشن جج ويلس (Wells)، جيڪو اهو مقدمو هلائي رهيو هو، وقت کان اڳ ۾ ٻيڙي سرار حالتن هيٺ رٽائر ڪيو ۽ برطانيا هليو ويو.

1920ع جي ڏهاڪي جي موت ۾ گانڌي بهان ڪيو: ”مون کي اجهو هاڻي ڊاڪٽر چوٿ رام کان سنڌ ۾ هڪ هندو جي زوري مسلمان ڪرڻ جي ڪوشش جي مٿانهن حقيقتن جي خبر پئي آهي. انهيءَ شخص لاءِ چيو وڃي ٿو ته کيس سندس مسلمان سائين قتل ڪري ڇڏيو، ڇاڪاڻ ته هو اسلام نه قبوليندو. اهي حقيقتون جيڪڏهن سچيون آهن ته پيائڪ آهن.“ گانڌي انهيءَ ڳالهه جي باري ۾ سنڌ جي مسلمان اڳواڻ سر عبدالله هارون کي چيو. هن انهيءَ کي مٿانهن خودڪشي ڪوليو ۽ معاملي جي ٻڌڻي ڪرڻ جو وعدو ڪيائين، پر پوءِ خاموشي اختيار ڪيائين.

جڏهن 1939ع کان وٺي سنڌ ۾ فساد ڇڙي پيا ته گانڌي انهن جي خلاف آواز اٿاريو. هن چٽا ڏنو ته ”جيڪي هندستان ۾ ٿي رهيو آهي، هڪ حصي ۾ ٿي سهي، چاهي اهو سنو آهي يا خراب، پر هندستان تي ان جو اثر لازمي هوندو.“

ڏهڪاءُ جو سندس 'حقيقي حل' اهو هو ته ڪانگريس جي MLAs کي پنهنجي نشستن تان استعيفا ڏيڻ گهرجي ۽ اٽل بگش وزارت کي مستعفي ٿيڻ گهرجي، ۽ انهن سڀنيءَ کي "هڪ امن فوج ٺاهي، بلا خوف حُرن جي وچ ۾ آباد ٿيڻ گهرجي." سنڌين انهيءَ ڳالهه کي بلڪل غير عملي ڄاتو، جو سيمٽ ٽلسي داس نالي هڪ MLA اڳ ۾ قتل ٿي چڪو هو. هڪ اخباري خاتو پڻ گنديءَ کي لکيو: "سنڌي MLAs کي استعيفا ڏيئي حُرن وٽ رهڻ جي چوڻ پدران، اوهين خود پنهنجي سڳا درٿل ستياگرهين جي 'ڪچهري' کي چيو ٿا موڪليو ۽ پنهنجن اصولن کي آزمايو؟... يا ڇا اهو اوهان جو معاملو آهي ته اوهان جا ستياگرهي ٺڌن خطري کي منهن ڏيندا، جڏهن اهو اوهان جي آشرم ٽائين پهچندو؟"

جڏهن 1939ع ۾ هندن پنهنجي خلاف مسلسل منظر تشدد جي شڪايت ڪئي ته هن ڪمن "پنهنجو پاڻ بچاءُ ڪرڻ جو فن سکڻ" جو چيو ۽ "جهڙڪڏهن هو پاڻ کي محفوظ ٿا سمجهن ۽ ايڏا ڪمزور آهن جو پنهنجو بچاءُ ڪري سگهن نه پوءِ ڪين اهو هنڌ ڇڏي وڃڻ گهرجي، جيڪو نه رهڻ جو ڪو ثابت ٿيو آهي." هن جنوري 1940ع ۾ ساڳئي موضوع تي موٽي لکيو آهي: "مون 'هجرت' تجويز ڪئي آهي. مان اها تجويز ورجايان ٿو. اها غير عملي نه آهي. ماڻهو انهيءَ جو قدر ٿا ڄاڻين. عظيم ۽ طاقتور هستين اهو رستو اڳ ۾ اختيار ڪرڻ لاءِ هالي ڇاڻو آهي. 'پراڻي عهدنامي' جو 'ٻيو ڪتاب' جيڪو 'ايڪسودس' (Exodus) جي طور ڄاتو وڃي ٿو، اسرائيلن جي رٿيل لڏ پلاڻ جو هڪ داستان آهي. جلاوطنيءَ ۾ انهن پنهنجي لاءِ فوجي جيون - مارڳ تيار ڪيو. تنهنڪري انهيءَ غلطيءَ بي عزتي يا پاڻ - مڙهيل جلاوطنيءَ ۾ ڪا به بزدلي ناهي. هندستان وڏو ملڪ آهي - جهڙوڪ غربت آهي، پر

اندرولي لڏپلاڻ کي قبول ٿي لائق آهي، خاص طور تي انهن لاءِ، جيڪي اهل، محنتي ۽ ايماندار آهن.“

1947ع ۾ جڏهن سنڌي هندن لڏڻ شروع ڪئي ته گانڌي لکيو: ”جيڪڏهن هڪڙو به سنڌي سنڌ مان لڏي ٿو ته گورنر جنرل جي حيثيت سان مسٽر جناح لاءِ اها شرم جي ڳالهه آهي.“ هن وڌيڪ لکيو: ”سنڌي - هندو اول درجي جا واپاري آهن. اهي بمبئي، مدراس يا ٻين هندن ڏانهن ڇو ٿا پڇن؟ ڪين ڪوبه نقصان نه رسندو، پر سنڌ ڳالهائي رهيندي، ڇاڪاڻ ته هو ڪٿي به ويندا، اتي پنهنجي لاءِ پيسا ڪمائيندا. سنڌي ڏکڻ افريقا ۾ موجود آهن، دنيا جو اهڙو ڪو هنڌ ناهي، جتي سنڌي نه هجن. هو ڏکڻ افريقا ۾ تمام گهڻو پيسو ڪمائين ٿا ۽ انهيءَ مان فراغ دليءَ سان غريبن تي به خرچ ڪن ٿا.“

جيتوڻيڪ سنڌي اڳواڻن جا گانڌيءَ سان محبت ڀريا ڦاٽا هئا، پر ڪين اها معتبري حاصل هئي، جو اهي جڏهن ڪيس غلطيءَ تي ڏسندا هئا ته ڪيس چوڻ کان نه هٻڪندا هئا. ڄمئل پرسرام ’خلافت‘ کي ’آفت‘ ڪوٺيو ۽ جڏهن 1930ع ۾ گانڌي چوٽ رام کان پڇيو ته، ”جوزو ’لوڻ ستياگرهه‘ جي باري ۾ ڄمئل ڇا ٿو چوي ته هن ڪيس ڇڏيو؟“ ڄمئل چوي ٿو ته 1920ع ۾ اوهان سٺ جي ڀرن سان آزادي گهري ٿي، هاڻي اها اوهان لوڻ جي لڏڻ سان ٿا چاهيو.“ چوٽ رام ٻڌايو ته اهو جملو ٻڌي گانڌي ظاهري طرح سسئي ويو.

مسٽر ڊي (Mr. De) نالي هڪ انگريز ڪسي گوبپنات گولي هلي ماري وڌو، آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽي (AICC) جي لهره جي مسودي گوبپنات جي انهيءَ عمل جي مذمت ڪئي. گوبپنات جي اها سورهيائي، هڪ ترميم ذريعي ساراهي ويئي. جڏهن گانڌي انهيءَ ترميم جي مخالفت ڪئي ته موٽي لال نهرو ۽ چت رنجن داس واک آئوٽ ڪري ويا. گانڌي پنهنجي ڳالهه مڃائي، پر واک آئوٽ جي حوالي سان چيائين ته ترميم

کسي منظور ٿيل سمجهڻ گهرجي. انهيءَ تي چوٽ رام
'هوائنٽ آف آرڊر' تي آئي بيٺو ۽ چيائين: "هڪ رد ٿيل
ترميم منظور ٿيل ڪيئن ٿي سمجهي سگهجي؟" گانڌي لرزي وڌو.
هن اکين ۾ ٻائي آئي چيو: "چوٽ رام، جيڪو مون لاءِ ٻار
وانگر آهي، مون سان 'هوائنٽ آف آرڊر' ٿو اٿاري. اڄ مان
اڪيلو بيٺو آهيان." هوائنٽ آف آرڊر گانڌي، چوٽ رام ۽
محمد عليءَ جي لڙڪن ۾ ٻڌي ويئي، جنهن پنهنجي ٽوٻي
گانڌيءَ جي پهرن ۾ رکي ڇڏي.

جڏهن لارڊ ارون کي قتل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي
ويئي ته گانڌي چاهيو ٿي ته آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽي ان
جي مذمت ڪري. سوامي گووندانند مخالفت ڪئي. راه شماريءَ
۾، گانڌي 700 ڇٽن جي ايوان ۾ رڳو 38 ڊولن نان ڪيو.
گانڌي فراغ دليءَ سان قبول ڪيو: "اخلاقي سوچ سوامي
گووندانند جي ئي هئي."

آڪٽوبر 1934ع ۾ آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽيءَ جي
ميٽنگ ۾ گانڌي 'يونائيٽيڊ پراونسز' (يو.پي) کي 'هند' ۽
'سينٽرل پراونسز' (يو.پي) کي 'مهاڪوشل' جا نوان نالا
ڏيڻ لاءِ ڪانگريس جي آئين ۾ ترميم جي رٿ پيش ڪئي.
ڊاڪٽر چوٽ رام انهيءَ ترميم جي مخالفت ڪئي ۽ چيائين
ته 'يو.پي' کي 'هند' ڪوئي نٿو سگهجي، جو 'هند' سموري
ملڪ جو نالو آهي. سي.راج گوپال آچاري چوٽ رام جي
حمایت ڪئي.

گانڌي چيو ته هن اها تبديلي رڳو انهيءَ ڪري قبول
ڪئي هئي، جو ماڻهن شڪايت ڪئي آهي ته 'يو.پي' هندستاني
نالو ناهي. جيئن ته انهيءَ ڳالهه تي اعتراض اٿيو، تنهنڪري
هن ترميم جي رٿ واپس ورتي. پر ميمبرن نشان دهي ڪئي
ته کين 'سي.پي' جو نالو 'مهاڪوشل' ڪوڻڻ ۾ ڪو اعتراض
ناهي. گانڌي ٽئين ترميم قبول ڪئي ۽ مهر جي ٺهڪن جي

گوانج ۾ ڇيائين: ”اوهان جو جواهر لال سان ويڙو ڏسجي، جيڪو نيني جيل ۾ آهي. هن ئي صلاح ڏني هئي ته ”هو-هي“ کي ”منڊ“ ڪوٺي ڪهرجي.“

گانڌي جي پڇاڙڪن ڏينهن ۾، نارٽ - ويسٽرن ريلوي جو اڳوڻو ڊپٽي جنرل مئنيجر پي. بي. چندواڻي برلا هائوس ۾ ساڻس گڏ رهيل هو. 20 جنوري 1948ع تي، برارٽا جي دوران بيم قالو، ۽ برلا هائوس جي چؤڏياري جو هڪ حصو تباھ ڪري ڇڏيائين. برارٽا جي گڏجاڻي جي آخر ۾، گانڌي چيو ته، ڪس لڳو ته پري کان فوجي گوليمار جي مشق ٿي رهي آهي. انهيءَ تي چندواڻي چيو: ”هاڻو، اهو نه سچ آهي ۽ نه اهنسا.“ شايد آشرم واسين ۾ اهو سنڌي ئي هو، جيڪو ايڏو بي باڪ هو.

گانڌي جي هوندي، جڏهن ورهاڱو ٿيو ته هن شرمارتين لاءِ سڀڪجهه ڪرڻ لاءِ هند سرڪار تي زور آندو. هن ڪڇ جي مهاراڻ سان ڳالهائو ۽ سنڌو ريسيلمنٽ ڪارپوريشن کان ڪنڊلا جي زمين ورتائين. 30 جنوري 1948ع تي، چوٽ رام جي اڳواڻي ۾ آيل سنڌي وفد کي ڇيائين: ”جيڪڏهن ڪشمير لاءِ جنگ ٿي سگهي ٿي ته پاڪستان ۾ رهيل سنڌي هندن جي حقن لاءِ پڻ جنگ ٿي سگهي ٿي.“

گانڌي کي گولي لڳڻ کان رڳو ڪلاڪ کن اڳ هرويسر ملڪاڻي ساڻس مليو هو. ملڪاڻي کي سنڌ مان ٽيل لڏهائڻ کي منظم ڪرڻ لاءِ ان وقت ايڊيشنل هاءِ ڪمشنر مقرر ڪيو ويو هو. گانڌي گونجندڙ پٺي - ٺپر مان لفظ چيا هئا: ”سڀني کي ٻاهر ڪڍج. اهو ڏسج ته ٻاهر نڪرندڙن ۾ تون آخري هجڻ ۽ ڪهڙي کي چئج ته امن جي بحاليءَ لاءِ مان سنڌ اچڻ چاهيان ٿو. هو پلي جناح سان صلاح ڪري ۽ مون کي نار رستي اطلاع ڪري.“ جڏهن ملڪاڻي ڪهس ٻڌايو ته سنڌ ۾ هندو ڪيئن پنهنجي بچاءَ لاءِ مسلمانن وانگر

’جناح گوپي‘ پائين ٿا ۽ ڪيئن ڪا اردو اخبار يا ’بان‘ ڪٿي هلن
 ٿا ته گانڌي جيس ته هو انهيءَ شام جو پنهنجي پراڻي جي
 گڏجاڻيءَ ۾ انهيءَ ڳالهه جو ذڪر ڪندو. افسوس، سنڌ
 وڃڻ۔ يا اتي جي زبانتين کي پتو ڪرڻ کان اڳ سندس
 ديهانت ٿي ويو.

بگهڙن جي وچ ۾

هندستان کي آزادي ملي، پر اها ڏار وڌل آزادي هئي.
هندستان جي انسانيت کي ولوڙڻ مان، اسان نه رڳو آزادي
جو آب حيات پاتو، پر ورهاڱي جو زهر پيڻ نصيب ٿيو. ڇا
پاڪستان اٿر هو؟ اٿر هو به - ۽ نه به.

مجموعي طرح ڪل هندستان جي ورهاڱي جا ڪارڻ
ڇڻي طرح ڄاڻل آهن. انهن جي تهه ٽائين وڃبو ته اهي تاريخ
جو حصو آهن. هندستان ۾ هندن کي مسلمانن جي تباھ ڪرڻ
گرفت لاه بيمحد دڪ جو احساس هو. پر ٻئي طرف مسلمانن
کي ڀڄ هو ته اسلام، جيڪو هر هنڌ آهي، هندستان ۾ ان
کي شھ مات ڏني ويئي هئي. اڙدوءَ جي شاعر عاليءَ جي مشهور
لفظن ۾:

وہ دینِ حجازی کا بیباک بیڑا
نشانِ جس کا اقصائی عالم میں پہنچا
کیا ہنس پار جس نے ساتون سمندر
وہ دوبآ دہانی میں گنگا کی آکر.

(اسلام جو بي ڀڄو ٻيڙو، جنهن جو جهنڊو سموري دنيا
۾ ڦڙڪيو ٿي، اهو ٻيڙو، جيڪو ست سمندر پار ڪري آهي
پهتو، گنگا ۾ ٻڏي ويو.)

اٺويھين صديءَ ۾، هندو سماج - اٽڪ کان ڪٽڪ تائين دھليءَ
کان دکن تائين - گذريل صدين جو زھر ”نيل ڪنڪ“ وانگر پي،
سوڀارو ٿي بيٺو. اسلام ٿڌو ٿي ويو هو - ۽ هندستاني شڪل اختيار

ڪري ورتي هيائين. پوءِ سال 1761ع آيو ۽ ٻالپڻ جي ٽين لڙائي ۾ مرهٽن جي خودمختيار حڪومت جي زوال، هندستان ۾ انگريزي راڄ لاءِ رستو کولي ڇڏيو. انهيءَ ڳالهه وهاڻن ۽ وٺي الله وارن جي پڻ تجديد ڪئي، جنهن اسلام کي، اسلامي تجديد جي توقع ۾، واپس بنياد پرستي ۽ وڌيڪ مذهبي ڪٽرپڻي ڏانهن آندو.

انهن سڀنيءَ کان وڌيڪ، ترڪيءَ جي معزول سلطان کي دنيا جي مسلمانن جي روحاني اڳواڻ جي حيثيت سان وري خليفو قائم ڪرڻ لاءِ، گانڌيءَ جي خلافت تحريڪ شروع ٿي. انهيءَ ڳالهه سياست کي، فرقيوارانه شڪل ڏني ۽ مذهبي اڳواڻن کي سياسي اڳواڻن ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. راتو رات، ملان اڳواڻ پنهنجي وياھ سنڌ جو چيئرمئن ۽ سرگرم اهو چوڻ ۾ بلڪل صحيح هو ته ”خلافت آهي آفت“. هندستان جي مسلمانن جو مذهبي ڪٽرپڻو هڪدم گهڻو وڌي ويو هو ۽ سندن دائرو ماضيءَ کان ٻاهر ڦهلجي ويو هو. انهيءَ ڪري خلافت جي احتجاج، هندو-مسلمانن جي وڃڻي کي وڌيڪ وڌائي ڇڏيو. گانڌيءَ جي اپيل پڻ هندن جي مذهبي جذبن کي متاثر ڪري مسلمانن کي سلجهائڻ ۾ مدد ڪري نه سگهي. سچ، اهنسا، برهم ڇريه ۽ زام راڄ جي باري ۾ سندس ڳالهه هندن جي موت ڏيندڙ دڻين تي اثر ڪيو، پر انهيءَ ڳالهه مسلمانن کي ٽٽو ڪري ڇڏيو. ڪانگريس جون گهڻيون گڏجاڻيون ٻاڙي واري گردنوازي سان ’ڪٺاھ ڀرسان‘ ورهائڻ سان ختم ٿينديون هيون. خلافت تحريڪ جي ختم ٿيڻ کان پوءِ، ڪانگريس ڏٺو ته انهيءَ جو هڪ ئي مرڪز ڪارڪن ڪراچيءَ جو مولوي محمد صادق هو. پوءِ شڪارپور ۾ ڪامريڊ تاج محمد ڪانگريس ۾ شامل ٿيو. ڪانگريس جو رڳو هڪ مسلمان MLA جيڪي آباد جو محمد امين کوسو هو، جيڪو علي ڳڙھ ديوبورسٽيءَ جو گريجوئيٽ هو، پر ضلعي ڪانگريس ڪاميٽيءَ

۾ هن لاءِ جدا ٻائيءَ جي صبراهي رکيل هوندي هئي! ان ۾ عجب ناهي ته سڀني محسوس ڪيو ته ”ڪانگريس هڪ هندو هلچل آهي.“

تڪ جيڪڏهن ڪجهه هو ته گانڌيءَ کان وڌيڪ گهڙهي گمان وارو هندو هو. ۾ جدوجهد کي سياسي، سڪيورٽي رکيو هئائين. ۽ هندن ۽ مسلمانن کي پڪسان متاثر ڪيائين. گانڌيءَ جدوجهد کي آناھين نائين وٺي ويو. پر کين ورهائي ڇڏيائين. ۽ پوءِ ٽيون عنصر هو. انگريزن جي موجودگي. انهيءَ ٻنهي طرفن کان حڪم ڪيو.

مسلمانن جي حڪمرانيءَ دوران هندن کي هيٺ رکيو ويندو هو. جڏهن مسلمان جي هٿ جي جاءِ بي رها هٿ ورتي ته معاملو ڊرامائي نموني تبديل ٿي ويا. هندو پاڻ پراڻي پٺا. رفتہ رفتہ، برهمڻ ۽ وٽس اسلام اختيار ڪرڻ کان پاسو ڪرڻ لڳا. سندن عام پرائڻ ۽ واپار ڪرڻ جون روايتون اعليٰ تعالٰيٰ حاصل ڪرڻ ۽ وڏا واپار ڪرڻ جي صورت ۾ رنگ لائڻ لڳيون. هندو سماج ڇڏا وڏا محصا مسلمانن کي پوئتي ڇڏي اڳتي وڌڻ لڳا.

سنڌ مجسٽريٽي محامي نبي نظر رڪنڊڙ هڪ ڄاڻو نشان دهي ڪئي. ”آفيسون هندن سان پريل آهن ۽ جيل مسلمانن سان پريل آهن.“ وچئين دؤر ۾ ٻارون ڪل مسلمان ذهن ۽ اڃا نائين مغل شهنشاهت جي لهندڙ سچ تي هٿ سيڪينڊڙ، جديد دؤر جي تيز رفتار سگهه. کي سمجهي نه سگهيو. هن آزاديءَ جي هلچل ۾، هنگامو ڪرڻ يا پاڻو اڇلائي هڙتال ڪرڻ سان، نئين صورتحال تي پنهنجو رد عمل ظاهر ڪيو.

ٻئي طرف، جڏهن هندن آزاديءَ جي گهر ڪئي ته انگريزن مسلمانن کي نوازشن ۽ عنايتن جي عيوض پنهنجي پاسي ڪيو. ۽ پوءِ هندستان جي آزاديءَ کي روڪڻ لاءِ مسلمانن کي پيد ڪي ويٺو طور استعمال ڪيو. ان وقت هندن مسلمانن کي ٻئي

جي هٿ جو ڪيڏوڻو ۽ غدار جي روپ ۾ ڏٺو. اهو هو سموري هندستان جو تناظر جنهن ۾ آزادي ملي. پر انهيءَ ۾ مقامي سنڌي تناظر پڻ هو، جنهن کي معاملن کي خراب ڪيو.

سنڌ ۾ هندو-مسلم چڪتاڻ ۾ وڏي ۾ وڏو واحد عنصر مذهب متاثر جو هو، جيڪو برطانوي راڄ ۾ پڻ جاري رهيو. انهن واقعن صوبي کي جهنگهڙي ڇڏيو ۽ ٻنهي فرقن جي نانن کي زهريلو ڪري ڇڏيو. انهيءَ ڏس ۾ جيڪو سڀ کان سنسني خيز واقعو ڄاتو ويو، ۽ شايع ٿيو، اهو هو 'شيخ جو مقدمو' (The Great Shaikh Case). 1891ع ۾ حيدرآباد جي هندن جي مڪي، شوقيرام آڏواڻيءَ جو موٽ، موڙج مل آڏواڻي مسلمان ٿيو. ساڻس گڏ سندس ٽي پٽ پڻ مسلمان ٿيا. منجهانئن هڪڙي ميوارام، پنهنجي زال مٺي ٻائي سندس ڇوڏن ٻارن سميت — خوشحالي، نهالي، پرمانند ۽ هيبيءَ کي پاڻ سان شامل ٿيڻ لاءِ چيو. پر هن انڪار ڪيو. ميوارام ڪارجين اينڊ واريٽس ائڪٽ هيٺ حيدرآباد جي انگريز سيشن جج وٽ ٻن وڏن ٻارن جي قبضي لاءِ مقدمو داخل ڪيو. هندن انهيءَ ڳالهه کي پنهنجي لاءِ لڪار ڄاتو. شوقيرام جي پٽن نولراءِ ۽ ناراچند مقدمي کي منهن ڏيڻ لاءِ 25,000 رپين جي رقم گڏ ڪئي. ڇيو وڃي ٿو ته مسلمانن 40,000 رپيا گڏ ڪيا. هندن ٻارن، جغرام داس جي پيءُ دولت رام مقدمي جي پيروي ڪئي ۽ مسلمانن ڪراچيءَ جي مدرسه السلام جي حسن علي آفندي کي وڪيل ڪيو. ٻاهر تي ٿيل پنڄي چڪو هو.

خوشحالي، جيڪا ان وقت اڻ ورهين جي هئي، ڪورٽ اڳيان چيو ته هن لاءِ سندس پيءُ نڌن ٿي مري چڪو هو، جڏهن هن پنهنجو ڌرم ڇڏيو هو. هن چيو ته جيڪڏهن ڪورٽ کي ڪيس ٻڌس جي حوالي ڪرڻو ٿي آهي ته اول ڪيس قاضي ڏيڻ جي مهرباني ڪئي وڃي. ڪورٽ فيصلو ڏنو ته ٻنهي

چوڪرين کي مهوارام جي حوالي ڪرڻ ڏوھ ڏيندو. مهوارام هاءِ ڪورٽ ۾ ويو، پر انهيءَ وچ ۾ ٻنهي چوڪرين جي شادي ڪرائي ويئي ۽ ڪورٽ اهل رد ڪري ڇڏي. مهوارام پوءِ چاليهه اٺن تي هٿياربند مسلمان آندا ته جيئن ٻنهي چوڪرين کي زوري ڪٽائي وڃي سگهي، پر ٻئي پنهنجن در مان نڪري پڇي ويون. ملي ٻائي ۽ سندس ٻار پوءِ اترتسر درٻار جي سنڀال ۾ هليا ويا، جو مسلمانن سڪن کان ڪن ٿي هنيو. سندس پٽ پرماتند (P.M. Advani) ڪراچي ۾ جي انڌن جي اسڪول جي پرنسپال جي حيثيت سان نالو ڪڍيو.

جلد ئي پوءِ آچاريا ڪرپالاڻي ۾ جو وڏو پاڪ ڏيندو مل مسلمان ٿي شمع عبدالرحمان ٿيو. جيئن ته هن پنهنجي وڏي پاڪ، ٺاڪرداس جي جيتري مسلمان ٿيڻ جي همت نٿي ڪئي تنهنڪري هو کيس پنهنجي مسلمان دوستن سان گڏ ڦليلي واه ۾ ٽرڻ لاءِ وٺي ويو ۽ اتي کيس ٻوڙي ماريائين. ڪجهه وقت کان پوءِ جڏهن سندس ودوا پاڇائي پنهنجي ماءُ سان ملڻ جي خواهش ڏيکاري ته کيس زوري ڇڪي ٻاهر آيو- ۽ کيس مسلمانن جي پاڙي ۾ وٺي ويو. ان کان پوءِ سندس ڪا به سڌ نه پهتي. جلد ئي پوءِ ڏيندو مل پاڻ مسلمان ٿيو. پوءِ هن پنهنجي ٻارنهن نالن جي ڄمار واري ننڍي پاڪ نانڪ کي اسڪول مان اغوا ڪيو ۽ کيس مسلمان ڪرائي، سرحد ڏانهن موڪلي ڇڏيائين. نانڪ 1911ع ۾ اٽلي ۾ جي خلاف ترڪڻ لاءِ وڙهندي مارجي ويو. انهن نو مسلمانن لاءِ اهو مسئلو هو ته هنن ٻارن مسلمانن سان سنگن جي ڏي- وٺ ڪرڻ نٿي گهري، تنهن ڪري انهن گهڻن هنن کي مسلمان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي- ته جيئن سندن سنگاوت جو دائرو وڏو ٿئي. 1908ع ۾، ٺٽي جي رهاڪو جهيٺاند ليٽلارام مسلمان ٿي شمع عبدالمجيد ٿيو. جيئن ته هو ان وقت ويهن ورهين کان ٽپي ويو هو، تنهن ڪري هو مقدمو کڻي ويو. پر مقدمي جي وڪالت غلام مصطفيٰ پرگڙي ڪئي

سياسي اڳواڻ بڻائي ڇڏيو.

لاڙڪاڻي جي ڀرسان، امرت جي رهاڪو، مولانا تاج محمد امرتئي، جيڪو خلافت تحريڪ جو وڏو اڳواڻ هو، بهراڙي جي ست هزار هندن کي مسلمان ڪيو، جن جي فهرست اڄ تائين امرت ۾ سنڀالي رکيل آهي.

1927ع ۾ لاڙڪاڻي جي ڪريما، پنهنجي چئن ٻارن سان هڪ هندو سان پڇي ويئي ۽ ساڻس هندو ٿي گڏ رهڻ لڳي. هن مقدمو ڪٽيو. مسلمانن دڪانن ۾ ڦرلٽ ڪئي. هندن 80 مسلمانن کي ذميدار ٺهرايو، جن ۾ ڪهڙو پڻ شامل هو، جيڪو هو سنڌ جو وڏو وزير ٿيو، سڀني کي آزاد ڪيو ويو. پر تاڃي وڌي ويئي.

سکر جي ڀرسان واقع ساڌ ٻيلي جي ٻاوي هرنامداس اها صورتحال پوري طرح جناح کي ٻڌائي، جنهن 1930ع ۾ هو انهيءَ ٻيٽاريءَ جي مندر ۾ ساڻس ملڻ آيو ۽ سو رهڻ پيٽا ڏئي هٽائين. جناح کانئس سنڌ ۾ فرقووارانه ڇڪتاڻ جو ڪارڻ پڇيو. ٻاوي سنڌيءَ ۾ ورائيو: ”شيخ پٽ شيطان آيو، نه هندو نه مسلمان جو.“

وڌيڪ ڇڪتاڻ بحث مباحثن ۽ مناظرن سان وڌي. هندو ڌرم تي ملائن جي حملن جي جواب ۾ نثار رام ’اسلام جواتهاس‘ لکيو. کيس ارڙهن مهينا جيل جي سزا ۽ هڪ هزار رپيا ڏنڊ وڌو ويو. هن سنڌ جي چيف ڪورٽ ۾ اپيل داخل ڪئي. ڪن مسلمانن کي ڊپ هو ته کيس آزاد ڪيو ويندو، تنهن ڪري عبدالقيوم کڻي ڪورٽ ۾ کيس خنجر هڻي قتل ڪري ڇڏيو. جنهن او ساليوان (O Sullivan) جج کانئس انهيءَ جو ڪارڻ پڇيو ته عبدالقيوم ورائيو ته اسلام جي بي حرمتيءَ جي سزا رکڻو جيل نه، پر موت هئڻ گهرجي. قيوم کي ڦاسي ڏني ويئي ۽ حڪومت قيوم جو لاش مسلمانن کي ڏيڻ کان انڪار ڪيو، جن انهيءَ جي باوجود، لاش قبر مان کوٽي ڪڍيو ۽ جلوس

ڪيپاڻون. اهو 1934ع جو زمانو هو، جڏهن انگريز قانون سان هٿ چراند ڪرڻ جي اجازت نه ڏيندا هئا. تنهن ڪري مچريل سنڌ جي ڪمشنر، گيسن (Gibson) مشين گن چوڙڻ جو حڪم ڏنو، جنهن سان چوهڪ مسلمان مارجي ويا، جنهن هندو - مسلم تعلقات، کي خراب ڪيو.

پيو منجهانهندڙ عنصر سنڌ جي صورتحال جو هو. سنڌ بمبئي پريزيڊنسيءَ جو حصو هئي. انهن ڏينهن ۾ وڏا صوبيا تمام ٿورا هئا. پر مختلف جاگرافيائي ۽ ٻوليءَ جو صوبو هجڻ ڪري سنڌ پاڻ کي ڏورانهين هند واري حيثيت سان نظرانداز ٿيل محسوس ڪيو. 1913ع ۾، هرچند راءِ وشن داس ڪانگريس جي ڪراچيءَ واري اجلاس جي استقبالي ڪاميٽيءَ جي چيئرمين جي حيثيت سان، سڀ کان پهرين سنڌ جي عليحدگيءَ جو سوال اٿاريو. پر جڏهن 1925ع ۾ مسلم ليگ جي علي گڙهه واري اجلاس ۾ اهو سوال ڪيو ويو ته انهيءَ ’سنڌي گهر‘ کي ’مسلمان گهر‘ ۾ تبديل ڪيو ويو، پر جڏهن اها صلاح ڏني ويئي ته سنڌ جي مسلم اڪثريت کي ڏورانهين بمبئي جي هندو اڪثريت کان جدا ڪري، پر واري پنجاب جي مسلم اڪثريت سان ڳنڍيو وڃي ته سنڌي مسلمانن انڪار ڪيو جو هنن ’وڏي پاڪ‘ جي پاڇي هيٺ رهن نٿي گهريو.

شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي اڳواڻيءَ ۾، مسلمانن جي اڪثريت عليحدگيءَ جي حمايت ڪئي. پر اهم اڳواڻن جهڙوڪ سر شاهنواز ڀٽو (ذوالفقار علي ڀٽو جو پيءُ) ۽ سر غلام حسين هدايت الله مخالفت ڪئي ۽ اهڙي طرح ڊگهي عرصي تائين ’سنڌ مسلم ايسوسيئيشن‘ مسلمانن جي روشن خيال طبقي جي نمائندگي ڪئي. کين صوبي جي پاڻ - پرڻي هٿل جي هڪ نه هئي جو منجهس نه ڪروڙ رپين جي ڪوٽ هئي. انهن وڏي ۽ خوشحال بمبئي پريزيڊنسيءَ جو حصو هجڻ کي پسند نٿي ڪيو. - هندو جيڪڏهن هئا ته، پاڻ وڌيڪ ورهائيل هئا، جيئن مل

پرسرام هميشه عليحدگيءَ جو حمايتي هو، جڏرام داس دولت رام هميشه ان جو مخالف هو، ۽ ٻيا وقت ۽ حالتن سان پنهنجا پاسا بدلائي رهيا هئا. عليحدده سنڌ جي معنيٰ هئي، مڪمل صوبائي ڀانڄو ۽ نتيجي ۾ نوڪرين ۽ واڌارو، جن مان گهڻيون ان ئي طور هندن کي سندن تعليم ڏيائين، هتي ڪري ملٽيون هيون. خود مختيار سنڌ ۾ هو اقتصادي، ثقافتي، ۽ ٻين شعبن ۾ پنهنجي ڀيرن تي بيهندا. پر اهي مسلمان اڪثريت کان پڻ ڊنل هئا. جنهن مان سندن تحفظ جي مراد ٿي. سگهي ٿي.

اها ڳالهه ڪافي دلچسپ آهي ته انهيءَ موضوع تي باقي بمبئي وارا پڻ ٻن خيالن جا هئا: هنن بمبئي کي جيڪب آباد کان حتمي ڌروار تائين ڦهليل ڏسڻ چاهيو ٿي، پر انهن سنڌي مسلمان MLAs کي مڪمل طور ناپسند ٿي ڪيو، جن هميشه انگريز نوڪر شاهيءَ جي اشارن تي ناچ ٿي ڪيو. 1928ع جي نهرو رپورٽ عليحدگيءَ جي حمايت ڪئي.

گهڻي بحث مباحثي کان پوءِ ٻنهي ڌرين جي ٽيهن اڳواڻن 1928ع ۾ 'سنڌ هندو مسلم ٺاهه' صحيح ڪيو، جنهن ۾ ڄاڻايل هو:

- (1) سنڌ کي جدا ڪيو ويندو.
  - (2) هندن کي ڏهه سيڪڙو ملندو.
  - (3) سنڌ ۾ گڏيل چونڊون ٿينديون.
  - (4) سڀنيءَ سان انصاف ۽ برابريءَ وارو ورتاءُ ڪيو ويندو.
- پر السومن سان چوڻو ٿو پوي ته سکر ۾ 'سنڌ هندو ڪانفرنس' ٺاهه کي برقرار رکڻ ۾ ناڪام ويئي. سکر جي ساڌ ٻيلي وارو ٻارڻو هرنام داس عليحدده سنڌ کي قبول ۽ مسلمانن جي اڳواڻيءَ کان گهڻو خائف هو. (جيڪڏهن اها ڪانفرنس ڪراچي يا حيدرآباد ۾ ٿئي ها ته اها گهڻو ڪري ٺاهه کي بحال رکي ها.) ان وقت هندن چيو ته اهي عليحدده سنڌ کي ان صورت ۾ قبول ڪندا جيڪڏهن سموري ملڪ ۾ گڏيل چونڊون ڪرايون وينديون. اها ڳالهه وڏي ذهن واري فراخ دلانه ته هئي پر

حقيقت پسندانہ نه هئي.

هندن جو پنهنجي ڳالهه تان ڦري وڃڻ تي بهي-مثل هئي. 'سائمن ڪميشن' ۾ انهيءَ اسم تي ڳنڍيل هئي، پر 1930ع ۾ چيئرمين پنهنجو ووٽ عليحدگيءَ جي حق ۾ ڏيئي ڇڏيو. 1932ع ۾ سنڌ جو عبدالله هارون اولڙا امپيريل ٽريڊ ڪانفرنس ۾ انگريزن جي مفادن لاءِ ويو، جن سائمن سنڌ جي عليحدگيءَ جو وعدو ڪيو. اهڙي طرح 1 اپريل 1936ع تي، سنڌ انگريزن طرفان مسلمانن لاءِ العام طور جدا صوبي جي حيثيت سان وجود ورتو.

انهيءَ جي باوجود صورتحال ڪافي بهتر هئي. هر ڪنهن نئين ورهاڱي کي پراميد هئي ڏٺو هئي، جيڪا خوف ڪاڏڙ نه هو. سر شاهنواز پٽي مسلم ليگ جي نقطن نظر کي پيش ڪندڙ مشهور اخبار 'الوحده' جي خاص نمبر 'آزاد سنڌ' (16 جون 1936ع) لاءِ پنهنجي پيغام ۾ چيو:

"سنڌ، پنجاب ۽ بنگال جي صورتحال خراب صورت اختيار ڪرڻ جو هٿ ڏيئي رهي آهي. مان چاهيان ٿو ته سنڌ باقي هندستان جي عمل ڪرڻ لاءِ هندو-مسلم مسئلي کي حل ڪرڻ جو جس ڪئي." پر پوءِ جي اسيمبليءَ جي چونڊن جي نتيجي انهن اميدن تي ڀائي ڦيري ڇڏيو. چونڊن ۾ 24 نشستون پٽي جي پارٽيءَ کي، 6 نشستون غلام حسين جي مسلم پوليتيڪل پارٽيءَ کي، 5 نشستون عبدالمجيد جي آزاد پارٽيءَ کي، سڀ مسلمان، 9 نشستون ڪانگريسمن کي، 3 نشستون انگريزن کي، 1 نشست مزدور نمائندي (نارايل داس پيچر) کي، 1 نشست عورتن جي نمائنده (جيلي سيامي ملائي) کي ۽ 11 نشستون آزاد هندو اميدوارن کي مليون.

پر سر شاهنواز پٽو پاڻ، آزاد پارٽيءَ جي شيعه عبدالمجيد کان هارائي ويو، جنهن ثبوت جي طور قرآن مٿي تي ڪافي مهم هلائي هئي ته هو- بهتر مسلمان آهي! گورنر حڪومت ڏاهن

لاه اتحاد پارٽيءَ جي اڳواڻ ڪهڙي کي نه، پر انگريزن جي
پراڻي دادلسي، سر غلام حسين (1878ع - 1948ع) کي دعوت
ڏني، جنهن کي جيتوڻيڪ رڳو پنجن ميمبرن جي حمايت حاصل
هئي. هڪ ڀيرو ڪرسيءَ تي ويهن سان، سر غلام حسين اڪثريت
۾ هٿل جو انتظام ڪري ورتو، (جيئن اڄ ڪالھ، هر ڀاڻ صوبي
۾ پڻ لال ڪيو آهي.) هن آزاد هندو ميمبرن سان هڪ کي
اڻپڪر بنائي پنهنجو ڪري ورتو. پر 1938ع جي شروع ۾
حڪومت ڏهي پئي. انهيءَ وچ ۾ ڪهڙو مسلم ليگ ۾ شامل
ٿي ويو ۽ اتحاد پارٽيءَ جو نئون اڳواڻ، 38 سالهه الله بخش
سومرو وڏو وزير ٿيو.

الله بخش (1900ع - 1943ع) سنڌ جو بهترين وڏو وزير
هو، جنهن جهڙو ٻيو ڪو ورلي ٿيو هوندو، جيتوڻيڪ هو
زميندار ۽ سرڪاري ٺيڪيدار هو، پر هميشه کاڌي پائيندو هو.
حڪومت جي واڳ سنڌاليندي ئي عبيدالله سنڌي (1872ع - 1944ع)
تان ملڪ بدر ڪرڻ جو حڪم واپس ورتائين، جيڪو اولهه-
ايشيا ۾ پنهنجا جلاوطنيءَ جا ڏينهن ڪاٽي رهيو هو. (مسلم ليگ
عبيدالله سنڌيءَ کي آجياڻو ڏنو. پر جڏهن الهن ”مسلم هو
تو مسلم ليگ ۾ آڻو“ جو نعرو هٿل شروع ڪيو ته هو احتجاج
وڃان ٻاهر هليو ويو. هو ’سنڌو نرڊا پارٽي‘ جي باري ۾ سوچي
رهيو هو.) الله بخش وڏيرن کي ڏنل مشجسٽريٽ جا اختيار
واپس ورتا. هن ڪانگريس جي نقطن نظر اختيار ڪيو ۽ وزيرن جو
پگهار 500 رپيا مقرر ڪيائين. مڪاني ادارن ۾ نامزدگيءَ جو
افت آيو. پاڻ کي عام رواجي ماڻهو سمجهندڙ الله بخش، ڀرائيپور
جي ڀر سان ويهندو هو، سولر تي ڪڏهن به سرڪاري جهنڊو
نه لڳائيندو هو ۽ ڪڏهن به ڪو آجياڻو يا پارٽي قبول نه ڪيائين.
ريل گاڏيءَ ۾ ٻين کي وڌيڪ سهوليت واري هيٺين سيٽ استعمال
ڪرڻ لاهه هو. مٿيون برت استعمال ڪندو هو. هڪ ڀيري
جڏهن شڪارپور ۾ ٻوڏ جو خطرو ٿي پيو ته واه کي ٽڪو

ڏياري پنهنجي زمينن کي ٻوڏ هيٺ آڻي ڇڏيائين - ۽ شهر کي
بچايائين - پر سندس سڀ کان وڏي گالهه اها هئي ته هو
غير فرقي پرست ۽ قوم پرست هو.

فرقي پرست مسلمانن لاءِ کيس وڏي وزير جي عهدي تان
هٽائڻ لاءِ اهو وڏو سبب هو. 1938ع ۾ ڪراچي ۾ مسلم ليگ
جسي هڪ وڏي ڪنفرنس ڪوٺائي ويئي، جنهن ۾ ليگ جي
اڳواڻ هندن، ڪنگريس ۽ الله بخش جي خلاف خوب واويلا
ڪئي. انهيءَ ڪنفرنس ۾ عربستان جي واريءَ ڪچيءَ جي
وڏن ۽ مٿي تي ٻڌل 'افعال' ٻڌل عرب گهوڙيسوارن سان مڪمل
آراستہ 'ڪلائينڊر سنگت - نالڪ' جو ڏيک ٿي ڏنو. انهن هڪ
ٺهراءَ بحال ڪيو، جيڪو هندن ۽ مسلمانن جي 'ٻن قومن'
جي خود ارادي جي باري ۾ هو. پهر علي محمد راشدي محسوس
ڪيو ته محمد علي جناح انهيءَ ٺهراءَ کان غير متعلق هو.
هن اسان کي رڳو اهو هڪ اشاري، هڪ ڌمڪي، هڪ سياسي
هٿيار جي طور استعمال ڪرڻ جي اجازت ڏني. انهيءَ پويان
حقيقي مقصد ڪنهن طرح الله بخش جي حڪومت جو تختو
اونڌو ڪرڻ هو. کين 29 مسلمان ميمبر لهگ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ
ملي ويا. اهي 3 پوري ميمبرن جي مدد سان پنهنجي حڪومت
ٺاهڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا. پر جڏهن بي اعتمادِيءَ جي رٿ پيش
ٿي ته منجهانئن رڳو 7 ميمبرن حمايت ۾ ووٽ ڪيو ۽ ليگ
جي اڳواڻ هدايت الله خود اها پارٽي ڇڏي الله بخش جي
وزارت ۾ شامل ٿيو.

حقيقت ۾ سنڌ ۾ لهگ جون پاڙون مضبوط نه هيون.
جڏهن لهگ جيڪب آباد ۾ جناح لاءِ عام جاسي جو اعلان
ڪيو ته ان جاسي ۾ ڪوبه حاضر نه ٿيو. راشديءَ کي پنهنجي
مقاسي دوست حڪيم قائر الدين کي گذارش ڪرڻي پئي ته
هو جاسي ۾ ماڻهو ميسر ڪري ڏيڻ لاءِ پنهنجي هندو دوستن
کي ڇوي. هندن، ستن دوستن جي حيثيت سان اها مهرباني

ڪٿي. ايتري قدر جو هنن پنهنجون 'گائڻي ٿوپيون' پائڻ جي بدران، اهي ڪپڙن ۽ وجهي ڇڏيون، جيئن جناح کي تڪليف نه پهچي. پر انهن روءِ ۾ اچي 'جناح زنده آباد' جو نعرو هڻڻ کان انڪار ڪيو.

پر مسلم ليگ پنهنجي شرارت ۾ هوڏ ٻڌي بيٺي. بلدين ۽ ڀر سان واقع، لواريءَ جي ڀير، انهن ماڻهن لاءِ، جيڪي عربستان وڃڻ جو خرچ برداشت نٿي ڪري سگهيا، بمقامي طور حج ادا ڪرڻ جو انتظام ڪيو. اهو سلسلو 1934ع ۾ ٿاڻين، جاري رهيو. زائرين ذوالحج مهيني ۾ گڏ ٿي، درگاه تان موٽندي نماز پڙهي، مقامي ڪوھ، 'زم زم' تي ويندا هئا ۽ پير کي 'خدا' جي نالي سان مخاطب ٿيندا هئا ۽ هڪ ٻئي کي 'هاجي' چئي مبارڪ ڏيندا هئا. انهن ويچارن کي انهيءَ مان روحاني اطمينان حاصل ٿيندو هو. پر ڪتر مذهبي ماڻهن انهيءَ عمل کي غير اسلامي ڪوٺي رد ڪيو، اشتعال ۾ اچي احتجاج ڪيائون، ۽ ان تي بندش وجهڻ لاءِ 1938ع ۾ الله بخش تي زور وڌائون.

انهيءَ ۾ ڪاميابي حاصل ٿيڻ ڪري، ليگ جي بھڪ وڏي ڪم ٿي. انهيءَ وچ ۾ هندن جي دٻاءُ هيٺ حڪومت، سنڌ سيڪريٽريٽ ڀرسان آرٿوڊوڪس ميدان تي واقع هڪ ننڍي غير قانوني مندر کي بحال ڪيو ۽ اوم منڊلي - جيڪا تڏهن برهم ڪمارين جي تنظيم پنهنجي چڪي هئي - تي بندش وڌي. انهن سمورين ڳالهين، ليگن جي انهيءَ ويڙهاڻ ڪر. هٿيارو ته حڪومت کي هميشي سگهجي ٿو. هاڻي انهن الله بخش جو تختو اونڌو ڪرڻ لاءِ هڪ وڏي مزاحمت ڪرڻ جو اھتمام ڪيو.

سکر ۾، سنڌوءَ جي ڪناري، هندن جي ساڌ پيلي جي بيماريءَ جي مندر ڀرسان، ڪجهه ڊال ڀانڄن تي مشتمل منزل گاهه جي عمارت هئي. اها گهڻي عرصي کان سرڪاري ڪوڊام جي طور استعمال ٿيندي هئي. مسلمانن انهيءَ لاءِ مسجد هڻڻ جي دعويٰ ڪئي. هندن انهيءَ دعويٰ کي غلط ڪوٺيو

جو کين ڊپ هو ته مياڙ ٻيلي جي ڀرسان مسجد هئڻ اختلاف ۽ چڪتاڻ کي وڌائيندو.

الله بخش بن ٻيڙين جي وچ تي هو، کانئس اڳ، غلام حسين منزل گاهه کي سرڪاري ملڪيت قرار ڏئي مسلمانن جي حوالي ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو هو، الله بخش مسلمان. آفسرن کي منزل گاهه جي جاچ ڪرڻ لاءِ موڪليو. انهن واپس اچي ٻڌايو ته پٿر تي آڪريل پراڻي فارسي لکت. سان پتو پوي ٿو ته اها هڪ سراهه هئي ۽ ان ۾ 'محراب' پوءِ جو وڌارو آهي. پر ليکي پرڀشاني پيدا ڪرڻ تي بضد هئا. انهن 3 آڪٽوبر کان 19 نومبر 1939ع تائين، جي. - ايم. - سيد، کهڙيا ۽ سر عبدالله هارون جي اڳواڻي ۾ منزل گاهه تي زوري قبضو ڪيو. 1 نومبر 1939ع تي مشهور گائڻو - سنت، ڀڳت ڪنوار رام کي رڪ ريلوي اسٽيشن تي بندوق جي گولي هڻي ماريو ويو. ۽ ڪوبه مال هو گرفتار نه ڪيو ويو. سکر ضلعي ۾ پنڌهن ڏينهن مڪمل هڙتال رهي. جڏهن صوبائي اسيمبلي جي ميمبر بمناڻي چيو ته ڀڳت ڪنور رام کي پير ڀر چونڊي واري ماريو آهي، (اڳ ۾ پيري جي پٽ کي هندو چوڪرين جي اغوا سبب مار ڪڍي ويئي هئي،) کيس به بندوق جي گولي هڻي ماريو ويو. سنڌي هندن ۾ هراس ڄاڻجي ويو.

پر خراب ڏينهن ته اڃا اچڻا هئا. اها عام گهالهه هئي ته هڪ هندو کي مارڻ ست حج ادا ڪرڻ جي برابر آهي. سکر جي بهراڙين ۾ 64 هندن کي قتل ڪيو ويو ۽ لکهارين جي ماليت جي برابر ملڪيتن کي ڦريو يا ساڙيو ويو. اهڙي اشتعال انگيز ماحول ۾ اسيمبلي جي ايوان ۾ جي. - ايم. - سيد اعلان ڪيو ته هندن کي سنڌ مان ائين لوڏي ڪڍيو ويندو جهڙن يهودين کي جرمني مان ڪڍيو ويو هو. انهي بهان تي گهڻو پوءِ جي. - ايم. - سيد کي تمام گهڻو افسوس ٿيو. پر جيڪو نقصان ٿيو هو سو ٿي چڪو.

اها ڏکونيندڙ صورتحال هئي، جنهن ۾ ڪانگريس کي
 الله بخش جي مشڪلات کي سمجهڻ گهرجي ها. هيءُ اهو
 شخص هو، جنهن 1940ع ۾ آل انڊيا آزاد ڪانفرنس جي صدارت
 ڪئي ۽ چيو هئائين: ”هندستان ۾ مسلمان جدا قوم جي حيثيت
 سان مذهب جي بنياد تي غير اسلامي آهي.“ ۽ ڪانگريس کي
 سمجهڻ گهرجي ها ته هو منزل گاهه جي معاملي ۾ ڇو ٻڌڻ
 ۾ هو. گڏوگڏ ’هريجن‘ (2 ڊسمبر 1939ع) ۾ درست چيو
 هو ته بنيادي مسئلو اهو هو ته خود انتظامي سنڌ لاءِ نئين ڳالهه
 هئي. ”سنڌ نالي مائٽر خودمختيار آهي ۽ گذريل حڪومت
 جي پيٽ ۾ جان ۽ مال جي تحفظ ڏيڻ جي حد تائين گهٽ
 اهل آهي. ڇاڪاڻ جو کيس پوليس يا فوجي فن ۾ اڳ سگهيا
 مليل ناهي.“ پر ڪانگريس الله بخش جي وزارت کي ڏاهپ ۾
 مسامهه ليکڻ جو ساڻ ڏٺو! (۽ جڏهن اسيمبليءَ جي اڪيلي
 ڪانگريسي مسلمان ميمبر محمد امين کوسي مخالفت ڪئي ته
 کيس پارٽيءَ مان ڪڍيو ويو!) انهيءَ کان به ڏينهن اڳ،
 25 مارچ 1940ع تي اهو سنڌ جي ڪانگريس طرفان مسلم ليگ
 لاءِ وڏو تحفو هو، جنهن پارٽيءَ جو لاهور ۾ اجلاس ٿيو ۽
 ورهاڱي جو ٺهراءُ منظور ٿيو. مسلمان اڳواڻن پوءِ قبول ڪيو
 ته، منزل گاهه جو معاملو ’هٿرادو‘ ٿيڪرار هو، جيڪو رڳو
 الله بخش جو تختو اونڌو ڪرڻ لاءِ راجايو ويو هو.
 هنن کي سنڌ جي ڪانگريسين جي چڱوتاهه نظريءَ تي
 صدمو پهتو. پروفيسر نارائڻ داس ملڪاڻي سردار پٽيل کي انهيءَ
 باري ۾ ڪجهه ڪرڻ لاءِ خط لکيو، ۽ سردار پٽيل کيس ورندي
 موڪلي. ”مون کي، اوهان جو 1 مارچ 1941ع جو لکيل
 ڏک ڀريو خط مليو. اسان جي سنڌ جي ڪانگريس اسيمبلي
 پارٽيءَ جي دوستن اهڙو رستو لختيار ڪيو آهي، جيڪو تنظيم
 توڙي انهن لاءِ خود بدناميءَ جو سبب آهي... ڏسجي ٿو ته

سکر جي هندو پنچايت ڪمن زوري ڪنهن حڪمت عمليءَ تي آڻڻ ۾ ڪامياب ٿي آهي. هو آغا اختيار نه ڪن ها، جهڪڙهن سندن وس ۾ هجي ها يا ڪانگريس جي اصولن جي پيروي ڪرڻ لاءِ وٽن گهريل سگهه هجي ها.... هو پنهنجي انهيءَ قدم سان لاکاپين ملڪ جي وسيع تر مفاد جي ڳالهه ڪن ٿا، جڏهن ته اهو وساري ٿا جڏهن ته وسيع تر مفاد کان گهڻو گهٽ، مقامي مفادن لاءِ به ڪم ٿي ڪن.

ٻئي سال ليگ جي وزارت ڊگري ٻيڻي ۽ الله بخش جي حڪومت واپس افتدار ۾ آڻي، پر نقصان ٿي چڪو هو. مسلم ليگ جون شاخون 30 مان وڌي 400 ٿاين پهچي چڪيون هيون. ليگ جي انهيءَ هڪ سال دوران، انگريز آفيسرن فرقيوارانه مقصد جي پورائي لاءِ پنهنجو پاڻ کي بدناميءَ سان ڍڪي ڇڏيو. جسٽس ويسٽن (Justic Weston) کي منزل گاهه جي فسادن جي معاملي جي جاچ لاءِ مقرر ڪيو ويو. جڏهن مسلم انجمن، تشدد ڪرڻ جو مسلم ليگ تي الزام ڏريو ته جج ڦري انهن جو طرفدار ٿي پيو. جڏهن ڌريون ۽ جج منزل گاهه جي سرزمين جو معائنو ڪرڻ ويا ته ليگ جي ’وڪيل‘ پير علي محمد راشدي، ويسٽن جا ٻوٽ پنهنجي هٿن ۾ کنيا ۽ اهي منهن جي ڇانوَ ۾ رکيائين ته جج جي جسم مان لهر ڊوڙي ويئي. جڏهن سڀ ٻاهر نڪتا ته راشدي وري ٻوٽ کنيا ۽ ويسٽن جي پيرن اڳيان رکيائين. جج خوشيءَ ۾ نه ماضي، بنيادي ساڃاهه پڻ وڃائي ويٺو. جڏهن اهو قافلو روٽي ڏانهن روانو ٿيو ته هو پنهنجي موٽر کي ڇڏي، راشديءَ جي موٽر ۾ ويٺو. راشدي پنهنجي يادگيرين ۾ لکي ٿو ته انهيءَ ڏينهن موٽر ۾ ويسٽن ڪانس ايتري قدر پڇيو ته هاڻي مسلمان ساڌ ٻولي تي ڪڏهن ٿا پنهنجي دعويٰ ڪن. انهيءَ ۾ ڪو عجب ناهي ته ويسٽن پنهنجي رپورٽ ۾ فسادن لاءِ هندن کي ذميدار ٺهرايو آهي. انهيءَ ساڳئي رڳاڪار جج کي پوءِ منزل گاهه جي معاملي کي

فيصل ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيو ويو. - منزل گاه جو معاملو ختم
ٿيو. - هر سنڌ ۾ هندو-مسلم دوستيءَ کي زورائڻو ڏک هئڻ
کان اڳ ختم نه ٿيو.

الله بخش جي حڪومت وري آئي، پر انگريزن جو زور
هاڻي ڪيئن حڪومت کان ٻاهر ڏسڻ تي هو. جڏهن 'هندستان'
چڏي ويو، هاڻي شروع ٿي ته هن پنهنجو پراڻو 'خان بهادر'
جو خطاب OBE (Order of British Empire) واپس ڪيا.
هن نيشنل ڊفينس ڪائونسل تان پڻ استعيفا ڏيئي چڏي. تڏهن
گورنر مٿس عدم اعتماد جو اعلان ڪيو. - اسيمبليءَ جو اعتماد
هٽڻ جي باوجود. - کيس معزور ڪري ڇڏيائين! ڪجهه مهينن
کان پوءِ جڏهن هو پنهنجي آبائي شهر شڪارپور ۾ ڏانگي تي
وڃي رهيو هو ته کيس ڏينهن ڏلي جو قتل ڪيو ويو. ليگ جي
وزير ڪهڙي تي تهمت لڳي، پر هو شڪ جي فائدي ۾ سڙاڪان
بچي ويو.

انهيءَ وچ ۾ انگريزن جي ليگ لاءِ رهاڪاري جاري رهي.
1946ع جي اسيمبليءَ جي چونڊن ۾ 28 لنگي، 22 ڪانگريس
7 مسلم ليگ جا مخالف اميدوار چونڊجي آيا ۽ 3 پوري ماڻهن
کي نامزد ڪيو ويو. 22 ڪانگريسمن ۽ 7 مسلم ليگ جي
مخالفن اتحاد ٺاهيو. ليگ کان اتحاد جو هڪ ميمبر وڌيڪ
هو. پر گورنر سر فرانسس مودي (Sir Francis Mudie) مسلم ليگ
وزارت کي نامزد ڪيو ۽ نامزد ٽن پوري ميمبرن کي سندن
حمائيت ڪرڻ لاءِ چيائين!

پوءِ 60 ميمبرن جي ايوان ۾ هڪ لنگي چونڊيل اسپيڪر
سان ليگ جا ميمبر گهٽجي 29 جي گهٽي تي پهتا. پر گورنر
اسيمبليءَ جو اجلاس نه ڪوٺايو. انهيءَ کان وڌيڪ (هاڻي) ڪالاهه
ٿي جو جڏهن مير بندھ علي خان ٿاڻر ليگ کان عليحدگي
اختيار ڪئي ته گورنر ڏانهن پنهنجي سيڪريٽريءَ کي وزارت جي
وعددي سان ليگ ۾ وري شامل ٿيڻ لاءِ چورائي موڪليو.

جڏهن اسيمبليءَ کي ڪانسٽيٽيوٽنٽ اسيمبليءَ لاءِ سنڌ جا نمائندا چونڊڻا هئا ته انهيءَ ڏينهن گورنر انوان کي اهو چئي مهل ڪري ڇڏيو ته اهو اجلاس عدم اعتماد جي تجربيڪ اڪلائڻ لاءِ مقرر ٿيل هو، سندس بهانو اهو هو ته اسيمبلي جيڪا ڪانسٽيٽيوٽنٽ اسيمبليءَ لاءِ ميمبر چونڊڻ لاءِ گهرائي ويئي آهي، اها ٻيو ڪو معاملو هلائي نٿي سگهي. اها ڳالهه ڪافي دلچسپ آهي ته ساڳئي وقت پنجاب جي انگريز گورنر پنجاب اسيمبليءَ کي غير ليگي خيبر حيات حڪومت جي خلاف عدم اعتماد جي تجربيڪ ڪرڻ جي اجازت ڏني، جيتوڻيڪ کيس پڻ ڪانسٽيٽيوٽنٽ اسيمبليءَ لاءِ نمائندا چونڊڻ لاءِ ڪوٺايو ويو هو.

پوءِ جڏهن آئيني طور سنڌ اسيمبليءَ جو اجلاس ڪوٺائڻ لازم ٿيو ته گورنر اهو نه ڪوٺايو ۽ ڇاڪاڻ جو ليگ جي اڪثريت 25 نائين گهٽجي ويئي هئي. ان جي پٺيان هن اسيمبلي ٽوڙي ڇڏي ۽ ٻيون چونڊون ڪرائڻ جو حڪم ڏنائين ۽ ليگن کي 'عبوري حڪومت' طور بحال رکيائين. پوءِ جي چونڊن ۾ انگريزن ۽ اعليٰ عملدارن جي چرچ تي مسلمان زميندارن ۽ عملدارن جي ڏانڊين جي ڪري ليگ جي 25 نشستن جي ڀيٽ ۾ قوم پرست مسلمانن فقط ٻه نشستون حاصل ڪيون. چونڊن جي قانوني اوهان جي شنوائي کان اڳ، ڏانڊين ذريعي چونڊجي آيل اسيمبلي پاڪستان جي حمايت ۾ ووٽ ڪيو! گورنر مودي کي شينس خدمتن جي عيوض سنڌ جي گورنريءَ تان پنجاب جي گورنر جي عهدي تي ترقي ڏني ويئي. پير علي احمد راشدي مودي کي بچاءُ طور 'ڪالڪو' ڪوٺيو. اهي سنڌ جي مقرر ڪي ڪيئي فائدا، مستر جناح کان به وڌيڪ 'فائدا عظم مودي' شهر ڀيل ڪيو.

ڪائنگڊم گهٽ ۾ گهٽ سنڌ جو ڪجهه حصو بچائي سگهي هاءِ پر هن چيمبرلين (Chamberlain) جهڙو ڪردار ادا ڪيو، جنهن 1938ع ۾ اهو بيان ڏيئي چيڪوسلاوويڪا کي

هٿلڙ جي حوالي ڪيو هو ته ”اهو ڏورانهون ملڪ آهي، جنهن جي باري ۾ اسان کي پوري ساري خبر آهي.“
 ٿرپارڪر ضلعي ۾ هندو اڪثريت آهن، جنهن جي ڪانگريس کي گهٽ ڪرڻ گهرجي ها. حقيقت ۾ اهو سنڌ جي جي پيٽ ۾ روايتي طرح مارواڙ جو وڌيڪ حصو هو. ورهاڱي جي موقعي تي هندو اڪثريت کي رد ڪرڻ لاءِ سالڪهڙ ضلعو ٿرپارڪر ضلعي ۾ ضم ڪيو ويو. پر پوءِ به ٿرپارڪر ضلعي جو معاملو آسام ۾ سلهٽ جهڙو آهي، جتي ليگ راه دهيا جي وسيلي ضلعي جي هڪ حصي کي گهٽ ڪئي. ۽ اهو حاصل ڪيو.

1928ع ۾ جڏهن سنڌ جي بمبئي کان عليحدگي جي ڳالهه هلي رهي هئي ته جودپور رياست ٿرپارڪر ضلعي جي امرڪوٽ (عمرڪوٽ) واري خطي تي پنهنجو حق ظاهر ڪري گهٽ ڪئي هئي. جودپور وارن جي اها گهٽ انهيءَ بنياد تي هئي ته روايتي طرح امرڪوٽ مارواڙ جي خطي جو حصو رهيو هو. هي ادراضي، جنمڪا هندستان حاصل ڪري سگهيو ٿي. اها مقامي خيرپور رياست هئي، جيڪا ڪنهن به ضلعي جي وڌي وڌي هئي. خيرپور جي واليءَ کي ڪافي سالن لاءِ ٻولي ۾ قيد ڪري رکيو ويو هو. هلندڙ هديءَ جي چاليهه واري ڏهاڪي ۾ خيرپور جي ديوان، پوٽيءَ جو رهاڪو اعجاز علي هو. ڪائمس هئي نمبر تي مالياتي اهلڪار منگهارام واڌواڻي هو. اعجاز علي منگهارام کي اتان کان فارغ ڪري ڇڏيو. جڏهن اختيار جي منتقليءَ جو وقت آيو ته منگهارام ٻولي ۾ مير سان مليو ۽ کيس واپس تخت ڏيارڻ جو وعدو انهيءَ شرط سان ڪيائين ته هو اعجاز علي کي موٽائي ڪندو ۽ هندستان سان الحاق ڪندو. مير اهو شرط قبول ڪيو. منگهارام ماڻوٽ بڻجن ۽ سردار پٽيل سان ملاقات ڪئي. مير کي سندس رياست واپس ڪئي ويئي، اعجاز علي کي فارغ ڪيو ويو. هاڻي مير هندستان سان الحاق

ڪرڻ لاءِ تيار هو. پر پنهنجي نهنرو اها آڇ رد ڪري ڇڏي۔
ايتري قدر جو هن بلوچستان جي رياست قلات جي الحاق جا
ڪاغذ پڻ واپس ڪري ڇڏيا۔

جيڪڏهن نيو دهلي سرڪار خيرپور ۽ ٿرپارڪر جي معاملي
۾ گنجهر ٿي ڪهڙي ها ته هندستان جي سرحد سگهاري سنڌوءَ
کي وڃي ڇڏي ها۔

حقيقت ۾ هندستان سموري سنڌ ۾ بالغ راه دهلي ڪرائڻ
لاءِ چئي سگهيو ٿي، جو 1946ع جي عام چونڊن ۾، سنڌين
جي اڪثريت ليگ جي مخالفت ۾ ووٽ ڏنا هئا. انهن چونڊن ۾
سنڌ صوبي جي 71 سيڪڙو مسلمان آبادي مان مسلم ليگ رکيو
46.3 سيڪڙو ووٽ حاصل ڪيا. ليگ جي ڪار چئن ووٽن پويان
ٿي. ووٽ جي اهم - بيهيد ۽ مولا بخش جي هوڏاڳي قوم پرست مسلمانن
ڏنا هئا.

60 ميمبرن جي ايوان ۾، 10 اسيمبليءَ جا ميمبر بنان
مقابلي چونڊجي آيا، سڄيائين رکيو هڪ مسلمان هو. جيڪڏهن
انهن ڏهن تڪن ۾ پڻ چونڊون ٿين ها ته عام ووٽ جو ليگي
سيڪڙو چاليهن کان به گهٽ بيهي ها.

اهڙي طرح سنڌ ۾ ليگ جي مخالفت ۾ عام ووٽن جي
اڪثريت صاف هئي. انهن سڀني سڏائڻ عنصرن جي مائٽن جي
ناڪاميءَ ۾، ڪانگريس سنڌ سان گهٽ انصاف ڪيو آهي ۽
هندستان جي صورت ۾ ته ان کان به گهٽ ڪيو آهي۔
خان عبدالغفار بخان شڪايت ڪئي ته ڪانگريس نه رکيو
آٽر۔ اولهه سرحدي صوبي کي بگهڙن جي حوالي ڪيو آهي،
پر سنڌ کي پڻ بگهڙن جي حوالي ڪيو آهي۔

جيئي سنڌ

سنڌ جو مقرر 1947ع ۾ مهر بند ڪيو ويو. پر اها شهر
پهرئين ئي ڏينهن کان کولي ويئي آهي. سنڌي مسلمان ورهاڱي
جي گهر ڪندا رهيا هئا ڇاڪاڻ ته ٻيا مسلمان پڻ اهو ئي
ڪري رهيا هئا. ۽ ڇاڪاڻ ته هندو انڪار ڪري رهيا هئا.
اهو هڪ وڏو تماشو ڏسڻ ۾ ٿي آيو. پر انهي ۾ تماشي جي
نتيجن بابت ڪنهن سوچيو ئي نه هو.

اها حقيقت آهي ته تعليم، نوڪرين ۽ واپار ۾ مسلمان
هندن کان گهڻو پوئتي هئا. پر اهي هوريان هوريان مٿي
آسري رهيا هئا. ان سان گڏ، اهي آدم شماري ۾ 70 سيڪڙو
هئا ۽ اسيمبلي ۾ وڏي اڪثريت ۾ هئا. ۽ سياست ۾ جيڪا
ڪالهه گهرو وڍ وجهي رهي هئي، اها لازمي طرح، نتيجا سڀني
پاسن کان چوڦير گهرو وڍ وجهي رهي هئي. تنهنڪري سنڌي
مسلمانن جو مستقبل يقيني هو.

انهيءَ وچ ۾، 1947ع ۾ مسلمانن جي معاشري ۾ انگريز نواز
رجعت پسندن سان جناح جي ترجيحي روئي سبب، سنڌ جي
هن تمام معتبر اڳواڻن مسلم ليگ کان اڳيئي استعيفا ڏيئي
ڇڏي هئي. منجهانئن هڪ شيخ عبدالعظيم سنڌي هو،
جيڪو 1915ع ۾ مسلم ليگ ۾ شامل ٿيو هو. ۽ سنڌ ۾
مسلم راڄ جي مڪ هٿيار روزنامہ ”الوحيد“ جي ادارت سنڀاليندو
هو ۽ يو-پي جي خليفن سان ۽ اتر-اولهه سرحدي صوبي جي
عبدالرب نشتر جهڙين قداور شخصيتن کي مسلم ليگ ۾ تعارف
ڪرايو هئائين. ٻيو هو جي-ايم-سيد، جنهن صوبائي ليگ جي

صدر جي حيثيت سان، ليگ کي هڪ ننڍي ننڍا ڪڙي جاگيرداري قافلي مان عوامي تنظيم ۾ تبديل ڪري ڇڏيو هو. تنهنڪري جڏهن ورهاڱو ٿيو ته سنڌي مسلمانن کي يقين نه هو ته اهو ڪم ڪو درست ٿيو هو، محمد ابراهيم جويي کي هڪ هئي ته اهو غلط ٿيو هو. هن هڪ ڪتاب لکيو: ”پاڪستان کان سنڌ بچايو“ (1) پر تڏهن گهڻي دير ٿي چڪي هئي. سنڌ جو ماحول ماتي بنجي ويو. ائين ٿي لڳو ڇڻ راکاس شڪار ٿي نڪري پيو هو ۽ ڪنهن کي ۽ ڪجهه به ڪنهن وقت هڙپ ڪري ويندو. ماڻهن ٿورو ۽ همسٿل لهجي ۾ ڳالهائڻ ٿي. مسلمانن کي اهو چوڻدي پڻو ويو ته قيامت ويجهو اچي جا آثار ڏسجن ٿا.

ٿورن ئي ڏينهن ۾ جناح جي تصوير سنڌي پتين ٿان لهي ويئي. جڏهن مهاجر - مسلمانن هندن کي قتل ڪرڻ چاهيو ته سنڌي - مسلمانن سندن ساٿ ڏيڻ کان انڪار ڪيو. خود وڏو وزير ڪهڙو فساد ٿارڻ لاه روالور کڻي ٻاهر نڪري پيو. حقيقت ۾ سنڌ حڪومت ۽ پاڪستان حڪومت جي وچ ۾ پهريون تڪرار تڏهن شروع ٿيو، جڏهن 6 جنوري 1948ع تي ڪراچي ۾ تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ، سنڌ حڪومت مهاجر فسادين کي گرفتار ڪيو ۽ گائنن لٽيل ملڪيت واپس ورتي، ۽ مرڪز فسادين جي طرفداري ڪئي.

جنوري 1948ع ۾ هند سرڪار سنڌ مان هندن جي لڏپلاڻ کي منظم ڪرڻ لاه نارائن داس رتن مل ملڪاڻي ۽ کي پاڪستان ۾ انٽرنيشنل ڊپٽي ڪمشنر مقرر ڪيو. پر سنڌ جي وڏي وزير ڪهڙي کيس سنڌ جو دؤرو ڪرڻ جي اجازت نه ڏني، جو هن چيو ته مان نٿو چاهيان ته ڪو هندو سنڌ مان لڏي وڃي ۽ سندس مراد به اهائي هئي. هو هندن کي ترسائڻ لاه ايڏو اتاولو

(1) اصل ۾ اهو ڪتاب انگريزي ۾ Save Sind, Save The Continent آهي.

هو جو هن ڏٺو ته 'عام' قسم جو ڌاڙو به ٿئي لڳو. اها ڳالهه پاڪستان جي مهاجر وزيراعظم نوابزادي ليماقت علي خان جي برداشت کان ٻاهر هئي. جلد ئي ڪهڙي ڪي لاٿو ويو. 'جيئي سنڌ' تحريڪ جو جنم اجهو ائين ٿيو، جنهن آگسٽ-سيپٽمبر 1983ع ۾ عوامي جدوجهد جي شڪل اختيار ڪرڻ لاءِ MRD (Movement for Restoration of Democracy) ڪئي وجود ڏنو، جنهن ۾ 500 ماڻهو مارجي ويا ۽ 150 ڪروڙ ڏينهن جي رڳو ريلوي جي ملڪيت تباهه ٿي. انهيءَ تحريڪ جي مڪمل تشريح جي - ايم. سيد جي ڪتابن 'سنڌ جو ماضي، حال ۽ مستقبل'، 'سنڌو ديش - چو ۽ چالاڪ' ۽ 'سنڌو جي ساڃاهه' ۾ ڏسي سگهجي ٿي. اهي ڪتاب پڙهڻ سان حقيقت ظاهر ٿئي ٿي.

سيپٽمبر 1904ع ۾ ڄائو هو ۽ اڃا نائين بمبئي حيات آهي. هو چوي ٿو ته پاڪستان هڪ غلطي ۽ ڏوهه آهي، مهاجرن ملڪ کي تباهه ڪري ڇڏيو آهي ۽ اولهه پاڪستان سنڌ کي هڪ نوآبادي ۾ تبديل ڪري ڇڏيو آهي ۽ پاڪستان کي لنگهه ڪهرجي. ته جيئن سنڌ زندهه رهي سگهي ۽ آزاديءَ سان ڪٽيو ساڄو ڪٽي سگهي. هو تفصيل سان هن ريت ٻڌائي ٿو: اول نام نهاد 'پاڪستان جي اسلامي رياست'. اها مڪمل طور غير اسلامي آهي. ڪڏهن به هڪ اسلامي رياست نه رهي آهي ۽ نه ئي وري ڪا ئي به سگهي ٿي. (1) عرب - چاڻ اسلام پسندن جو اهو چوڻ عقل کان خالي آهي ته ڏاهپ يا علم ۾ قرآن ئي حرف - آخر آهي. (2)

-
- (1) جي. ايم. سيد: "پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي هڪ طاثرانه نظر"، صفحا 44-45.
- (2) جي. ايم. سيد: "جيئن ڏٺو آهي مون"، ٻئين سنڌ پبليڪيشن، ڪراچي، صفحو 129.

قرآن ۾ اهو ڪجهه ناهي، جنهن تي اوهين جديد رياست جو بنياد رکي سگهو يا جديد اقتصاديات جي تعمير ڪري سگهو. (1)

مسلمان پهرئين ئي دينهن کان مختلف مسلڪن ۾ ورهايل آهن؛ اسلام ۾ مختلف 350 فرقا آهن. (2)

قرآن ۾ خليفن جي گنجائش ئي ناهي، پر انهيءَ هوندي، وپ جي طرز تي خليفو گهڙيو ويو. وچئين دؤر وانگر، وري مذهب ۽ سياست کي اسلام ۾ ملايو ويو. عيسائين کي وري به عقل آيو، جو هنن صديون اڳي چرچ کي رياست کان جدا ڪيو، پر مسلمانن نه ٿي کڏ جاري رکيو. جيڪي بهي پراڻا ۽ ميرا آهن، اسلامي اصول بهترين آهن؛ پر عرب ۽ چاڻ اسلام هميشه ڪتر اگرو ۽ شهنشاهت پرست رهيو آهي. عربن سنڌ کي اسلام جي نالي ۾ فتح ڪيو، اسلام جي نالي ۾ 20 هزار مرد، زالون ۽ ٻار غلامن جي طور ۽ اسلام جي ئي نالي ۾ وڪرو ڪيا. انهيءَ قسم جي اسلام جي اسان کي ضرورت نه هئي. ايتري قدر جو ظالم حڪمرانن جهڙوڪ تيمورلنگ جي اڪيچار خونريزيءَ جي باوجود کيس ’صاحب قرآن‘ جو لقب ڏنو ويو، ۽ اورنگ زيب کي پنهنجي بهيءَ کي قيد ڪرڻ، پاڻن کي قتل ڪرڻ ۽ سرمد کي شهيد ڪرائڻ جي باوجود کيس محي الدين جهڙا وڏا اسلامي خطا ڏنا ويا. (3)

اسلام لاءِ جيڪي مڃيل آهي، انهيءَ جو گهڻو حصو اسلام کان اڳ وارين عربستان جي رسمن تي ٻڌل آهي.

(1) جي. ايم. سيد: ”جيئن ڏٺو آهي، مون“، نئين سنڌ پبليڪيشن، ڪراچي، صفحو 103.

(2) جي. ايم. سيد: ”پاڪستان جي سياسي، حال، مستقبل تي ڪو طائرانه نظر“، 211.

(3) ايضاً 96 کان 99.

(1) اڃا تائين حاجي 'هرستان جي' 'لات' ۽ 'مذات' نالي مخالف... کي مارڻ لاءِ پٿريون هڻندا آهن. اهي ٻن لکريمن مارو ۽ صفا - جي وچ ۾ ڊوڙندا آهن. ڇاڪاڻ جو ابراهيم جي مصري ٻيبي حاجران، جڏهن ٻار ڄڻ واري هئي ته پاڻيءَ جي گهولا ۾ انهن ئي لکرين جي وچان ڊوڙي هئي. (2) اهي عربن جون آگاهيون رسمن هون.

ماڻهو هتي هرستان ۾ دفن ٿيڻ چاهيندا آهن ته جيئن قيامت جي ڏينهن تي پنهنجي الله جي آگاهان سرخرو ٿين. (3) کين خبر ناهي ته دفنائڻ کان پوءِ عرب سندن لاش ڪڍي ڪنهن غار ۾ اڇلائي ڇڏيندا آهن. اهي ماڻهو ڪهڙا اسڪول ڪاليج قائم ڪري سگهندا، جيڪي لئبرريون ساڙيندا رهيا آهن؟ (4) اهي ماڻهو جيڪي موسمي ۽ رقص جي خلاف جنگيون جوڙيندا رهيا آهن، ريڊيو ۽ ٽيليويزن سان ڪڏهن انصاف ڪري سگهندا؟ (5)

پاڪستان، هندستان جي تاريخ ۽ جاگرافيءَ جو انڪار آهي. جنهن صورت ۾ عرب جيڪي ساکيون زبانون ڳالهائين ٿا ۽ ساڳئي الله جو قسم کڻن ٿا، جدا رياستن جا شهري ٿي

(1) جي. ايم. سيد: "سنڌوءَ جي ساڃاهه"، جلد نمبر 1،

ٽئين سنڌ پبليڪيشن، ڪراچي، صفحا 214 - 215.

(2) جي. ايم. سيد: "جيئن ڏٺو آهي مون"، ٽئين سنڌ پبليڪيشن

ڪراچي، 1976ع، صفحا 103 - 104.

(3) جي. ايم. سيد: "سنڌوءَ جي ساڃاهه"، جلد نمبر 1،

ٽئين سنڌ پبليڪيشن، ڪراچي، صفحو 410.

(4) ايضاً صفحا 140، 219.

(5) جي. ايم. سيد: "پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي

طاثيرانه نظر"، 1971ع، صفحو 219 ۽ 222.

سگهن ٿا ته پوءِ سنڌين، پنجابين، بلوچن ۽ پختونن کي پنهنجون جدا خودمختيار رياستون ڇو ناهن؟ کين سندن خواهشن جي خلاف گڏ رکڻ، کين هڪ ئي قبر ۾ دفنان جي برابر آهي.

پاڪستان سڀني نوس اصولن جي رڪ جي بنياد تي هڪ گناهڪار رياست آهي. اهو 'چورن' جو رڌڻو آهي، انهيءَ جي اڳواڻي ڪفن چور ڪن ٿا، جيئن 'پنگي' کي 'مهتر' چوڻ سان پڻ اهو عظيم نٿو ٿئي، تيئن 'رندي خالي' کي 'هاڪ نالو' ڏيڻ سان اهو 'هاڪ' نٿو ٿئي. (1) سنڌي اهڙي رياست سان ڪوبه واسطو رکڻ لاءِ ڪجهه به وٺڻ نٿا چاهين.

ان کان پوءِ 'مهاجر' اهي پاڪستان ۾ انهيءَ ڪري نه آيا آهن جو اهي هندستان ۾ رهي ٿي سگهيا. ڪروڙين مسلمان هندستان ۾ امن ۽ عزت سان رهيا پيا آهن. ۱۰-۱۱ ۾ مسلمان ڪل آبادي ۾ جو 13 سيڪڙو هئا، پر کين 45 سيڪڙو لوڪريون حاصل هيون ۽ پوءِ به اهي وڏي تعداد ۾ هٿ آيا، هندو سنڌ ۾ پنهنجون وڏيون ملڪيتون ڇڏي ويا، جهڪي سڀ مهاجرن کي ملهون. ايتري قدر جو جهڪي هندون جون ملڪيتون سنڌي مسلمانن کي وڪرو ڪيل هيون، اهي متروڪ يا چٽيل ملڪيتون (Avaccue Properties) پٿريون ڪيون ويون ۽ مهاجرن جي حوالي ڪيون ويون. منجهانئن گهڻن مهاجرن ڪوڙا ڪليم داخل ڪيا، پر اهي سڀ سندن ساٿي مهاجرن جا تصديق ٿيل هئا، جهڪي اوبڪيو پراپرٽي ۽ آبادڪاري جي کاتن ۾ ڀرتي ٿيل هئا.

اهي مهاجر ٽي هئا، جن 26 ڊسمبر 1947ع تي حيدرآباد ۾ ۽ 7 جنوري 1948ع تي ڪراچي ۾ هندن کي قتل ڪيو ۽ لٽيو، جڏهن وڏي وزير گهڙي فسادين

(1) جي - ايم سيد: "پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي طاڙانه نظر"، 1971ع، صفحو 27 ۽ 210.

جي خلاف قدم ڪنيو ته مهاجرن جو وڏو اڳواڻ لياقت علي خان سندس مخالف ٿي پيو.

سنڌي اڳواڻن سندن چڱائي ۾ پاڪستان جي گاديءَ جو هنڌ ڪراچيءَ ۾ قائم ڪرڻ لاءِ جناح کي آڇ ڪئي. پر لياقت علي خان ڪراچيءَ کي سنڌ کان جدا ڪيو ۽ سنڌ حڪومت کي حيدرآباد ۾ منتقل ٿيڻ لاءِ چيائين. جڏهن سنڌين کيس ڪراچيءَ جي نقصان لاءِ گهٽ ۾ گهٽ عيوضو ڏيڻ لاءِ چيو ته کين چيو ويو ته اها 'فتح ڪيل سر زمين' آهي، جنهن لاءِ ڪوبه عيوضو نه ٿيندو آهي. (1) جڏهن ڪهڙي احتجاج ڪيو ته هنن کيس معزول ڪري ڇڏيو. سندس ڄام تي بغير ڪرنڪهي واري پير الاهي بخش کي آندو ويو. هن، سندن چاڙهي، حڪم سنڌيءَ جي جاءِ تي اڙبوءَ کي رائج ڪيو.

جڏهن سنڌ مسلم ليگ جي صدر، سيد علي اڪبر شاهه سنڌي ثقافت جي بچائڻ لاءِ لياقت علي خان کي زور ڪيو ته هن فرمايو: "گذر ۽ اٽ هڪل ڪانسواءِ سنڌي ثقافت پيو ڇا آهي؟" (2) هي ساڳيو لياقت علي هو، جنهن هندستاني مسلمانن کي پاڪستان اچڻ جي دعوت ڏني هئي ۽ تڏهن چيو هئائين ته اهو سڀئي ڏهه ڪروڙ مسلمانن لاءِ ڪارائتو ثابت ٿيندو.

هندستان پنهنجو آئين ٽن سالن ۾ تيار ڪيو پر پاڪستان لياقت عليءَ جي هيٺ اهو ڪم ڇهن سالن ۾ به نه ڪيو. سندس مهاجر نواز ۽ مقامي ماڻهن جي خلاف پاليسين جي پيش نظر گهٽ هئائڻ لاءِ ڪجهه پنجابي سياستدان ۽ ڪامورا گڏ ٿيا، ورهاڱي کان هڪدم پوءِ پنجاب، سرحد ۽ بلوچستان جي غريب مهاجرن جي وڌيڪ داخلا تي بندش وڌي. پر سنڌ ۾ مهاجرن

(1) جي. ايم. سيد: "پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي طائرانه نظر، 1971ع، صفحو 252.

(2) ايضاً صفحا 252-253.

جي سيلاب کي مڪمل طور جاري رکيو ويو. اها صورتحال برداشت جوڳي نه هئي.

ايتري قدر جو برطانوي راڄ ۾ سنڌ ۾ مقرر ڪيل عهددارن کي ڇهن مهينن جي عرصي اندر سنڌي سکئي پوندي هئي. پر اهو قانون ختم ڪيو ويو. سنڌ ۾ گورنر، وڏو وزير، انسپيڪٽر جنرل آف پوليس ۽ گهڻو ڪري ٻيا سينئر آفيسر غير سنڌي آهن، جيڪي سنڌي سکڻ کان انڪاري آهن. جيڪڏهن سنڌ ۾ آباد ٿيل مهاجر سنڌي زبان سکڻ کان انڪار تي بضد آهن ته کين ووت استعمال ڪرڻ جو حق به نه ملڻ گهرجي.

ان ورهايل سنڌ ۾ هندو سؤ ورهين جي عرصي ۾ زمين جي 30 اڪڙن جا مالڪ بنيا ۽ مسلمانن انهن جي مخالفت ڪئي. پر مهاجرن انهي عرصي جي هڪ حصي دوران 60 اڪڙن تي قبضو ڪيو آهي.

مهاجرن کي ڪارخانا لڳائي، تجارت ڪرڻ ۽ گهر تعمير ڪرائڻ لاءِ سوين ڪروڙ رپيا اسداد يا قرض طور ڏنا ويا آهن. پر اها مهرباني سنڌين لاءِ ميسر ناهي. پاڪستان جي حڪومت ۾ سنڌين کي 3 سرڪڙو کان گهٽ اڻڪڙيون حاصل آهن. (پاڪستان ۾ اهو هڪ مذاق آهي ته پاڪستان سڀني قائم ڪيو هو، ته جيئن هو - بي - وغيره جدا جدا قاديان جي احمدين جي مفاد ۾ حڪومت ڪن، جن کي غير مسلم قرار ڏنو ويو آهي.)

مهاجر اڳواڻ پراڻن سنڌي نالن کي ميساري، انهن جي جاءِ تي نوان نالا تبديل ڪندا رهيا آهن. (ڪراچي ۾ ”رام باغ“ جو نالو ”آرام باغ“ ۽ ”اچل سنگھ پارڪ“ جو نالو ”اقبال پارڪ“ رکيو ويو آهي.) ٻئي طرف، سنڌ ۾ غيرماڻڪي نالا تبديل نه ڪيا ويا آهن. مثال طور جنرل جيڪب جي نالي پويان، جنهن نومبر سان گڏ سنڌ فتح ڪئي هئي، ”جيڪب آباد“

جو نالو قائم آهي. پر پنجاب ۾ پنجابي عزت نفس نئين سر قائم ڪرڻ لاءِ ”مانڱو مري“ جو نالو ”ساهيوال“ ۽ ”لاڙپور“ جو نالو ”فيصل آباد“ رکيو ويو آهي. (1)

اها هڪ اڻ ٿيل صورتحال آهي. مهاجرن کي پنهنجون پاڙون ڪرشن ۽ ڪبير ۾ ڳولڻ گهرجن ۽ ڪهن سنڌو ٿي هلي گهرجي. جيڪڏهن هو سنڌ ۾ رهن گهرن ٿا.

جيئري قدر پاڪستان ۾ پنجابين جو تعلق آهي، سندن باري ۾ جيئرو پنجبي اوترو ٿورو. سنڌ ۾ عوام چوڻي آهي: ”پنجابي هڪ ته سمجهو ڏون، پنجابي ڏون ته جهنگائي ڏون.“ اهي سموري پاڪستان کي پنهنجي نؤ آبادي سمجهن ٿا. پاڪستان پنجابستان پنجبي ويو آهي. سياست، سول ۽ ملڪري سروسز تي سندن قبضو آهي. هو پاڪستان ۾ ڪهڙي ڪان ڪهڙي زمين، صنعت ۽ تجارت حاصل ڪندا هئا وڃن. لڳي ٿو ته انگريزن پنجابي مسلمانن کي سندن خدمت جي مڃتا ۾ هندستان جو ورهاڱو ڪري، هي سر زمين سندن استحصال لاءِ ڏني هئي. اهو استحصال آسان بنائڻ لاءِ 1954ع ۾ انهن چئني صوبن کي زوري ضر ڪري ”ون ڊوٽ“ ٺاهيو. جيئن ته صوبن جي وڏن وزيرن اهو قبول نه ڪيو، تنهن ڪري ڪهن معزول ڪيو ويو.

جڏهن اڀاڳن سنڌي آفيسرن کي هڪٻئي لاهور ڏانهن نيو هتي ويو ته انهيءَ نظارن سڀني کي يهودين جي ياد ڏياري ڇڏي، جن کي جهيروسلر جي شڪست کان پوءِ بئيلان ڏانهن زير حراست نيو هتي ويو. (2)

(1) جي. ايم. سيد: ”سنڌوءَ جي ساڃاهه“ جلد نمبر 1، صفحو 31.

(2) جي. ايم. سيد: ”پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي طائرانه نظر“، 1971ع، صفحا 260-261.

ون ڊولٽ جي ٺهڻ وقت، سنڌ جي خزانن ۾ 33 ڪروڙ
رهيا هئا. ۽ پنجاب تي 100 ڪروڙ رهن جو قرض هو. اهي
سموريون مالهائون ضم ڪيون ڏيون. ۽ اهڙي ريت سنڌ کان
سنڌس مالي بچت ڪسي ويئي.

ورهائي جي ڏهن سالن کان وڌيڪ عرصي کان پوءِ
پاڪستان جو آئين ٺهڻ تيار ٿيو. رڳو گورنر جنرل کي آئيني
دستخط ڪرڻي هئي. پر ان وقت، پنجابي گورنر جنرل غلام محمد
آئين ساز اسيمبلي ٽوڙي ڇڏي ۽ بنگالي چارٽرڊ محمد علي بوگرا
کي پاڪستان جو وزير اعظم مقرر ڪيائين، جيڪو ان وقت
واشنگٽن ۾ سفر جا فرائض سرانجام ڏئي رهيو هو.

آئين ساز اسيمبلي جي ٽوڙڻ واري عمل کي سنڌ هاءِ
ڪورٽ ۾ لاڳاپو ويو، جنهن ان کي غير آئيني هئڻ جو
فيصلو ڏنو. پر وفاقي ڪورٽ، جنهن تي پنجابين جو قبضو
هو، اسيمبلي ٽوڙڻ جي حڪم کي بحال رکيو.

ذوالفقار علي ڀٽو سنڌي هو، پر هو پڻ پنجاب جو چارٽو
هو. هو اسڪندر مرزا ۽ ايوب خان جون خوشامندون ڪري
مٿي اڀريو. هن پنهنجي جاگير تي انهن جي شڪار جو
بندوبست ڪيو. هن ايوب کي لکڻ ۽ لکڻ سان پيو ۽
ڇيڪڏهن عظيم سنڌي شاعر شاهه عبداللطيف زنده
هجي ها ته هو ڪهڙو ضرور هار پرائي ها. ڀٽو جڏهن حڪومت
۾ آيو ته ڏهڪاءُ پنهنجي آيو. هن پنهنجي ڪن نقادن کي ٽپيل
لوهي سيخن سان ڏٺيو. هن ڪن جا منهن ڪارا ڪري سندن
جاوس ڪڍيو. هن هڪ ڊسٽرڪٽ اينڊ سيشن جج کي ٻنان
وارنٽ گرفتار ڪيو. جڏهن سنڌ اسيمبلي سنڌي زبان کي سنڌ
جي واحد سرڪاري زبان هئڻ جو اعلان ڪيو ته ڀٽي سنڌ ۾
اردوءَ کي سرڪاري زبان قرار ڏيئي، صوبي کي ٻن زبانن جي
صوبي هئڻ جو اعلان ڪيو. هو پنجابي سول ۽ ملٽري آفيسرن

جي هٿن جو ڪوڏو ٿيو هو. هن سنڌ تي پنجابين ۽ مهاجرن جي ظلم جي خاتمي لاءِ ڪجهه نه ڪيو.

1977ع کان پوءِ فوج سان وڙهندي، جيتوڻيڪ ڀٽي هاڻ

کي جمهوريت جو طرفدار ڪري پيش ڪيو، پر هو ٻي نڪاڻي سان سمورو وقت ساڻن ڪير ڪندڙ ٿيل هو؟ ڪو پيشن مسلمان ليگ جي سيڪريٽري جنرل جي حيثيت سان هن رت ڏسي ته، ڀٽي ڪمشنر ۽ سپرنٽنڊنٽ آف پوليس ضلعي سطح تي پارٽي جا قوتدار وار مدر ۽ سيڪريٽري هئڻ گهرجن. هو هندستان ۽ پاڪستان جي وچ ۾ ٿيل تاشقند جي امن معاهدي تائين ادب جو ساڄو هٿ هو، پر جڏهن هن ڏٺو ته اهو معاهدو پاڪستان جي عوام ۾ غير مقبول ٿيندو. ته پاڻ بچائڻ لاءِ هن کيس ڇڏڻ جو فيصلو ڪيو. ڀٽي ايئر مارشل احمد خان کي گڏجي حڪومت ڪرڻ جي تجويز ڏني ته مقصد حڪومت ڪرڻ آهي، عوام بيوقوف آهي ۽ مون کي خبر آهي ته، کين بيوقوف ڪيئن بڻائجي. منهنجي هٿ ۾ ڏنڊو هوندو ۽ ويهن سالن تائين مون کي ڪوبه هٿائي نه سگهندو. هن اها ساڳي تجويز بحالي خان کي به ڏني ته اوڀر پاڪستان ڪو مسئلو ناهي، اسان کي اتي 2 هزار ماڻهن کي مارڻو پوندو ۽ سڀ لڪي ويندو.

1977ع ۾ ڀٽي هاڻ کي سچ پچ چيف مارشل لا ائڊمنسٽريٽر

بڻايو. پوءِ هن پاڻ کي پاڪستان آرمد فورس جو ڪرنل - ان -

چيف بڻايو. انهن ڳالهين کي سندس قانوني قتل ٿيڻ عوام

جي ذعنن تان مٽائي نه سگهيو. ضياءُ الحق چونڊڻ کي ملتوي

ڪرڻ ۾ ڪيئن ڪامياب ٿيو، انهي جو هڪ ڪارڻ اهو

احساس هو، جيڪو پارٽين جو به هو ته بي اصولي ڀٽي کي

وري حڪومت ۾ اچڻ جي اجازت نه ڏيڻ گهرجي.

سنڌ ۽ پنجاب جي وچ ۾ سنڌو طاس دريائي پاڻي جي ورڇ جا

اصول مختلف قانونن ۽ معاهدن ۾ 1901ع کان درج ٿيل هئا.

اهو ملڪ ٿيل هو ته سنڌ راوي، ستلج ۽ بهاس جي پاڻي جو 25 سيڪڙو ۽ سنڌوءَ جي پاڻي جو 75 سيڪڙو کڻندو. اهو فارمولو انهيءَ حقيقت تي ٻڌل هو ته پنجاب جي 20 انچ سالهائي برسات جي ڀيٽ ۾ سنڌ ۾ 10 انچ سالهائي برسات کان به گهٽ هوندي ٿي ۽ منجهس 2 سيڪڙو بهلا مس آهن، جيڪي عربستان کان به گهٽ آهن. پر جڏهن ون يونٽ ٺاهيو ويو ته انهيءَ معاهدي جي پيڪڙي ڪٽي وئي. راوي، ستلج ۽ بهاس جي پاڻي کي هڪ هزار ڪروڙ رپين ۾ هندستان ۽ ڪجهه رپين ملڪن کي وڪرو ڪيو ويو. ۽ اهو نالو سنڌ حڪومت جي اڳ تيار ڪيل درجن آبپاشي جي رٿائن کي عملي جامو ٻارائڻ جي بدران پنجاب ۾ پنجابن جي فائدي لاءِ منگلا ۽ چشما تي پاڻي جا بند ٻڌڻ ۾ استعمال ڪيو ويو.

بلوچستان جي سوئي گئس سنڌ جي ڀيٽ ۾ پنجاب کي وڌيڪ سستي اگهه ۾ وڪرو ڪئي وئي.

پنجاب جي ايراضي 55 هزار چورس ميل آهي ۽ سنڌ جي 54 هزار چورس ميل. 1947ع ۾ پنجاب جي في چورس ميل 300 آدم شماري جي ڀيٽ ۾ سنڌ جي 80، سرحد جي 150 ۽ بلوچستان جي 18 في چورس ميل آدم شماري هئي. پر 1979ع ۾ جڏهن پنجاب جي آدم شماري ۾ رڳو 33 سيڪڙي کان 400 ٺاهڻ اضافو ٿيو ته سنڌ ۾ ٽيڻ کان 260 في چورس ميل کان به وڌيڪ اضافو ٿيو آهي. هو غير معمولي اضافو سنڌ ۾ پنجابن ۽ مهاجرن جي آبادڪاري جي نمائندگي ٿو ڪري.

ورهاڱي کان پوءِ وڏن وڙن براجن- آڏر ۾ گڏو ۽ ڏڪڻ ۾ ڪوٽڙي- سنڌ جي زمين کي سیراب ڪيو. اهي زمينون گهڻو ڪري مهاجرن ۽ رٿابدر فوجين کي آلات ڪيون ويون، جن ۾ گهڻائي وري به پنجابن جي هئي. انهيءَ سموريءَ ڳالهه مان مراد سنڌ تي اندروني قبضو ۽ فتح هئي. جڏهن سنڌ انهيءَ سموري عمل خلاف احتجاج ڪيو ته پنجاب کيس رڳو ڏکيو ٿي ڏنيون.

جڏهن لڪا خان اوڀر پاڪستان جو گورنر هو ته چيو هئائين: ”پاڪستان جي دلچسپي رڳو بنگال جي سرزمين سان آهي. جيتري قدر ماڻهن جو تعلق آهي، ته اهي اتي آباد ٿيڻ لاءِ آڻي سگهجن ٿا.“¹ پوءِ هن ڪراچي جي ڀرسان ٽماير ۾ فوجين کي خطاب ۾ چيو هو: ”اسان اوڀر پاڪستان ۾ ناڪام ٿياسون، ڇاڪاڻ جو اهو تمام پري هو ۽ اتي تمام گهڻا ماڻهو هئا، جن جي هندستان مدد ڪري رهيو هو. جيڪڏهن ’سنڌوديش‘ پنهنجو ڪنڌ مٿي کڻندو ته اسان کيس آسانيءَ سان چيپائي سگهنداسين، ڇاڪاڻ جو اهو تمام ويجهو آهي، ايندو گنجان. آباديءَ وارو ناهي ۽ ڪجهه ڪنهن ڌارڻي ملڪ کان مدد ملڻ جي اميد ناهي. اسان پوءِ پنهنجي فتح جي جشن کي سنڌي ڀرن ۽ زميندارن جي قرباني ڏيئي ملهائينداسين، جوڪي هاڻي ٿلها متارا ٿي پيا آهن.“² پنجابي تمام اڳرائي ڪندڙ ٿي پيا آهن. سندن ’اقبال‘ رڳو سندن خوديءَ کي بلند ڪيو، جڏهن هن لکيو هو:

خودي ڪو ڪر بلند اتنا ڪم هر تقدير سي پهلي،
خدا بندي سي خود پوڄي، بتا ٿيري رضا ڪيا هي. (1)
سنڌي نفسيات بلڪل مختلف آهي. شاهه عبداللطيف چيو آهي:
واڳا ڏٺي. جي وس، آئون ڪا پاڻ وهڻي.

پنجابي ۽ سنڌي خدائن ۾ ايترو ئي فرق آهي. جيترو پنجابي ۽ سنڌي هڪ ٻئي کان مختلف آهن. ”جيڪڏهن پنجابي بهشت تائين پنهنجو سفر پورو ڪندا ته اسان سنڌي دوزخ ۾ ئي ترسڻ قبول ڪنداسين.“³ (2)

(1) جي. ايم. سيد، ”پاڪستان جي ماضي، حال مستقبل. ٽي هڪ طائراڻه نظر“، 1971ع، صفحو 244.

(2) جي. ايم. سيد، ”پاڪستان جي ماضي، حال مستقبل تي طائراڻه نظر“، 1971ع، صفحا 244-245.

اهو هميشه اهڙي طرح نه هيو. تاريخ ۾ پنجاب ۽ سنڌ
 ڪڏهن به هڪ ٻئي تي فتح نه ٻاڻي آهي. اهو انهيءَ ڪري
 جو صوفي - سنت شاعرن جهڙوڪ گرو نانڪ، وارث شاه،
 بلهي شاه ٿڌهن ئي پنجاب جي دلهن کي ڦيرائي ڇڏيو هو.
 هاڻي پنجاب پنهنجي ثقافت ۽ منزل کي وڃاري ڇڏيو آهي. هن
 پنهنجي مختلف مرحلن ۾ ڏاڍيون مصيبتون ٺهڻيون آهن. (1) ورهاڱي
 جي ڪري، ۾ هند - پاڪ جنگيون پنجاب جي سر زمين تي
 وڙهيون ويون، جن پنجابين کي ٻي حد ٻڌايو آهي. ورهاڱي
 سان، پنجابي ٻن، ٻين پنجابين کان، جهڪي هاڻي هندستان ۾ آباد
 آهن، ڪيبل محسوس ڪن ٿا، تنهن ڪري سکن سان وري
 گڏيل جي سندن شهيد خواهش آهي. پنجابي مسلمانن کي،
 پنهنجي پاڻ سان ۽ ٻين سان امن سان رهڻ لاءِ، پنهنجي نانڪ
 - وارث - بلهي جي ورثي کي واپس حاصل ڪرڻو پوندو.
 جيتري قدر پاڪستان جي رياست جو سوال آهي ته
 سنڌ کيس مڪمل طرح رد ڪري ٿي. سنڌ هميشه قائم آهي،
 جڏهن ته پاڪستان هلندڙ ڏيکاءُ آهي. سنڌ سچ آهي ته پاڪستان
 ڪوڙ آهي. سنڌي هڪ قوم آهن، پر مسلمان هڪ قوم ناهن.
 سنڌي ۾ هزار سال پراڻي زبان آهي، پر اڙدو رڳو 250 سال
 پراڻي آهي. سنڌي ۾ 52 حرف آهن، پر اڙدو ۾ رڳو 26
 حرف آهن. پنجاب، پاران 'پاڪستان' ۽ 'اسلام' جي نالي ۾
 سنڌ جي غلامي هڪ قريب آهي. گذريل 2 هزار سالن ۾ سنڌ
 جي تاريخ ۾ اهو هڪ تمام وڏو بحران آهي. (2)
 سنڌين کي اسلام جي نالي ۾ گهڻي عرصي کان بيوقوف

- (1) جي ايم سيد: "پاڪستان جي ماضي، حال ۽
 مستقبل تي طائرانه نظر" صفحو 375 - 376.
 (2) جي ايم سيد: "سنڌو جي ساجهه"، جلد نمبر 2،
 صفحو 72

ٻڌايو ويو آهي. منجهانئن گهڻن پنهنجن ابن ڏاڏن کي ايراني، ترڪ ۽ عرب خاندانن ۾ گهراڻن جي ڪوشش ڪئي. منجهانئن ڪن کي سندن مڪي جي گهٽين کي بهاري ڏيڻ ۽ مذهبي ۾ مرڻ جي خواهش کي گهٽيندي ٻڌيو آهي. ”ڌارئين مسلم-راج جي اثر هيٺ، سنڌ ۾ ڌارين جهڙڪي“ کي بلبل ڪوٺيو ويو.“ هاڻي ڪيئن احساس ٿيو آهي ته اها سڀ غلطي آهي.“ ”رڳو احمق ئي پراڻي دهليين نچندو آهي.“

انهن سمجهيو هو ته ”پاڪستان جي اسلامي رياست“ سندن لام بهتر ثابت ٿيندي. پر اها، ٽها، ڪن ثابت ٿي. ”اها گالهه اسان کي انهيءَ جانور جي ياد ڏياري ٿي، جو ڪو سنگن کان ويو ۽ ڪن ڪهاڻي آيو.“

”سنڌ عربي چاپ اسلام رد ڪري ٿي، پاڪستان جو پنجابي روپ رد ڪري ٿي ۽ هندستان جي جوڙيل اڙدو رد ڪري ٿي. هندستاني مسلمانن لاءِ چنگيز ۽ هلاڪو“ جي پيٽ ۾ اقبال ۽ جناح بدترين بربادي ثابت ٿيا. سنڌ پنهي کي رد ڪري ٿي.“ جڏهن پاڪستان جناح جو سؤ سال جنم جو ڏينهن ملهائي رهيو هو ته سنڌ ۾ لکين پوسٽر ورهايا ويا، جن ۾ ”قائد اعظم“ کي..... لکي رد ڪيو ويو. (3)

گهڻا مسلمان اقبال کي پاڪستان جو پيغامبر ۽ شاعر مڃين ٿا، جنهن 1930ع ۾ مسلم ليگ جي الله آباد واري اجلاس ۾ پنهنجي صدارتي خطبي ۾ ورهاڱي جو نظريو پيش ڪيو هو. پر سنڌي قوم پرست کيس پنجابي شاوينسٽ ۽ انگريزن جو چاڙتو سمجهن ٿا. اهي نشان دهي ڪندي چون ٿا ته پهرين جنگ عظيم دوران ترڪي تي انگريزن جي حملي

(3) جي ايم سيد: ”پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل

تي طائراڻو نظر“ 1971ع، صفحا 399 - 401.

ڪرڻ مهل جڏهن مسلمانن احتجاج ڪيو هو ته اقبال نظم لکيو هو. ”مان جنگ لاءِ پنهنجو سر پيش ڪريان ٿو، مهرباني ڪري هڪ وفادار جو هيءَ حقير تحفو قبول فرمايو.“ 1923ع ۾ انگريزن جي ڏاڍاين جي خلاف احتجاج وڃان جڏهن ٻيا پنهنجا خطاب واپس ڪري رهيا هئا ته اقبال ’سر‘ جو خطاب وٺڻ قبول ڪيو. سائمن ڪميشن جي رويي تي 1928ع ۾ مسلم ليگ پڻ ڏڙن ۾ ورهائجي ويئي. جناح ۽ سيف الدين ڪچلو جي سڙائي هيٺ قوم پرست ڌڙي جو ميٽر ڪلڪتي ۾ ٿيو ۽ ڪميشن کي رد ڪيو. انگريزن جي حمايتي ڌڙي جو ميٽر، جنهن جي اڳواڻي محمد شفيع ۽ اقبال ڪري رهيا هئا، لاهور ۾ ٿيو ۽ انگريز ميمبرن تي مشتمل سائمن ڪميشن جي آجيان ڪئي.

اقبال افغانستان جي ترقي پسند بادشاهه امان الله جو وڏو پرستار هو. پر جڏهن انگريزن امان الله کي تخت تان لاهي ڪٽ ٻئي نادر خان کي تخت تي وهاريو ته اقبال جاسمورا قبيلا نادر خان جي شان ۾ هئا.

مڪي جو گورنر (Sheriff) قوم پرست هو. انگريزن سندس جاءِ تي اسلامي مقدس مقامن جي محافظ جي حيثيت سان پڙمتڙئي سعود کي تخت تي ويهاريو. وهابي بنياد پرستيءَ جي اثر هيٺ هن اسلام جي پيغمبر جي گهر جي پاتين سميت ڪيترائي مقبرا ڊهرائي ڇڏيا. سموري دنيا جي مسلمانن کي صدمو رهيو. پر اقبال سعود کي ’ابشيا جو بهترين حڪمران‘ چئي کين سلام پيش ڪيو.

جڏهن ڀوپال مان اقبال کي پنج - وڏن رهن جو وظيفو منظور ٿيو ته اتان جو نواب ’اسلام جو ستارو‘ ٿي پيو. نهرو ’سوليني‘ سان ملڻ کان انڪار ڪيو هو. پر اقبال نه رڳو ’سوليني‘ سان مليو، پر اعلان ڪيائين ته اسلام فاشيزم سان ميل کائي ٿو. اقبال خود تسليم ڪيو ته هو پاڪستان جي

حمايت لاءِ انهيءَ ڪري نڪتو آهي جو ”هندستان لاءِ اسٽيٽ جي انڊر سينڪريٽري لارڊ لوٿين (Lord Lothian) مون کي هڪ ڏني آهي ته هندستان جو ورهاڱو ٿيندو.“ انهن سڀني ڳالهين ڪري سنڌي اقبال کي رد ڪن ٿا، تنهن ڪري جڏهن پاڪستان اقبال جو سو ساله جنم ڏينهن ملهائيو ته سنڌ ان جو مقابلو صوبي جي ڪم ڪٽڻ ۽ پنهنجي صوبي سنڌ لطيف جي سالياني ورسي ملهائڻ سان ڪيو. (1)

سنڌي نشان دهي ڪن ٿا ته بيلجيم، ڊينمارڪ ۽ سئوئزرلينڊ سڀنيءَ کي گڏ ڪجي تڏهن به سنڌ انهن کان وڏو آهي. سنڌ موئن جي دڙي کان ڏاهر کان، دودي سومري کان الله بخش سومري تائين. جن کي پاڪستان حڪومت هلي رکيو آهي. پنهنجي ورثي تي فخر ڪري ٿي. سنڌ کي عجب آهي ته اسلام کان اڳ واري ورثي کي هوءُ چون ٿي ساراهي سگهي، جڏهن ايران جي قومي شاعر فردوسي ايراني مورن کي ساراهيو آهي ۽ عربن کي وحشي چئي ڇڏيو ڪيون آهن. (2)

پاڪستان ايران جي اسلامي دؤر کان اڳ واري سائرس جي 25 سو ساله ورسي پوري هفتي لاءِ ملهائي پوءِ هو سنڌ جي اسلامي دؤر کان اڳ واري شوزمي مها راجا ڏاهر سن جي ورسي جو ٿيو ملهائي؟ (3)

ٽاچ ۽ سنگيت عام ماڻهن جي فطرت جو حصو آهن. موئن جي دڙي سان ڪوئي تعلق نٿو ٿئي پر ٽڪيءَ جي مورتي آهي. سيد جي خيال مطابق ڪاڪلي ۽ مني پوري ٽاچ پڻ سنڌ سان شروع ٿيا هئا هو چوي ٿو ته ٽاچ کي غير اسلامي

(1) جي. ايم. سيد، ”سنڌوءَ جي ساڃاهه“ جلد 2، صفحو 72.

(2) جي. ايم. سيد، ”پاڪستان جي ماضي، حال، مستقبل تي هڪ طائرانه نظر“، 1971، صفحو 417.

(3) ايضاً صفحو 417.

ڪوٺڻ ۽ سائپ آهي: (1)

سنڌ ۾ روحانيت جي ڳولائو مسلمانن صدين تائين يوگين ۽ اوڳوتن سان پور بندر ۽ هنگلاج جون زيارتون ڪيون. سندن دلچسپي نفرت ۽ تشدد ۾ نه، پر سچ ۽ پاڻ سچاڻ ۾ هئي. پاڪستان ۾ ڌاري، سهڙي، جنم آشتي، نانڪ جنتي ۽ ناتال جي موڪلن کي رد ڪرڻ بي عقلي آهي. (2)

جيئن ته پاڪستان ڪڏهن به سنڌ ۽ سرحد ۽ بلوچستان کي پنهنجي زندگي جهڻ ۽ پنهنجي پاڻ ۾ رهڻ جي ڪڏهن به اجازت نه ڏيندو، تنهن ڪري پاڪستان کي وڃڻو پوندو. ”صوفي سنڌ ۽ پاڪستان ڪڏهن به نٿا سگهن. جيئن اوهان به ٽلوارون هڪ ميان ۾ رکي نٿا سگهو. جيڪڏهن پاڪستان رهندو ته سنڌ مري ويندي. تنهن ڪري، جيڪڏهن سنڌ کي قائم رهڻو آهي ته پاڪستان کي مرن گهرجي.“ (3)

اها سولي ڳالهه ناهي. سنڌ ۾ ڪيترائي زلزل ۽ غدار آهن. منجهانئن ڪن سنڌين اڙدو ڳالهائيندڙن مان شاديون ڪيون آهن. ۽ اهي خود پنهنجي گهرن ۾ اڙدو ڳالهائين ٿا پر اڃا سڀڪجهه هٿان ويو نه آهي، اڻ جهٽيل، بزرگي ڪڏهن پيش نه پوندا آهن، اڃا پهيل آهن. سنڌي نوجوان سجاڳ آهن. کين خبر آهي ته جيڪڏهن اهي هينئر عمل نه ڪندا ته سنڌي ائين ڪم ٿي ويندا جيئن ريد انڊين آمريڪا ۾ ڪم ٿي ويا آهن يا جيئن هندو سماج ۾ هريجنن جي بدتر صورتحال آهي. فارسي ۾ چوڻي آهي: ”تنگ آيد بجنگ آيد“ ۽ سنڌ ائين ٿي ڪندي. سنڌ جي ظاهري منڍ جي پويان جوالا منڍي دڪي رهيو آهي.

(1) جي-ايم-سيد: ”سنڌو جي ساڃهر“، جلد نمبر 2، صفحو 81.

(2) ايضاً صفحو 97.

(3) جي-ايم-سيد: ”پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي طائرانه نظر“، 1971ع، صفحو 247.

هوج حد کان وڌي ويو آهي. پر سنڌ ايرانيين ۽ يونانيين،
عربن ۽ ٻيلان، مغلن ۽ انگريزن جي فتحن کان پوءِ به زندهه رهي
آهي ۽ هاڻي به زندهه رهندي. هو پاڪستان کي مخاطب ٿي
چوي ٿي!

آڏو لڪر ٿر

مٿان روح رتيون ٿڌن.

(او رنڊڪ وجهندڙ ٿڪري، پري هٿ، نه ته ذرو ذرو ٿي
رتيون ٿي وينديون.)

هو خدا مان ظالم حاڪم جي بخاني لاءِ آسروند آهي؛
منهنجي آس اها،

ڪڏهن ڪهڙائي پندي ڪوٽ ڪي.

(مون کي انهيءَ ڪوٽ جي ڊهن جو انتظار آهي. مون کي
هڪ آهي ته سنڌ جيڪڏهن پنهنجي مدد ڀاڻ ڪندي ته مدد
پڻ ڪيس پهندي.)

ٻائيهي ايندو هوت،

آئون ڀاڻ اڳي ٿيان.

(منهنجو سائين ايندو، پر مون کي پڻ سائس اٿو. رستي تي
ملڻ لاءِ، ڀاڻ اڳيان وڌڻو آهي.)

۽ اهڙيءَ طرح سنڌ، سنڌ جي آڳاٽي روحاني روشنيءَ جي
مرڪز، پور بندر ڏانهن 'غبيي مدد' لاءِ واهائي رهي آهي؛

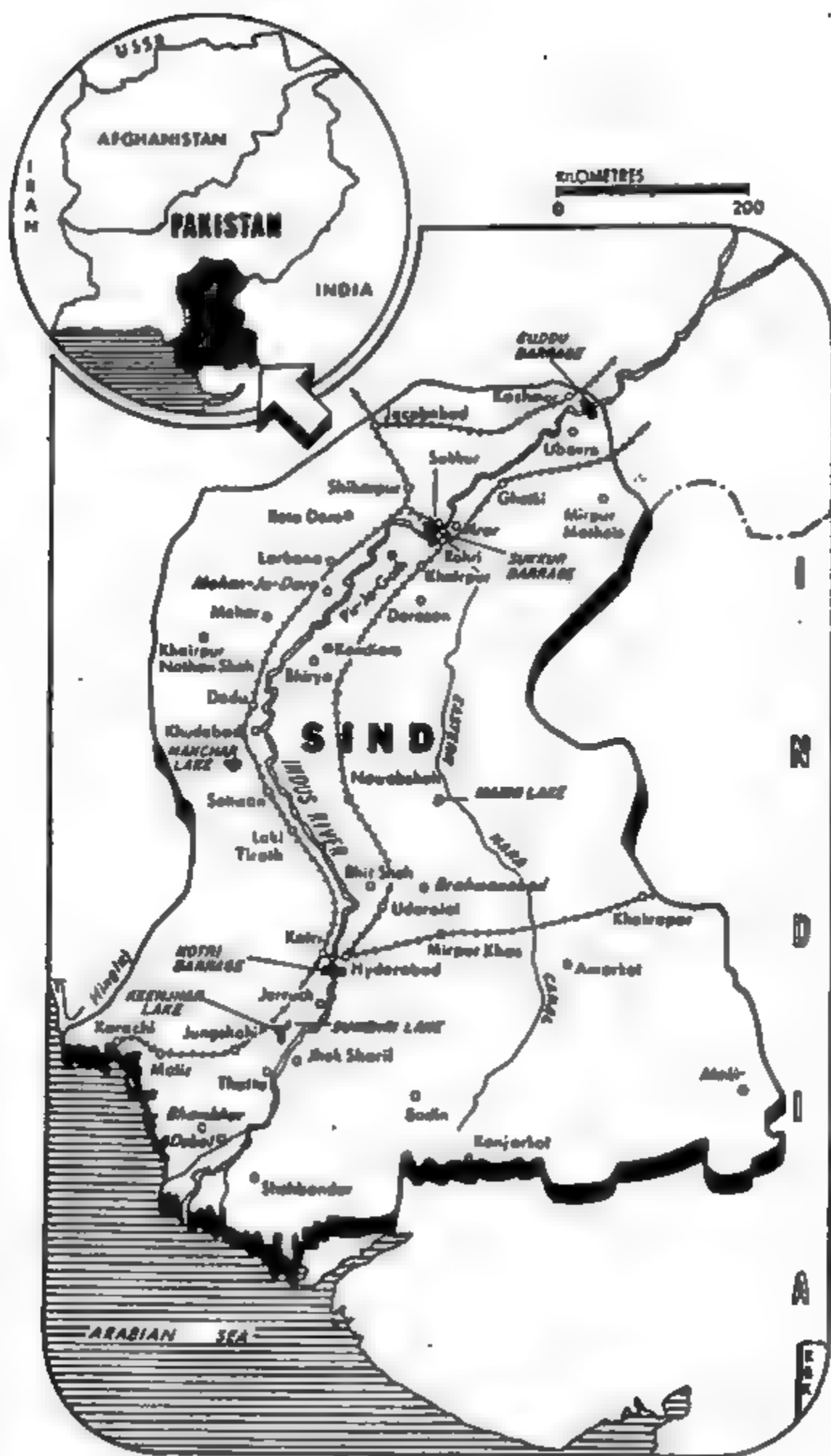
پورب مارياس

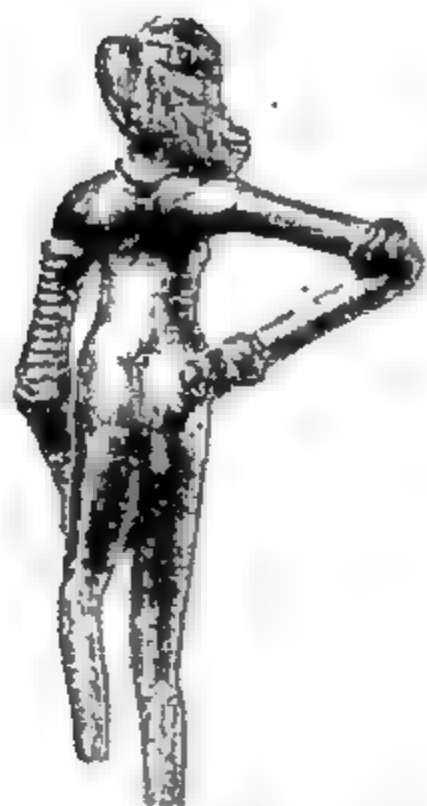
ڪنهن در ڏيندا ڏانهڙي؟

(مان ته اوڀر جي ماريل آهيان. انهيءَ ڳالهه جي ڏانهن
مان ڪنهن کي ڏينديس؟)

سنڌين پاڪستان کي مڪمل طور رد ڪيو آهي، جيئن
جي-ايم-سيد مٿي ٻڌايو آهي.

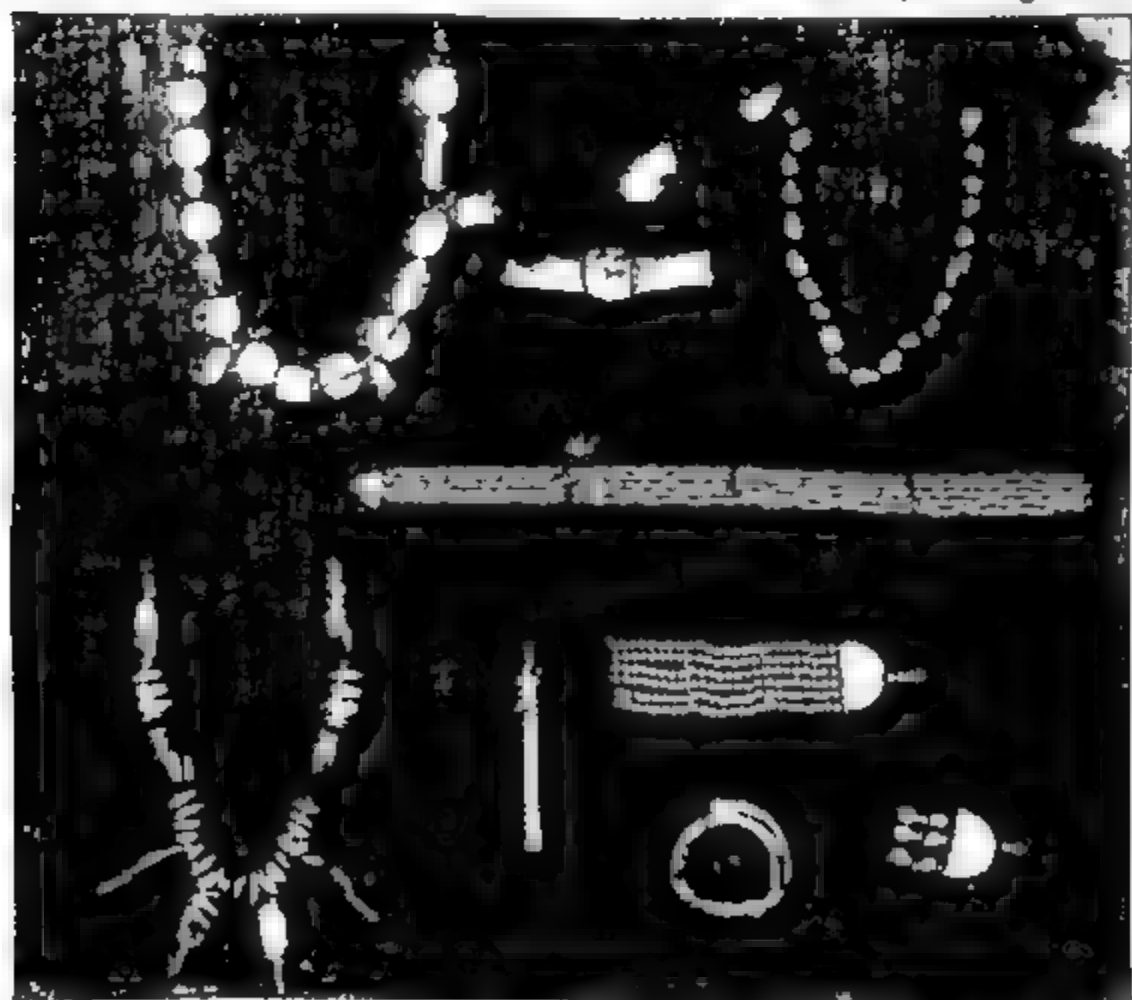

- موئن جي دڙي جي ٺوٺي

- موئن جي دڙي جو ٻروعت، جنهن جي
ڪلهن تي گلڪاريءَ واري شال پيل آهي.

موئن جي دڙي جا زيور، جيڪي آثارِي قديم جي ماهرن کي لڌن

ٻانڊ اسٽريٽ ياد ڏيارين ٿا.

شاه عبدالطيف پٽائي رح

جهولي لال

شيخ ايار

پگت کنورام

سر چارلس نيشن

سيٽ ناٿو مل

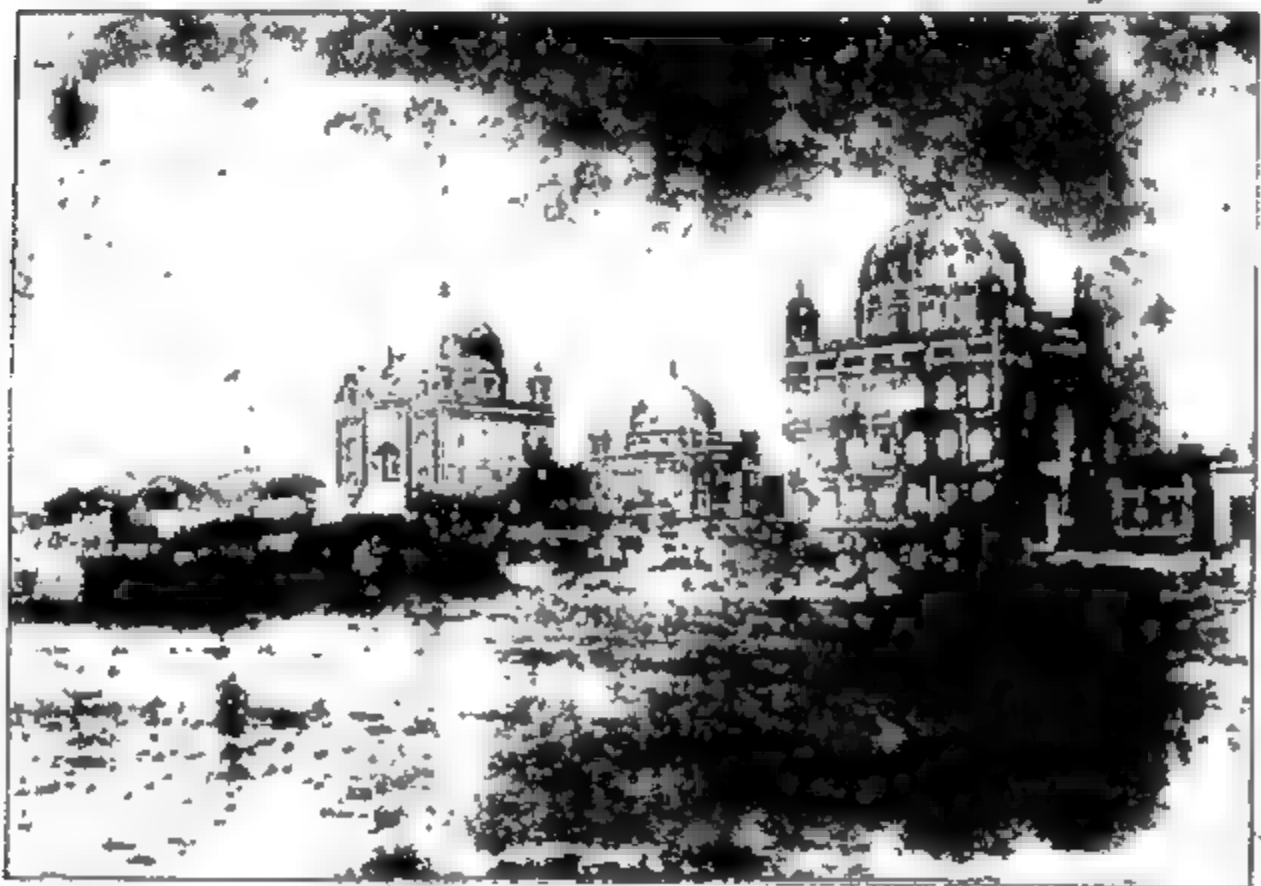
سر بارٽل فرير

ايشيا جي پهرين تهال ٽڪلي 1852ع ۾
 "Scinde Distolet Dawk" جي طور
 جاري ٿي. قيمت اڌ آنو هيس. اها ٽڪلي
 EIC - ايسٽ انڊيا ڪمپني پاران جاري
 ڪئي وئي هئي. جيڪا ان وقت حڪمران
 هئي.

موتن جي دڙي جي ڪنارن جو هڪ ڏيک، جنهن ۾ وهنجڻ جو تلاءُ
ڏسجي پيو.

حيدرآباد ۾ ميرن جا قبا

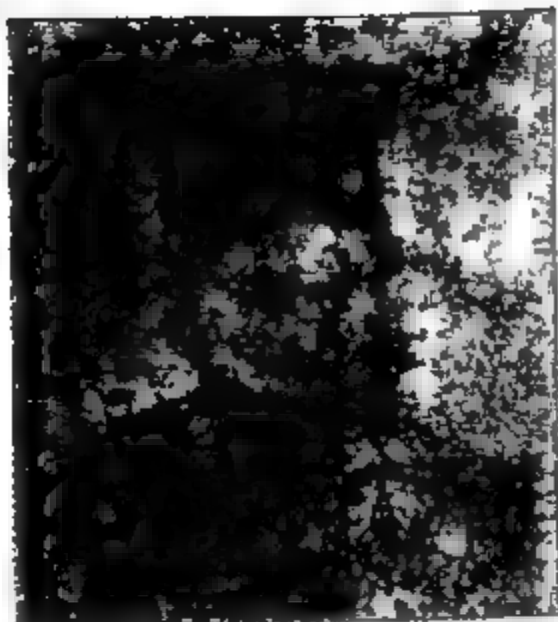
منگهن جو شهر حيدرآباد .

سکر لڳ، ساڌ پيلي ٻيٽاريءَ جي مندر جو ڏيک.

رشي ديا رام گندو مل

پير صاحب پاڳارو

سادو واسواني

سادو نول راء

دادا ليکراج، اوامر مندلي

بابا هرنام داس، ساد پيلو

ساڃي کان : - پهرين قطار: آچاره هڪ پالائي، الله بخش سومرو، جي ايمر سيد.
 ٻي قطار : آچاره گدواڻي، چيني سهايملاڻي، چيمئل پرسرام.
 ٽيون قطار : جشرامداس دولترام، پروفيسر گهنشام،
 پروفيسر نارائن داس رتن مل ملڪاڻي، ڀائي پرتاب.

خدا کي خبر

سنڌ پاڪستان کي مڪمل طرح رد ڪيو آهي. پر آمريڪا جي چارٽري پاڪستاني حڪومت کي منظر تان غائب ٿيڻ جو ڪو ارادو ئي ناهي. هتي هڪ اجهل قوت آهي، جنهنڪا اٽل ٿي. جي سامهون آهي. اهڙي ڌيان ڏياري صورتحال جو. آلت ڪهڙو ٿي سگهي ٿو؟ خدا کي خبر. ۽ مائهو - تاريخ جي روشنيءَ ۾ ..... ۽ عقل سان - اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

هن وقت پاڪستان ۾ ۽ خاص ڪري سنڌ ۾ - مائهو عام چونڊون ڇاهين ٿا. ڇاڪاڻ جو اڳ ۾ هندستاني هئڻ جي حيثيت سان، هو 1921ع کان وٺي چونڊون ٿيندي ڏسندي آيا آهن. هو عربن ۽ ايرانين وانگر ناهن، جن کي چونڊن جي ڪڏهن خبر ئي نه پئي. ورهاڱي کان پوءِ، هندستان وانگر وڻن ست ٻهرا چونڊون نه ٿيون آهن. پر وڻن 1954ع ۾ ۽ 1971ع ۾ ۽ وري 1977ع (ان کان پوءِ 1985ع، 1988ع ۽ 1990ع ۾) چونڊون ٿيون آهن. 1954ع جي چونڊن کان پوءِ اوڀر بنگال (نڌوڪي اوڀر پاڪستان ۾ هائوڪي بنگلاديش) جو افضل الحق اولهه بنگال (هائي هندستان جو صوبو) ۾ وڏو ۽ ڪلاڪي ۾ چيائين ته ”جن ماڻهن مملڪت کي ورهايو آهي، آهي غدار آهن (ديشر و پاجن خدا ڪوريجي، تارا ديس ڌروهي) سندس بي باڪيءَ جي ڪري، ڪنهن پوءِ معزول ڪيو ويو.“

ويندو آهي، اهو 'ڪميونسٽ' ڪوٺيو ويندو آهي. هونئن پڻ، آمريڪا جمهوريت پسندن جي ڀيٽ ۾، جن جو ذهن ۽ لاڙو پنهنجو هوندو آهي، ڊڪٽيٽرن- ترجمي طور فوجي قسم جي ڊڪٽيٽرن سان تعلقات رکڻ کي ترجيح ڏيندو آهي.

پاڪستان آمريڪا جو بي حيا گراهڪ ملڪ ٿي رهيو آهي جڏهن 'نيويارڪ ٽائمس' (New York Times) اخبار لياقت علي ۽ جي آمريڪا ۾ آمد تي سندس آجيان ڪندي پهرئين صفحي تي اڙدو ۽ لکيو هو: "Khoosh Amded" (خوش آمديد) ايوب خان جي. پاڪ سردار بهادر خود چيو ته 1958ع جو فوجي انقلاب CIA جي چوڻ تي آندو ويو هو. جيستائين ايوب خان پاڪستان جو مرد-آهن هو، هن هر سال آمريڪا جو دورو ڪيو ۽ هر ڀيري CIA جي سربراهه ايلن ڊلوس (Allen Dulles) سان ملاقات ڪندو هو. ايلن خود تصديق ڪئي ته پاڪستان فوجي ڊڪٽيٽرشپ هيٺ 'ايشيا ۾ آزاديءَ جي بناءَ' وانگر آهي. اڳوڻي آمريڪي، سفير، نه رڳو 'جناح ٽوڀي' پاتي، پر سندس ڌيءَ مرد-آهن اسڪندر مرزا جي پٽ سان شادي به ڪئي. حقيقت ۾ ايلز مارشل-اسفهر خان جي لفظن ۾، "اسڪندر مرزا جو آمريڪا جي حق ۾ هجڻ گهڻو ڪري خود آمريڪا کي پريشان ڪري ڇڏيندو هو." آمريڪا کي خوش ڪرڻ لاءِ، ايوب خان مصر جي عبدالناصر جي مخالفت ڪندو هو ۽ ضياءُ الحق وري ايران جي امام خمينيءَ جي مخالفت ڪندو آهي. (11 سالن جي حڪومت کان پوءِ، ضياءُ الحق آگسٽ 1977ع جي هوائي حادثي ۾ مري ويو.) جمهوري پاڪستان ۾ اهو ممڪن ٿي نه سگهي ها، تنهن ڪري ضياءُ الحق جي مرضيءَ کان وڌيڪ، آمريڪا ڪڏهن به هونديون ڪرائڻ نٿو چاهي. حقيقت ۾، آمريڪا ضياءُ الحق کي آڇي ڏنو ڪندو، جيڪڏهن هو گهڻو مقبول ٿيندو ويندو. سندس جاءِ تي ٻيو جنرل ٺاهيو ويندو، جيئن هو پينٽيگان

جي سڪون لاه ڪجهه وڌيڪ سال ڪڍي سگهي. نئين بهاري مان ڪجهه وقت لاه بهتر صفائيءَ جي توقع ڪبي آهي.

هر چڱي طرح لاءِ لڳون ڊڪٽيٽر، پراڻي ڊڪٽيٽر جي ڪنهن حصي جيترو به جڙاءُ نه ڪندو، انهيءَ وچ ۾ جمهورييت لاه عوام جي گهٽ ٻه مقابلو ڪرڻ لاه زور وٺندي. انهيءَ وقت آمريڪي جمهوري ضمير جاگي پوندو. چونڊون منعقد ٿينديون. پوءِ چاهي ضيا اهو چوي ته 1978ع ۾ الله ڪيس خواب ۾ چيو هو ته: ”چونڊون غير اسلامي آهن.“ اها ڳالهه ڪافي دلچسپ آهي ته جناح فيصلو ڏنو هو ته ”مسلمان جيڪي نه ڪري ٿو، اهو اسلامي آهي.“ ۽ پاڪستان جا مسلمان چونڊون چاهين ٿا، ٿي سگهي ٿو ته اهي چونڊون اهڙيون ئي تباهه ڪن ثابت ٿين، جهڙيون 1971ع جون چونڊون ٿيون هيون.

هي هڪ معقول سوال آهي ته ٻين ٽن صوبن جي ڀيٽ ۾، چونڊن لاه وڌيڪ زوردار گهٽ سنڌ ۾ ڇو آهي؟ حقيقت اها آهي ته سڀئي صوبا چونڊون چاهين ٿا، هر ڪي صوبا مقامي سببن ڪري وڌيڪ جلدي چاهين ٿا. پنجاب اڄ ڪلهه فوج جي ذريعي سموري پاڪستان تي حڪومت ڪري رهيو آهي، تنهن ڪري کيس چونڊن لاه ايتري جلدي ناهي جو ائين ڪرڻ سان صوبن کي وڌيڪ آزادي، ميسر ٿيندي ۽ سندس اختيار به گهٽبو. ٻئي طرف سنڌ، بلوچستان ۽ سرحد جو عوام چونڊن مان گهڻي توقع رکي ٿو. هو آزاديءَ جي آغاز طور خود مختياري چاهين ٿا، هر جدا قوميتن طور، سندن اندر ۾ مختلف نفسياتي گهڙيال لڪ لڪ ڪري ٿو. 1970ع جي ڏهاڪي واري بلوچستان جي آزاديءَ لاه لڙائيءَ ۾ پاڪستان کي صوبي ۾ هڪ لک فوج، موڪلڻي هئي، جنهنجو روزانو خرچ هڪ ڪروڙ رهيا هئا، جهڙو گهڻو ڪري شاه ايران پنجن سالن تائين پريندو رهيو. آخر ۾ 5,300 بلوچ گوريلا 3,300 پاڪستاني فوجي مارجي ويا. اڄ ڪلهه جهڪڻ ڪو بلاوچ پوليس کاتي ۾ وڏي ۾ وڏو عهدو ماڻي سگهي ٿو ته اهو سبب انسپيڪٽر جو آهي. معزول بلاوچ وزير اعليٰ

سردار ۽ ٻين گل جي لفظن ۾: ”ڦلات اسڪاٽو ۾ ڪو ڦلڻي ناهي ۽ مڪران ملهشيا ۾ ڪو مڪراني ناهي.“ اهڙي صورتحال ۾، بلوچ عوام رڳو چونڊون نٿو چاهي، پر انقلاب چاهي ٿو، جيڪو کين آزادي ڏياري. اهي پنهنجي طريقي سان مناسب وقت تي حملو ڪندا.

ساڳي ڪار سرحد ٻي ڪندو. هتي لکين افغاني مهاجر اڳيئي چون پيا: ”اسان پنهنجي وطن پختونستان ۾ آيا آهيون“ ۽ انهن ويجهڙائي وارن سالن ۾ ڪنهن سال کين جدا پختونستان جي خودمختيار رياست حاصل ٿيندي. اهو ائين ٿي ناهي جو وڏي خان ۽ ٻيو آهي ته پٺاڻ ڪنهن به هٿيار ٺاهڻ جي صلاحيت رکن ٿا، ”سواءِ ايترو ٻي جي.“ پر اهي ظاهري طرح پنهنجي وقت کي ٻيا سڏين. کين خبر آهي ته سرد جنگ کي گرمائڻ ۽ خاص ڪري سندن افغان سرحد تي، معاملن کي گهاٽي ۾ ڪيرائڻ جو وقت ناهي.

حقيقت ۾ ٻئي وڏيون طاقتون هندستان ۽ پاڪستان ٻنهي ملڪن ۾ انتهائي غير مقبول آهن. جبلتي طرح، سموري هندستاني اڳييت جا ماڻهو محسوس ڪن ٿا ته اهي طاقتون کين استعمال ڪري رهيون آهن. ۽ سندن اختلافن جو فائدو وٺي استحصال ڪري رهيون آهن. ته جيئن انهي ۾ غطي ۾ هو پنهنجا مفاد اڳيڙا ڪري سگهن.

اڄهو هاڻي سرحد جي پري پري ۾ سوويت روس افغانستان جي سرحدن اندر ويهي رهيو آهي. سرحد پاڪستان ۾ ڪنهن به عوامي تحريڪ جي ڪري ضياءُ الحق کڻي وڌيڪ آمريڪي هٿيار حاصل ٿي ويندا. جيڪڏهن ائين ٿيو ته السلووڊار وانگر ڪجهه هزار آمريڪي ”فوجي صلاحڪار“ پڻ حاصل ٿيندا. پاڪستان جو عوام آمريڪي فوج جي موجودگي ۾ کان چند ڇڏائڻ ٿو چاهي. اهو طريقو رڳو پاڪستاني سرزمين تي روسي-آمريڪي تنازعي جو پٺڀت ٻاري سگهي ٿو ۽ روس

اهو نٿو چاهي. سندس هٿ بعد کان وڌيڪ افغانستان ۾ ڦاٿل آهن. ڪنهن خبر آهي ته پاڪستان ۾ سندس دلچسپي ناهي. خير کان اڳتي ٽين سان مراد آهي جنگ - جيڪا ٽين عظيم جنگ ٿي سگهي ٿي. تنهن ڪري سرحد ۽ بلوچستان چٽائي وائي پر ڏيو ويٺا آهن. ڪنهن خبر آهي ته وقت سندن طرفدار آهي.

هر اها سنڌ لاءِ مجبوري ناهي. هو پنهنجو پاڻ کي ڪابل ۾ لڪيل روسين کان ڪافي ڏورانهون محفوظ ڏسي ٿي. بلوچستان جي برعڪس، سنڌ ۾ ٻيڪي پنجابين جو غلبو آهي ۽ نه ئي اهي وڏي تعداد ۾ رهن ٿا. سنڌ پنجابين ۽ هندستاني مهاجرن جي سيلاب هيٺ آهي. تنهن ڪري وٽس ڪا حڪمت عملي جي رمز آهي. حقيقت ۾ هندستاني تعليمي، ثقافتي ۽ دولتمند خاندانن جي گهڻي تعداد ۾ آبادڪاري، سنڌ جي خمير ۾ حصو ورتو آهي. هونئن به سرحد ۽ بلوچستان جي پيٽ ۾ سنڌ سياسي طور وڌيڪ با شعور آهي. ان کان وڌيڪ، سنڌ اهو ڏسي ٿي ته همدرد هندستان سان ٻيگهي سرحد ملي ٿي. انهن سڀني عنصرن گڏجي، ضياءُ الحق جي، خلاف MRD کسي پهن صوبن جي پيٽ ۾ سنڌ اندر وڌيڪ زور وڌايو. نشان وري جملي سنڌ جو جذبو ڪم ڪري رهيو آهي.

هڪ جائز سوال اٿندو: ڇوڪڙن هندستاني رياستون گڏ رهي سگهن ٿيون ته پوءِ پاڪستاني صوبا پاڻ ۾ ڇو نٿا گڏ رهي سگهن؟ نيٺ ته اهي ساڳي درجا جي مائري ۽ هڪ يڪسان رياست آهن. اهي گڏ نٿا رهي سگهن - انهي ۾ ڇا ٿئي ٿوس ڪارڻ آهن. هندستان گهڻن صوبن تي مشتمل هڪ وڏو ملڪ آهي. منجهانئن ڪنهن به صوبي جو يونين تي غلبو ناهي. ايتري قدر جو سڀ کان وڏي صوبن اتر پرديش جون نشستون لوڪ سڀا جي نشستن جي ڇهين حصي کان به گهٽ آهن. ان جي برعڪس

پاڪستان جو پنجاب صوبو ٻين صوبن جي ملائڻ کان پوءِ به وڏو آهي.

پاڪستاني فوج جي - جيڪا بنيادي طرح پنجابي آهي - آمريڪي حمايت پنجاب کي وڏي هٿي ڏي ٿي. اها ڳالهه سنڌ ۽ ٻين صوبن لاءِ پاڻ وڌيڪ قابل قبول ناهي.

ليون عنصر نفسياتي آهي - هندن ۾ سهڻي جو مادو ايندو ڳهڻو آهي جو اهي غير هندو کي به برداشت ڪن ٿا، پر مسلمان ۾ سهڻي ناهي - ايتري قدر جو مسلمان، مسلمان کي به برداشت نٿو ڪري.

هڪ الله واري (Monotheistic) اسلام جي اها اجرت آهي - ۽ گهڻن ديوتائن واري (Polytheistic) هندو ڌرم جو اهو انعام آهي. ارنولڊ ٽائن بي (Arnold Toynbee) چوان جي سوڪا گڪائي (Soka Gakkai) واري دائمي سڪو اڪيدا (Dai Saka Ikeda) سان پنهنجي 'ڊايا لاگ' ۾ چوي ٿو: "هندستاني ۽ اوڀر ايشيائي رويو وحدت الوجود (Pantheism) وارو آهي. يهودي مذهب (جنهن ۾ يهوديت، عيسائيت ۽ اسلام اچي وڃن ٿا) خدائي (Divinity) عنصر کي هڪ مفرد، قادر مطلق، ڪائنات کان ٻاهر اڻاهندڙ خدا ۾ پڪڙا ڪيو آهي ۽ انهيءَ 'خدائي' جي بندش - انساني فطرت سان گڏ - فطرت کي ان جي خدائي کان محروم ڪيو آهي. ان جي پيٽ ۾، جديد مغرب جي اثر کان اڳ، هندستان ۽ اوڀر ايشيا ۾ سموري ڪائنات ۽ ان ۾ هر شيءِ جي موجودات جنهن ۾ غير انساني فطرت ۽ انسان بخسود اچي وڃن ٿا، خدائي هئي ۽ تنهن ڪري وٽس انساني اکين ۾ هڪ تقدس ۽ شان هو، جنهن انساني اڇل کي غير انساني فطرت تي تشدد ڪرڻ کان روڪي رکيو هو... منهنجو ويساهه آهي ته انسان ذات کي وحدت الوجود ڏانهن موٽي وڃڻ جي ضرورت آهي. 'يهودي هڪ خدا وارن مذهب' جا هاڻوڪا ٻوٽاڳ سڀ جا سڀ اڳوڻا وحدت الوجودي آهن. اها تاريخي حقيقت ٻڌائي

ٿي ته وحدت الوجود جي لاڙي ڏانهن سندن موٽي اچڻ جي ڪجهه اميد ٿي سگهي ٿي، جو هاڻي ڪهن فطرت لاءِ خدائي عزت جي ڪميءَ جي نتيجي جي خرابيءَ جي هاڻي خبر پئجي آهي.

پر اهو سڀ ڪجهه ناهي: پاڪستان هڪ ٻي دليو ۽ زوري سڙهيل سلسلڪ آهي. 1496ع جي اسيمبليءَ جي چونڊن ۾ پڻ، سنڌين جي اڪثريت ورهاڱي جي جماعتي اميدوارن جي حق ۾ ووٽ نه ڏنو، جيتوڻيڪ سنڌ صوبي جي مسلمان آبادي 70 سيڪڙو هئي، بلوچستان جو چوٽيءَ جو اڳواڻ خان محمد خان ورهاڱي جو مخالف هو. خان آف فلانت حقيقت ۾ هندستان سان الحاق لاءِ درخواست ڏني. اهي برطانيا جي تابع قبائلي جرگا ٿي هئا، جيڪي پاڪستان جي حق ۾ هئا. سرحد ۾ نه 1946ع ۾ ڪانگريس جي حڪومت چونڊجي آئي هئي. اها پنهنجي ڪوتاهيءَ جي ڪري پاڪستان سان شامل ٿي. ڇو جو اولهه پنجاب ورهاڱي لاءِ وچ ۾ اچڻ جي ڪري سرحد صوبي جو نئين هندستان کان زميني تعلق ختم ٿي ويو هو. انگريزن کيس آزاديءَ جو انتخاب ڪرڻ نه ڏنو. بچان وچان سرحد صوبي جي ڪانگريس ريفرينڊم جو بائيڪاٽ ڪيو. بزرگ غفار خان حق تي شڪايت ڪئي ته ڪن ’بگهڙن جي حواليءَ ڪيو ويو آهي‘.

اهڙيءَ ريت ڏسبو ته سنڌ، سرحد ۽ بلوچستان ۾ هندستاني حق ۾ هجڻ جون جمهوري خواهشون نيون نه هيون. اهي 1947ع ۾ پڻ موجود هيون مسلم ليگ مسلمانن جي اڪثريت وارن صوبن ۾ اڌ جيتري به مقبول نه هئي، جيتري اها مسلمانن جي تورارٿي وارن صوبن ۾ هئي. حقيقت ۾ پاڪستاني پنجاب هاڻي ٿي پنهنجي پنجابي تشخيص جي نئين گهرائيءَ حاصل ڪئي آهي. اڄ ڪالھ پاڪستان ۾ پنجابي فلمون مقبول آهن، جڏهن ته اڙدو فلمون ناڪام وڃن ٿيون.

جيئن ته پنجاب ۾ اڙدو جي روايتي طرح سرڪاري زبان جي حيثيت رهي آهي. انهيءَ ڪري پڻ ته اڙدو پاڪستان جي ٽنهي صوبن جي پيٽ ۾ پنجابي - مهاجر جي گنجوڙ کي مضبوط ڪري ٿي ۽ اڙدوءَ کي پڻ - انڊو - مسلم زبان جي حيثيت ۾ ٺاهي ٿي - تنهنڪري اڄ ڪلھ پنجاب پاڪستان ۾ اڙدوءَ جي حمايت ڪري ٿو. بدليل - صورتحال ۾، پاڪستاني پنجاب اڙدوءَ کي پڻ وساري سگهي ٿو. جوش مليح آبادي بي سبب نه رهيو هو ته اڙدوءَ جو مستقبل هندستان ۾ ٿي سگهي ٿو پر پاڪستان ۾ سندس مستقبل ٺاهي.

ورهاڱي کان ڪجهه ورهيه اڳ، لاهور ۾ پنجاب يونيورسٽيءَ جي مسلمان شاگردن فيصلو ڪيو هو ته طاقتور جانور ڀلي ڪمزور جانورن جو شڪار ڪن. مسلمانن کي هندن سان گڏجي رهڻ جو فطري حق حاصل آهي. پر ڪجهه ورهيه اڳ، ساڳي پنجاب يونيورسٽيءَ جي شاگردن فيصلو ڪيو ته پنجاب - قومي ڏينهن 'ويساڪي' آهي! ظاهر آهي، ڪين خير نه هئي. 'ويساڪي' هندن جي نئين سال جو پهريون ڏينهن آهي. پنجابي - مسلمانن جو اهو فطري هندوڻو به آهي. اهي سمورا 'مسلمان - هندستاني' آهن. يا ائين ڪٿي چئجي ته 'مسلمان - هندو' آهن. ۽ نه ڪي 'هندستاني - مسلمان'. هو هندستاني آهن، جيڪي مسلمان آهن. نه ڪي مسلمان جيڪي هندستاني آهن.

هڪ ڀيري جڏهن اڳوڻو گورنر جنرل غلام محمد سنڌ جي منچر ڀنڊ جو ٻيڙيءَ ۾ ستر ڪري رهيو هو ته هڪ ٻي ٻيڙيءَ مان ڪو گيت گياڻي رهيو هو:

چڏ جهڳڙا مسجد مندر ڏا

گهن - گر طريقه قلندر ڏا

(مسجد ۽ مندر تي جهڳڙو نه ڪر - ۽ قلندر جو ٻڌايل

محبت جو رستو اختيار ڪر.)

پنجابي غلام محمد رڻ ۾ اچي چٽڪيو. گورنر جنرل

کي چپ ڪرائڻ لاءِ ڳالهائڻ واري بهڙيءَ کي پري هاريو وڃڻو پيو.

نه، پنجابي مسلمان پڻ اول پنجابي آهن. ۽ هنڌن کي دليل ڏيڻ لاءِ ياسعودين کان نوڪري وٺڻ لاءِ رڳو مسلمان آهن. -
 - کي سنڌي مايوسي وڃان چوندا آهن ته جيڪڏهن کين اسلام ۽ سنڌيت مان ڪنهن هڪ جي چونڊ ڪرڻي هجي ته آهي سنڌيت ئي چونڊيندا. ('سنڌيت' جو لفظ 'سنڌي ڪلچر' لاءِ آزادي / ورهاڱي کان پوءِ جوڙيو ويو آهي. ان کان اڳ اهو لفظ فارسيءَ ۾ 'سنڌي تهذيب' جي استعمال ٿيندو هو.) پر اهڙو مسئلو موجود ناهي. پاڪستان ۾ ماڻهن جي مقامي قوم پرستي هائيمرالو، دعويٰ ڪئي آهي. اسلام رڳو سندن قوم پرستي مٿان هڪ سنهڙو ته آهي. انهي پنهنجيءَ ۾ اچڻ چاهين ٿا. ۽ هڪ ئي لاءِ مصيبت جو سبب نه ٿيندا. ايتري قدر جو پنجاب اهڙا ڳالهه قبول ڪندو ته ويڌن جي زماني کان وٺي سنڌ ۽ پنجاب جدا ملڪ هئا، جن کي ترتيب وار 'سنڌو' ۽ 'سؤڀر' ڄاتو ويندو هو. سنڌوءَ جو مرڪز موئن جو دڙو ۽ سؤڀر جو مرڪز هڙاپا هئا. انهيون حقيقتون پنهنجو پاڻ تي دعويٰ آهن. سچ ۽ جيترو اسان تبديل ٿيون ٿا، اوترو ساڳيا رهون ٿا. سنڌي سنڌي رهن ٿا ۽ پنجابي پنجابي رهن ٿا. - ۽ اسلام پڻ سڀني کي - 'پاڪستاني' نٿو ٺاهي سگهي.

هن صورتحال ۾ ڪانفيڊرل سرشتو، جنهن ۾ چئني متوبن لاءِ دوستائي آزادي هجي، پاڪستاني مسئلي لاءِ درست حل هئڻ گهرجي.

پر انهيءَ ڳالهه کي آمريڪا ڪيئن ڏسندو؟ هو پاڪستان کي اولهه ايشيا ۾ پنهنجي ٻن ٻولين وارن / چوڪيدارن مان هڪ جي حيثيت ڏي ٿو. - ٻيو ٻولين وارو / چوڪيدار آهي اسرائيل. اسرائيل عرب ملڪن کي باهران هڪ قطار ۾ بيهاري ٿو. پاڪستان مسلمان هجڻ ڪري، کين اندران هڪ قطار ۾

رڪن جي حيثيت ۾ آهي. آمريڪا جي نوڪريءَ لاءِ پاڪستان جي انهيءَ اندروني پوليس جي ڪردار کي ٿورو وقت جاري رکڻ جي اجازت ڏني ويندي جيستائين پاڪستان کي اندروني طور تي مڃتا حاصل آهي. جيڪڏهن برطانيا ڪئمڊوءَ ۾ پنهنجي فوج رکي سگهي ٿو ته آمريڪا به پنهنجون فوجون لاهور ۾ رکي سگهي ٿو. بشرطيڪ ٻئي ڌروڻ اهو ئي چاهينديون هجن! انهيءَ اميد سان ته جيئن تيل پائيهي ختم ٿيندو ته پاڪستاني سرزمين ۾ آمريڪا جو مفاد گهٽجندڙ حڪومت عملي وارو ٿيندو.

اولهه ايشيا جي سڀ کان وڏي طاقت، هندستان اها هڪ ڏسي آهي ته آمريڪي حڪومت عملي وارا مفاد پاڪستان ۾ گهڻو متاثر نه ٿيندا. اها هڪ آمريڪا کي پاڪستاني سرزمين جي وڌيڪ حقيقت پسندانہ نموني ٽئين سر ترتيب ڏيڻ ۾ لهڪائي سگهندي.

هڪ ٻيو به مسئلو آهي. ڪانفيڊريشن جو لاڙو فيڊريشن بنجڻ ڏانهن آهي. ۽ فيڊريشن جو لاڙو وفاقي کان وحداني ٿيڻ ڏانهن وڌيڪ آهي. ٻي صورت ۾ انهيءَ جو لاڙو ڪيترن ئي جوڙيندڙ ٻوٽن ۾ ورهائجي وڃڻ ڏانهن آهي. جيئن ته پاڪستانين وحداني طريقو آزمايو ۽ رد ڪيو آهي، تنهنڪري هائي مڪمل آزاديءَ لاءِ وڏي سگهيا آهن. جيڪڏهن اها سندن آزادانه خواهش آهي ته اها ٻلي هجي، پر سندن دريا جو نظام کين اقتصادي سهڪار ۾ هميشه ٻڌل رکندو. پنجاب کي ڪراچي بندر ٽائين مفت رسائيءَ جي ضمانت ڏيئي سگهجي ٿي. حقيقت ۾ جڏهن ڪراچي بندر سنڌ جو سياسي حصو آهي ته چارٽر هوبا کڻجي انهيءَ جو انتظام هلائي سگهن ٿا. اها ڳالهه سڀني صوبن لاءِ اطمینان بخش هئڻ گهرجي.

مهاجرن کي سنڌ ۾ پنهنجي مستقبل لاءِ ڊچڻ نه گهرجي. ڪجهه ورهيه اڳ، انهن چيو هو ته هندستان کي سندن باري

۾ ٻن سوچڻ گهرجي، جو آهي ٻن 'هندستان جا اصلوڪا رهاڪو' آهن. پر ساز سلوڪ جهڙو ٻيو ڪو بچاءُ ئي ناهي. ٻي صورت ۾ سنڌ جي شهرن ۾ مهاجرن - پٽ هميشه ڏيهي سنڌي آباديءَ سان گهيريل رهندا. پر سنڌ ۾ مهاجرن کي اهڙو ڊپ ناهي؛ سنڌ ۾ هن کان پوءِ ڪوبه ڪين 'مڪڙ' نه ڪوٺيندو بشرطيڪ هو سنڌين سان امن سان رهن. سنڌ جي بزرگ جي - ايم سيد چيو آهي ته جيڪو به پنهنجو پاڻ کي سنڌي ۽ ان جي ڪاڇر جو سڏائيندو، ڪين سنڌي طور قبول ڪيو ويندو. ائين اهو پهريون پهرو ناهي جو ڌارين ڪنهن خطي ۾ اچي آباد ٿيا آهن، جتي انهن هميشه نئين ڌرتي ۽ نئين صورتحال سان پاڻ کي هم آهنگ ڪيو آهي ته جيئن انهن سان ۽ دنيا سان امن سان رهن. 'نوان سنڌي' پراڻن سنڌين کي موت ڏيڻ جي شروعات ڪري رهيا آهن. جمعيت العلماءِ پاڪستان پارلي ۽ جنرل سيڪريٽري ۽ مهاجرن جو اڳواڻ - مولانا نوراني کڻيو ڪلايو سنڌي حقن جي حمايت ڪري رهيو آهي.

سنڌ ۾ اهڙا ماڻهو به آهن، جيڪي چون ٿا ته هندستان ڪين پاڪستان کان نجات ڏياري. ۽ پوءِ ڪين هندستان ۾ يا هندستان کان ٻاهر رهي. هندستان جو اهڙي سار سنڀال وارو عمل، جمهوريت لاءِ جدوجهد ڪندڙ پائرن لاءِ جمهوري ماڻهن طرفان نجات جو جائز عمل ٿيندو. شيخ اياز، جيڪو سنڌ جو عظيم جديد شاعر آهي، چوندو رهيو آهي: "جنم سنڌا جنم هند" اها ڳالهه هندستان جي حڪومت جي فهملي تي آهي ته ڪيئن پاڪستان ۾ جمهوري پار کي جنم ڏيارڻ ۾ مدد ڪرڻ گهرجي يا نه. پر هو جيڪڏهن مدد نٿو ڪري ته اتان جا رهواسي خود صورتحال کي سنڀالي سگهن ٿا.

پاڪستان 1948ع ۾ ڪراچي کي سنڌ کان ڪڍيو، ۽ 1954ع ۾ سنڌ کي زوري 'ون يونٽ' ۾ ضم ڪيو ويو. پر سنڌي 'ون يونٽ' کي ٽوڙڻ ۾ ڪامياب ٿيا، ۽ 1971ع ۾

ڪراچي واپس ورتائون. منجهن خود مختياري، جيڪا هو چاهين ٿا، حاصل ڪرڻ جي ارادي جي پختگي آهي. ايتري قدر جو هنن 'جيئي سنڌ' تحريڪ جو نشان 'ڪهاڙي' (سنسڪرت ۾ 'پر' شتو) پالهي ڏنو آهي، جنهن مان ڪوبه شڪ باقي نٿو رهي ته انهيءَ مان سندن ڪهاڙي مراد آهي.

اهو سچ آهي ته سنڌي پيرڪوڙي لڙايون ٿا لڙن. هو جڏهن آزاد هئا ته به ڪابه لڙائي نه وڙهيا. هو پنهنجي لاءِ بلوچن کي وڙهڻ لاءِ رکندا هئا. پوءِ دشمن نادر شاهه هجي يا نهپير. پر حرن جي هڪڙي قبيلي انگريزن کي 1943ع ۾ اهڙا ٿوڻا ڇپايا جو کين اڌ سنڌ ۾ سموري سال لاءِ مارشل لا لاڳو ڪرڻ جي ضرورت پيش آئي. دير سان سموري سنڌ هٿيار کڻي آئي بيلي. پوءِ کڻي اهي هٿيار لئين ۽ ڪهاڙين تي مشتمل هئا. سنڌي هاري اڳواڻ، رسول بخش پليجو 1979ع کان جيل ۾ آهي. ايتري قدر جو سنڌ گريجوئيٽ ايسوسيئيشن تي بندش پيل آهي. ڪابه حڪومت عوام کي ڏاهل نٿي ڪري سگهي، جيڪڏهن اها هڪ پيرو آئي بهي ٿي. تنهنڪري جيڪڏهن هندستان جي حڪومت ڪارروائي نٿي ڪري ته پاڪستان جي عوام کي پاڪستان جي ٻي هاڙي حڪومت خلاف مقابلو ڪرڻ گهرجي. انهيءَ مان مراد ڪجهه دير ۽ ڪجهه وڌيڪ وڻڻ آهن. ۽ بس.

پاڪستان جي چئني صوبن جو باجهاري هندستاني ڄاڻو. هيٺ پنهنجي مرضيءَ سان آچڻ ۾، ڪنهن کي به عجب ڪاٺڻ نه گهرجي. ڀارت مان پنهنجي بگڙيل ٻارن جي سار سنڀال به نه لهي ٿي. نيٺ جناح هند. پاڪ جي دائمي بي رخيءَ کي نه ڏٺو هو. هن چيو هو ته هندستان ۽ پاڪستان ڪنهن به ڌارڻهن حملي جو گڏجي مقابلو ڪندا. ورهاڱي جي تحريڪ جي هڪ ٽپي، خليق الزمان 1971ع کان پوءِ چيو ته ورهاڱي جي رٿا ناڪام وئي آهي تنهنڪري نئين انتظام لاءِ ڪم ڪرڻ ضرورت آهي.

‘هڪ هزار سال جنگ‘ وڙهندڙ ڀٽي ٻن چيو هو ته اهو ممڪن آهي ته هو گڏيل هندستان جو وزيراعظم نه بڻجي سگهي، پر ان جو پرڏيهي وزير ٿيڻ جي هڪ سان اميد رکي سگهيو ٿي. پوءِ به جهڪڻ ۾ ڀٽي لاهه گهڻي دير آهي. ته ڪنهن جتوئي، ڪنهن دولتان، ڪنهن ولي خان يا ڪنهن مينگل لاهه اهو ڪافي وقتائتو ٿيندو.

سنڌي سماج ۽ ثقافت

سنڌي سماج عظيم هندستاني سماج جو اڻ ڇڻندڙ حصو آهي، ۽ سنڌي ثقافت عظيم هندستاني ثقافت جو اڻ ڇڻندڙ حصو آهي. پر پوءِ به مقامي عنصرن جي سبب سندس پنهنجو هڪڙو آهي. هتان ماڻهو ٻين جي عقيدن جو احترام ڪرڻ ڪري "ٽوڙت وارا، پر عملي آهن. مذاق ۽ چٽيو آهي." سوراڻي آڱوٺي وانگر سنڌي حڪومت اهو ڪجهه ڪندي جيڪي سولو ۽ فائديمند هوندو. "ڪيترن ئي جنگن تي قهامل سندن مختلف تجربن کين اهڙي اڇڪ عطا ڪئي آهي، جيڪا سندن جياپي لاءِ نه آهي، توڙي جو سندن شان وٿان ناهي. جڏهن انهن ڌارن جي قلانن کي منهن ڏنو ۽ خود پاڻ واپار خاطر ڏورانهان سفر ڪيا ته سندن آبائي عقيدي جي گهراڻي ۾ واڌارو آيو. انهن کالهن کين دنيا جا آسان شهري بنائي ڇڏيو. ايڇ - ٽي - ٽمبرڪ، آء - سي - ايس تسليم ڪري ٿو ته "سنڌ جي هوا ۾ ڪا مڙهي اهڙي شيءِ آهي، جيڪا عموماً مخالف عقيدن جي سرحدن کي جهڪائي ڇڏي ٿي."

اسلام هندستان ۾ اچڻ سان هميشه وانگر قتل، لٽ مار ۽ ..... جو ڀرامو رچايو. پر اها شرارت اڳ ۾ به ٿيندي رهندي هئي. نون مسلمانن پنهنجون قبرون ..... آراستہ ڪيون ۽ انهن کي ڏوپ ۽ گلن سان واسپائون. سندن پٽاندر

شادي جو ڏينهن هزارين سالن جي عبادت کان بهتر هو. انهن عورتن جي طهر جي عربي رسم کي چڙهي ڏنو ۽ سخت قانونن کي معتدل بنائڻون .... جيڪي عرب سنڌ ۾ ايندا هئا. جنهن کي اهي 'هند' ڪري سمجهندا هئا. سماجي طرح اڏو سنڌي ٿي ويندا هئا، جو وطن واپس موٽڻ تي کين ڇو ويندو هو؟ "اي هند مان مولي آيل، پنهنجو ايمان نئين سر جيٿار." سمن ۽ سومرن، جيڪي مقامي حاڪم هئا، پنج سؤ ورهه حڪمراني ڪئي. انهن جڏهن نئون مذهب اختيار ڪيو ته اهي مسلمان هجڻ کان سنڌي وڌيڪ هئا. انهيءَ ۾ ڪو هڪ ناهي ته ڪئپٽن هاملٽن (Capt. Hamilton)، جيڪو سنڌ ۾ ارڙهين صديءَ ۾ آيو هو، لکيو آهي ته هڪ صدي اڳ هندو آبادي مسلمان آباديءَ کان ڏهولي وڌيڪ هئي. اڄ سنڌي دانشور جي. ايم. سيد 'عرب چاپ اسلام' کي رد ٿو ڪري، ظاهر آهي ته اهي "سنڌي چاپ اسلام" چاهين ٿا، جيڪو مغل دور جي پهچائي تائين موجود هو.

اها ڏاڍي ڏک جهڙي ڳالهه آهي ته هندو - دوستي واري اها صورتحال مغلن جي ڏينهن ۾ تبديل ٿي. اڪبرسپ واري زماني ۾ رائج ڪئي. هن ڳالهه کان گهڻا وڏا عهدا هندن کي ڏنا. انهيءَ ڳالهه مسلمانن کي ناراض ڪري وڌو، جن وڏن عهدن جي هڪ هٿي وڃائي هئي. جيڪي اهڙي نتيجي ۾ محروم رهجي ويا هئا. اهي متعصب ملائن مان وڃي شامل ٿيا. اهو ٺاهڪ ڪنڊ جوڙ هو، جنهن اورنگزيب کي دارا ٽي سوڀ پائڻ ۾ مدد ڪئي. اڪبر جي آيتيءَ جي ڪري جيئن هندن کي وري حوثيت حاصل ٿيڻ لڳي، تيئن مسلمانن جي سندن خلاف رد عمل، ڪترپڻي جي قوتن کي مضبوط ڪيو ۽ وڏي پئماني تي گرم مٿاڻي جي لهر شروع ٿي. ظاهر آهي ته اها هڪ طوفاني لهر هئي، جنهن سنڌ کي پنهنجي اهميت ۾ ورتو ۽ عربن جي فتح کان هزار ورهه پوءِ سنڌ کي مسلمانن

جي اڪثريتي صوبي ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. تعصبي الغزالي، جنهن لبرل سوچ رکندڙ الفارابي ۽ ابن سينا تي يارهين صديءَ ۾ حملو ڪيو هو ۽ جنهن دليل جي اصول کي ترڪ ڪيو هو ۽ مذهب کان سائنس کي طلاق ڏياري هٽائين، اسلامي دربارن ۾ انتقام وٺڻ لاءِ موجود هو. سنڌ ۾ انهيءَ طريقي جو اڳواڻ محمد هاشم ٺٽوي هو. سندس فتويٰ کي ڪلهوڙي حاڪم غلام شاهه فرمان جي طور هن ريت جاري ڪيو: حڪومت جي سڀني اهلڪارن کي چٽاڻ ٿو ڏجي ته کين مغدوم محمد هاشم ٺٽوي جي وقت بوقت جاري ڪيل مذهبي هدايتن تي عمل ڪرائڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪرڻ گهرجي. کين (شيمن کي) محرم دوران اعزاداري ڪرڻ ۽ تعازيا ڪيڏن کان روڪڻ گهرجي. عورتن کي باغن ۽ قبرستان ۾ وڃڻ کان روڪيو وڃي. ماڻهن کي فوٽن تي سوک ڪرڻ کان روڪڻ گهرجي. جانورن جي جسم تي چٽسالي نه ڪئي وڃي. هندن کي چوٽي رکائڻ ۽ ڏوٽي پٽڻ يا پنهنجي دڪانن تي اگهاڙي گوڏن ويهڻ کان منع ڪئي وڃي. مسلمانن کي ڇهو وڃي ته اهي مڇون نه رکائين، ۽ پنهنجي ڏاڙهي ڊگهي نه رکائين. سندن ڏاڙهي مٿ جي مٺ کان وڌڻ نه گهرجي. هندن کي هولي ملهائڻ يا سرود، شرنائي دهل ۽ توتاري تي گائڻ جي اجازت نه ڏني وڃي. هندن کي بتن ۽ درياءُ اڳيان جهڪڻ کان منع ڪئي وڃي. سرڪاري عملي کي مٿين حڪمن کي سختيءَ سان لاڳو ڪرڻ گهرجي. انهن حڪمن جي پڇڪڙيءَ جي صورت ۾ مثالي سزا ڏني وڃي ته جيئن ڪو به ائين ڪرڻ جي هٿ نه ڪري. انهيءَ کانسواءِ ماڻهن کي روزا، نمازون قائم ڪرڻ ۽ ٻيون مذهبي رسمن ادا ڪرڻ لاءِ ڇهو وڃي. مٿين حڪمن جي نفاذ ۾ ڪا ڪوڏاهي نه ٿيڻ گهرجي. 2 شعبان، 1072 هجري.

اڪبر جي لبرل مذهبي پاليسي کان پوءِ اهڙي قسم جو تعصب پيدا ٿيو. جنهن هندن کي وڌ کان وڌ نوڪريون ڏياريون.

هر انهيءَ ڳالهه جي ڪري هيٺن طبقي جا ماڻهو سرڪاري
 دٻاءُ ۾ اچي مسلمان ٿيڻ لڳا، اهڙي ريت هڪ ئي وقت ۾ مخالف
 صورتون اڀرندي نظر اچڻ لڳيون. گندول ۽ ٻيا عامل سنڌ جي
 درٻار ۾ وزير ٿيا. کين مسلمان آسراڻ جهڙي پوشاڪ پائڻ جي
 اجازت ملي. مٿن ڍل معاف ٿي ۽ کين 'ديوان' چئي مخاطب
 ڪيو ويو. هر هندو پاڻ وٽ نه مورتِي رکي سگهيو ٿي ۽ نه
 پنهنجن مندرن ۾ گهٺو وڃائي سگهيو ٿي. اهي خميس شام کان
 پنجڇر صبح تائين پنهنجن گهرن ۾ بند رهندا هئا، جو کين ڊپ
 هوندو هو ته متان ڪو مسلمان ائين چوي ته هن جمعي پاڪ جي
 ڏينهن کين 'الله' يا 'رسول' چوندي ٻڌو هو. ۽ تنهن ڪري
 اهي هاڻي مسلمان آهن. هندو ڪنهن به عربي ڪتاب کي انهيءَ
 ڊپ کان هٿ نه نه لائيندا هئا ته متان اهو قرآن شريف نه هجي،
 جنهن کي هٿ لائڻ سان هو تعصبين جي نظر ۾ مسلمان نه
 ٿي پون. برطانوي محققن جهڙوڪ رچرڊ برٽن (Richard Burton)
 لکيو آهي ته هندو ڪڏهن به 'رسو' يا 'رسي' لفظ نه اڇاريندا
 هئا، جو کين اهو ڊپ هوندو هو ته متان ڪو ائين چوي ته هن
 'رسول' چيو آهي. انهيءَ ڪري اهي هميشه 'رسو' يا 'رسي'
 جي پٺيان 'ٺوڙي' چولدا هئا. هڪ سنڌي شهزادي پنهنجي گهڙي
 هڪ انگريز کي بمبئي مان مرمت ڪرائي اچڻ لاءِ اهو چئي
 ڏني ته اها ڪنهن به بت پرست کي چڱل به نه ڏني وڃي.
 انهيءَ انگريز کي تحفي طور هڪ تلوار ڏني وئي، جنهن تي
 فارسيءَ ۾ آڪريل هو: "مان وزن ۾ هلڪي آهيان" پر دشمن
 تي پاري آهيان. سورمن مون کي هڪ لک هندن کي قتل ڪرڻ
 ۾ استعمال ڪيو آهي. ايتري قدر جو آزمودگار مدبر گندول
 کي، جنهن ڪارڊنل وولزي (Cardinal wolsey) وانگر ملڪ
 لاءِ امتيازي خدمتون سرانجام ڏنيون، ڏهن قتل ڪيو ويو
 جڏهن سندس ڌيءَ درويدي مسلمان شهزادي سان شادي ڪرڻ
 پٺيان پنهنجو الت آندو.

تنهنڪري برطانوي مبصر عجب ۾ آهن ته هندو اهڙي
هندڪيئن رهيا هيا آهن. ڊاڪٽر جيمس برٽن (Dr. James Burton)
لکي ٿو: ”اهو سچ ۽ سچو سچو آهي ته هن ملڪ ۾ ڪيترن
هندن رهن جاري رکيو هوندو. حقيقت ۾ اهو انهيءَ شخص جو
سنهند آهي، جيڪو هو پنهنجي ڌرتي ۽ ان جي وڻڪار سان
ونڊي ٿو، جتي هو لهجي ٿو.“

اهو تصوير جو هڪ رخ آهي. ٻيو رخ اهو آهي، جيڪو
ايسٽوڪ (F.B. Eastwick) لکيو آهي: ”جڏهن اسان شڪارپور
۽ حيدرآباد پهتاسين ته اتان جا ايترا گهڻا ۽ ايترا شاهوڪار ماڻهو مليا،
جيترائي اسان جي حڪومت جي گهڻن خوشحال شهرن ۾ رهندا
هئا.“ هو اڪٽي لکي ٿو: ”اسان جيئن ڪراچي ۾ گهڙياسين ته
اسان هنگلاج کان موٽندڙ پاترين سان ملياسين... اها اولهه طرف
ڏورانهن سرحد آهي، جيستائين هندستاني گهڻن دھوتائن کي مڃڻ
وارو پنٿ (Polytheism) ڦهليل آهي.“ هملٽن (Hamilton)
1699ع ۾ سنڌ ۾ هو. جي صبح کان شام تائين ماڻهجن جو
لکيو آهي: ”انهيءَ جنوني ڏهاڙي تي هر عمر جا مرد، زالون
۽ ٻار گهڻن ۾ نچندا، هرنليون، دهل ۽ جهانجهون وڄائيندا آهن.“

سنڌ جي فتح کان چار سال اڳ، 5 نومبر 1839ع تي،
ايسٽوڪ ڏياريءَ جو خوبصورت منظر ڏٺو. هو لکي ٿو:
”ڏياري اڇوڪي ڏينهن تي ٿيندي آهي. سمورو دريا ڏيالن سان
جرڪيل هو. سچ ۽ سچ منظر ڏاڍو موهيندڙ هو. مسجدون ۽ ويران
مقبرا اڪيچار روشنن سان ڇڪمڳايل ۽ سموري اداس شان شوڪت
سان انهن جو ڦهيل وڏو وهڪرو. ڪڇين جو جهڳٽو ۽ وچ
دريا ۾ بکر جي قلعي واري پيٽاري. انهن سڀني گڏجي هڪ
عجب جهڙي تصوير جوڙي ڇڏي هئي. جلدي رات ڪنهن
شرڌالو لڪشميءَ جي آڙي ڪئي ٿي ۽ ڏيڙن جو پير هڪ
ٻنڍي ٿاڻه تي رکي پائي ۾ ڇڏي ڏنو ٿي.“

هتي سنڌي مسلمان، هندن سان گڏ ڌياري ملهائيندا هئا. ظاهر آهي ته سنڌين اسلام جي سنڌي صورت ظاهر ڪئي هئي. خوش مذاقي سان گنجي رهڻ جو اهو هڪ مثال آهي ته جڏهن مير سرفراز خان گدومل جي ننڍي قد تي چرچو ڪيو ته هن فارسي ۾ ورائيو: ”مڙس ماڻهو“ جي پرڳ لڙائيءَ جي ميدان تي ٿيندي آهي. آڳوڻو جيتوڻيڪ ننڍو هوندو آهي پر آڳوڻن کان وڌيڪ اهم آهي.“

هڪ ٻيري سنت ڪوي شاھ عبداللطيف پنهنجي هندو دوست مدن کي چيڙيندي پڇيو: ”حشر ويل حساب ۾، ڪافر ڪندا ڪيئن؟“ ان وقت مدن ورندي نه ڏني، هو جڏهن اهي دريا جي پٽن تي پهتا ته ٻيڙي رواني ٿي چڪي هئي. مدن ڪجهه وڌيڪ پيسا ڪڍي ٻيڙي واري کي ڏيکاريا، جنهن ٻيڙي روڪي کين پاڻ سان کنيو. ان وقت مدن شاھ ڏانهن مڙي سندس سوال جو جواب ڏيندي چيو: ”هٿ جنين جو هٿن، شي پهرين پٽن پار ڪن.“

گهڻا سنڌي هندو آڳاٽي زماني کان سنڌ ۾ ئي هئا. جڏهن محمد بن قاسم سنڌ جي گادي واري هنڌ - اروڙ تي قبضو ڪيو ته گهڻا هندو اتر ۾ پنجاب ڏانهن لڏي ويا. اهي اڃا تائين اروڙا چونجن ٿا. باقي ٻيا پاڻ بچائي ملتان، جيسلمير ۽ ڪڇ ڏانهن وڃي نڪتا. منجهانئن گهڻا پوءِ مغل - ڪلهوڙا دؤر ۾ واپس موٽي آيا. هتي هڪ پنجابي خاتون، وسلا سنڌي آهي، جهڪا اندرا گانڌيءَ جي سيڪريٽري آهي. ان کان سواءِ ڪي - ايل - پنجابي نالي هڪ سنڌي آهي - سي - ايس (ICS) پڻ هو. آڏواڻي ملتان کان ملڪاڻي، ٽڌاڻي ۽ رام ٽنڌاڻي جيسلمير کان، ڪرپالاڻي دُور ٻرياڳ کان ۽ پاڪچنڌاڻي ابوڌيا کان آيا. اهي سڀ درجن ٻيڙهيون اڳ پنهنجي وڏن جي نالن پويان سڃاتا وڃن ٿا. رڳو شاهائي پڻ کان ٺهرا آهن، جيڪي لاڙڪاڻي جي امير، شاھ بهارو جي نالي پويان سڏجن ٿا. هو ماڻهن ۾ ايترو نه مقبول هو جو

سندس مٿ مائٽ، دوست ۽ ايتري قدر جو ملازم پڻ پاڻ کي 'شاهائي' سڏائيندا هئا. پاڪستاني گهڻو پوءِ بلوچستان مان شڪارپور ۾ آيا. عام خيال جي آيت، عامل ۽ پائيند مختلف آڪهن جي ساڳئي گروه سان تعلق رکن ٿا. جيڪي سائو نوڪرين ۾ گهڙيا، اهي 'عامل' چوائڻ ۾ آيا، جن ماڻهن واپار جو پيشو اختيار ڪيو، اهي 'پائي بنڌو' (پائيند) مشهور ٿيا.

پيرومل مهرچند جو سماجياتي اڀياس ڏيکاري ٿو ته لکي، ناگراڻي، ساگراني، چيلملائي، لکائي، لٽا، مالا ۽ چاڙيا پاڻ ۾ سوٽ آهن. ساڳي طرح آڏواڻي، سٽلاڻي، ساڌواڻي ۽ شامڌاساڻي به پاڻ ۾ سوٽ آهن. چنديراماڻي، ڀمپاڻي، ڪرنائي ۽ ڪرٽالاڻي - سڀ 'چڪه' آهن. ٺڌائي، رائسنڪهائي، گيهائي - 'ڪنگر' آهن. چٽائي، هنگوراڻي ۽ جهانگيائي - سڀ 'پهوچا' آهن. ڪمسواڻي، امپواڻي، موچندائي ۽ پگوانائي - 'ڪڪڙيجا' آهن. اجواڻي، پوانائي، ڪدواڻي ۽ جگهياڻي پاڻ ۾ ويجهڻا مٿ آهن ۽ ميرچندائي، مهٽائي، مورجاڻي، سڌارنگائي ۽ ماڪيجا به ساڳي طرح ڪنڊيل آهن. بلواڻي، ملڪائي، رامچندائي ۽ رام رڪيائي - سڀ 'درڙي' آهن.

سنڌي مسلم سماج، هندو سماج کان گهڻو مختلف آهي. سنڌ جا آڳاٽا رهواسي ڪولهي ۽ سنڌال آهن، تنهن ڪري اسان وٽ سنڌ ۾ اڃا تائين ڪي ڪي 'منڊا' لفظ آهن. ساڳئي سبب ڪري گهڻن سنڌين وٽ اڃا تائين ويهن تائين انگن ڪٽڻ جو 'وجيسمل' (Vigesimal) سرشتو آهي، جڏهن ڪو سنڌي ٻار اٿي - ڏڪر راند کيڏندو آهي ته اهي، ته هو 'هڪ' ۽ 'ٻي' ڪٽڻ جي ٻڌڻ، ڏکڻ هندستاني انگ 'وڪٽ' - ٻن - مون - ٽن - کڻندو آهي.

ان کان پوءِ جاٽ ۽ سيد آيا. کانئن پوءِ عرب، ترڪ ۽ افغان آيا. هن وقت سيد مذهبي اڳواڻ آهن. شيخ اوچين ذاتين مان مسلمان ٿيل آهن. بلوچ بلوچستان جي ڀيٽ ۾ سنڌ

وڌيڪ آباد آهن. جيئن گور ڪا ٺهڻ جي پٺت ۾ هندستان ۾
وڌيڪ آهن ۽ پوءِ عام طبقي جا ماڻهو آهن - مارو، سنجر،
پنهور، ملاح، منگنا، سوڍا، ڀاڻسي، گنڊرا، ريهارا، ڪچي،
ڪوهيارا، مهاڻا، اوڏ، مڪراڻي، شيدي (حبشي)، اسان وٽ
ماڻهي ۽ هڪ مزيدار قبائلي قوم 'لنڊ' رهن ٿي، جنهن لاءِ
چيو وڃي ٿو ته اهي ٽين صديءَ ۾ آباد ٿيل آهن. جنهن
رچرڊ برٽن ڪنهن 'اشرف' کان پڇيو ته ٻيون اوچيون ذاتيون
ڪهڙيون آهن؟ ته هن ورائيو 'سڀني کان اول اسان آهيون،
ٻئي نمبر تي سيد آهن، پوءِ فتح عليءَ جي اڌ آڪهه آهي،
باقي ٻي سڀ 'ڪٽ خلق آهن'.

مسلم دؤر ۾، سنڌ ۾ هندو وجود جو مڃڻ لائق بهتر
صورت ۾ نمايان عنصر، پنجاب ۾ رسڪ - ٻنٽ جي اؤسر هو.
سنائن ٿرم ڊگهي مسلم دؤر هڪ سڪرات ۾ هو. پر رسڪ -
ٻنٽ ٻاروڻي سنڌي واپو منبل ۾ تازي هوا جي مثل آيو. ٻئي
صوبا ٻاڙيسري ملڪ هئا. سندن رهائڪو پاڻ ۾ ويجهو مائٽ
هئا ۽ سندن زبانون هڪ ٻئي سان مانوس ۽ گنڊيل هيون.
انهيءَ حقيقت رسڪ - ٻنٽ کي چڱيءَ طرح وڌڻ ويجهڻ جو
موقعو ڏنو. چيو وڃي ٿو ته گرو نانڪ ديو پنهنجي سیر سفر
جي دوران شڪارپور به آيو هو. ڪنهي لال نالي هڪ سنڌي
گروگوبند سنگھ سان شامل ٿيو. هن لڙائيءَ جي ميدان ۾
زخمين کي ٻائي پيارڻ جي خدمت جو فرض پاڻ تي هموار
ڪيو. هن رڳو زخمي هندن کي نه پر زخمي مسلمانن کي به
ٻائي ٻاريو ٿي. پر ڪن رسڪن دشمن جي سپاهين کي ٻائي
پياري جيئارڻ تي اعتراض ورتو. اهي ڪم ڪرو وٽ وٺي
ويا، جنهن نه رڳو سندس انهيءَ عمل کي ساراهيو پر ڪم سنڌ
۾ رسڪ - ٻنٽ جي پرچار ڪرڻ لاءِ روانو ڪيائين. سنڌ ۾ هو
'ڪٽ واري ٻائي' جي نالي سان مشهور ٿيو. ڇاڪاڻ جو هو
پنهنجو وياڪيائڻ ڪٽ تي ويهي ڏيندو هو.

پاڻي دبال سنگهه جڏهن گرو جي لشڪر جي خدمت ڪندي پيو ته کيس هڪ تلوار، هڪ ڪرپان، هڪ چڪر ۽ هڪ ٽپرو ڏيئي اهو چئي سنڌ ڏانهن روانو ڪيو ويو ته وڃي سنڌين ۾ هٿ پيدا ڪري. —

مھاراجا رنجيت سنگهه، مالڪ سنگهه کي هاڻي جي پلي تي ڇاڙهي، هٿ ۾ گرو گرنت صاحب ڏيئي موڪليو ته هو اهو وڃي حيدرآباد ۾ رکي، انهيءَ مقصد لاءِ ميرن کيس زمين ڏئي، جتي مشهور ’اڪال پونگا‘ جوڙيو ويو. جڏهن گردواري ۾ ڪيرتن مهل دهل ۽ ساز وڃڻ لڳا ته مسلمانن اعتراض ورتو ۽ مسجد جي ڀرسان کائڻ وڃائڻ کان منع ڪيائون، جيڪا لڳو-لڳ هئي. اول ته ميرن ’اڪال پونگا‘ کي اتان کڻي پئي هنڌ قائم ڪرڻ جو چيو، پر اهو محسوس ڪندي ته اها ڳالهه لاهور درٻار کي ناراض ڪندي، ’اڪال پونگا‘ کي اتي ئي رهڻ ڏنو ويو. ۽ پوءِ ان جي پٺيان انهيءَ ڀرائي مسجد کي هورتن لاءِ مخصوص ڪيو ويو. پر انهيءَ ۾ ڪابه هورت ڪڏهن به نماز پڙهڻ لاءِ نه ويئي ۽ اها تالا بند ئي رهي.

گرو نالڪ جي ٻن پٽن — بابا لکمي چند ۽ بابا سري چند — پرچارڪن جي ’جڳيلسو‘ ۽ ’آدلسي‘ فرقن جي شروعات ڪئي، جن گهڻائي مندر قائم ڪيا. منجهانئن هڪ بابا گربت صاحب هو، جيڪو گرو نالڪ جي پٺڙهي پڙهي ۽ پونير هو. هن سنڌي سماج ۾ نمايان ڪردار ادا ڪيو، انهيءَ ڪو شڪ ناهي ته سنڌي هندو سڀڪ شاسترن سان تمام گهڻو مانوس آهن، اڄ ڪالھ جي — ايم — سيد پاران سنڌي مسلمان اڳواڻن ۾ محسوس ڪن ٿا ته سنڌين ۽ پنجابين لاءِ گرو نالڪ جون سکياون فائدي مند ثابت ٿينديون.

مسلمان حڪومت مسلمانن سان ترجيعي سلوڪ ڪندي هئي. اهڙي قدر جو وڻن هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ انصاف جي نور — سڀ جون تارزيون جدا — هيون. پر انگريزي راڄ اچڻ

سان اهو طريقو ختم ٿيو. ٻنهي ڌرين کي هڪجهڙا موقعا ملڻ سان، هندو تعليم ۽ واپار ۾ روايتي دلچسپي جي ڪري مسلمانن کان اڳڀرو ٿيڻ لڳا. جلد ئي اهي نوڪرين، ڏنڌن واپار ۽ ڪارخائن ۾ ترقي ڪرڻ لڳا ۽ مسلمانن زمين ۽ دستڪاري ۽ پورهئي جي ڪم تائين محدود ٿي ويا. ايتري قدر جو جڏهن ورهاڱو ٿيو ۽ مهاجر سنڌ ۾ پهتا ته کين اهو فڪر هو ته سنڌ ۾ پاڪستان ڪيئن قائم ٿي سگهندو. اهو چوڻ لڳا: ”سنڌ جي حيدرآباد ۽ ڪراچي کان ته لکڻ ۽ پتلا ۾ مسلمان وڌيڪ آهن.“

سنڌين جا هميشه ڏيساور سان واپاري ناتا هئا. سندن چوڻ هو: ”آتم ڪهتي، وڌندڙ واپار، لڳ ڀڳ نوڪري ۽ پنڻ بيمڪار.“ هزارين ورهيه اڳ، ”پاڻي لوڪن“ (Phoenicians) جي حيثيت سان انهن لوڙن-پونوچ سان واپار ڪيو هو ۽ اتي آباد پڻ ٿيا هئا. شاه لطيف جو خوبصورت ”سُر سامونڊي“ لنگا، جاوا ۽ چين جي سالياني واپاري مهمن جي باري ۾ آهي. 1869ع ۾ سئيز واھ جي ڪل سان واپار جي واڌاري لاءِ چن حيرت انگيز در کلي پيو. سنڌ جي هنر ۽ ڪاريگريءَ جي ڪم جي شروعات ڪرڻ سان کين ”سنڌ ورڪي“ ڪوٺيو ويو، جن جلد ئي سولي ڪپڙي، قيمتي تحفن ۽ هيرن کي سموري رستن ۾ قطاري ڇڏيو.

جڏهن انگريزن سنڌ جون واڳون ورتيون ته هندن وٽ زمين فرو ٻه نه هئي. انگريزن رٿابند عملدارن کي زمينون ڏنيون، جيڪي گهڻو ڪري هندو هئا. شاهوڪار ماڻهن بازار جي اڳ، سان زمينون خريد ڪرڻ شروع ڪيون. فضول خرچ مسلمان زميندارن پنهنجون زمينون هندو وائين وٽ گروي رکڻ شروع ڪيون. گرويءَ جو رقمون واپس نه ڪرڻ جي ڪوتاهي ڪري، انهن پنهنجين زمينن تان هٽ ڪيو ۽ هندو انهن جا مالڪ بنجي ويا. انگريزي راڄ جي هڪ صدي دوران، انهن

زمين جو لڳ ڀڳ 40 سيڪڙو حاصل ڪري ورتو. ۽ ٻيو وڃي ٿو ته وڌيڪ 20 سيڪڙو وٺي ڪري پل هيون. ڪن مسلم ليگي اڪوائٽن - خاص ڪري سر عبدالله هارون - انهيءَ ڳالهه مان وڏو ڳالهوڙو بنايو. عبدالله ساڻس ڪلون مرمت ڪندڙ جي دڪان تي چار آنا ڏياريءَ تي زندگيءَ جي شروعات ڪئي هئي ۽ ڪروڙيهي ٿيو. کين آباديءَ جي 30 سيڪڙو هنڌن سان ساڙ هو، جيڪي 40 سيڪڙو زمين جا مالڪ ٿيا هئا. کيس آباديءَ جي 30 سيڪڙو هنڌن سان بنيادي ڪمپاءَ ڏسڻ ۾ نه آيو، جن وٽ مسلمانن جي راج ۾ زمين جو ذرو به نه هو. گهڻن مسلمانن زميندارن کي اها سڌ هئي ته مسلمانن زميندارن تي چاهيو ته تعليم پکڙجي عام نجي، جو کين اهو ڀڄ هو ته پڙهيل هارين جو - ايندڙ نسل وڌيڪ حقن جي ڪهر ڪندو.

انهيءَ زمين جي مالڪيءَ جي تبديليءَ جا حقيقي ۽ سبب هئا پهريون ته هندو، جيڪي صدين کان زمين لاءِ بگايل هئا، تن زمين لاءِ فطري انساني خواهش محسوس ڪئي ٿي - ۽ هالي انهن اکين ڪرڻ لاءِ هٿ پير هڻيا ۽ ٻيو نادار مسلمانن عادتون، هندو ڏاهپ ۽ هوشماريءَ جي مقابلي ۾ هيون. مسلمان ۾ هوند کان وڌيڪ خرچ ڪرڻ جي عادت پل هئي، جڏهن ته هندو ۾ بچائڻ ۽ سچائڻ جو وڌيڪ لاڙو هو. مشهور چوڻي آهي ته جڏهن هندو وٽ لالو هوندو ته هو 'جاءِ مٿان جاءِ جوڙائيندو' ۽ جڏهن مسلمان لالو ڪمائيندو ته 'جوة مٿان جوة' آڻيندو.

مسلمان روايتي طرح واپار ۾ پوئتي پل آهن. مغل ٽوڙي انگريزن پنهني هنڌن کي واپار ۾ ڀڙ مڃيو آهي. عزيز احمد جي 'سرزا نامہ' ۾ 16 صديءَ جي مسلمان امير - شاهيءَ کي صلاح ڏني آهي ته 'جيڪڏهن کيس اڌاري رقم جي ضرورت آهي ته هندو 'مهاجن' کان وٺڻ گهرجي. جنهن کي مسلمان

مغل واپاري تي ترجيح ڏيڻ گهرجي، ٻوه چاهي ويلاج ڪمان سواہ رقم اڌاري ڏيندو هجي. کيس ڪنهن مغل جي دوڪان کان خريداري ڪرڻ کان پاسو ڪرڻ گهرجي، نه ته انهيءَ جي معنيٰ خريد ڪيل شيءِ جي چوڻي قيمت ادا ڪرڻ ۽ وڏو نقصان سون، ۽ آخر ۾ وچ بازار ۾ انهن دڪاندارن چوڻي لپاڙ ڀريل بڪ ٻڌڻ، ٻئي طرف، هڪ هندو مطمئن هوندو ٻوه چاهي هو ويلاج جي رقم گهٽ وٺندو هجي، هو ٿوري ڪٽي گهڻي برڪت ۾ يقين رکي، ٿورائتو ٿيندو.

رابرت ڪلائيو (Robert Clive) کي پڻ ساڳيو تجربو ٿيو. هو لکي ٿو: ”اهي ٿلها هٿ ڦاڙ مسلمان (Moor men) سرڪاري خزانو عيش آرام تي لٽائين ٿا. حقيقت ۾ منهنجي خيال ۾ رقم وصول ڪرڻ جو ڪم هندن (Gentoos/Gentiles) کان سوا ٻئي ڪنهن جي سپرد نه ڪرڻ گهرجي، جو اهي هميشه پنهنجي ڪمائيءَ مان گهٽ خرچ ڪندا آهن ۽ ڪنهن جڏهن به چئبو آهي ته رقم جي کوٽ کوٽ جو پورائو ڪري سگهندا آهن.“

ڪن اڳواڻن مسلمانن جي معاملن کي سڌارڻ جي ڪوشش به ڪئي. جي. ايم. سيد کين شاديءَ جي تقريبن ۾ فصول خرچي ڪرڻ کان منع ڪئي. هن کين شلوار ۽ پٽڪي جي ماپ 20 وان مان 4-3 وان ڦاڻڻ گهڻائڻ جي صلاح ڏني. ايتري قدر جو هن کين منٽ ڪئي ته سال ۾ رڳو هڪ ڀيرو نه وهنجن. سنڌ صوبائي مسلم ليگ جي صدر جي حيثيت سان هن مسلمانن لاءِ واپار ۾ جيءَ لڳائڻ جي باقاعدي مهڻ هلائي. ٻه انهيءَ ۾ ڊگهو عرصو درڪار ٿيندو. مولانا ابوالڪلام آزاد لکي ٿو: ”رڳو چڱيءَ طرح بوت پائڻ جو طريقو ڄاڻڻ لاءِ سموري جمار لکي ويندي آهي.“

پير حسام الدين راشدي مسلم سماج ۾ مذهبي پابندين ۽ لڇاپن جي انتهائين تي ٺٺولي ڪئي آهي. هڪ پاسي هو اڀري

سخت پردي جا پابند هئا جو ڪنهن حامل عورت کي. ٻن
 ”زناني“ ۽ انهيءَ ڀڳ کان وڃڻ جي اجازت نه هئي ته متان
 سندس ٻيٽ ۽ پٽ نه هجي، جيڪو پردي دار سونهن ڏسي نه
 وٺي. ٻئي پاسي عام طرح ڏسبو آهي ته ڪنهن موهيندڙ عورت
 کي ڏسندي، منجهانئن ڪيترائي هڪ هٿ سان مڃڻ کڻي
 وٺيندا ۽ نازيبا طريقي سان ڪنهندا رهندا آهن.

مسلم سماج جي پسماندگيءَ لاءِ وڏي ذميداري ملائن
 تي عائد ٿئي ٿي. منجهانئن گهڻا جيترو جاهل هئا ۽ اوتروئي متعصب.
 مذهب جي چاڻ کانسواءِ، اهي گهڻو ڪري غير تڪراري
 مسئلي تي جدا ٿي وڃي ويا. هڪڙي حقي کي غير اسلامي
 چيو ته ٻئي ”ناس“ کي اسلامي ڪوٺيو. اهي بي انتها دلين
 ۽ الجھيل رهيا ته. اچي ٿيندڙ ڏاڙهي کي ڪاڙهو يا ڪارورنگ
 هئڻ اسلامي آهي يا نه. ٻين وري انهيءَ مسئلي تي دليل بازي
 ڪئي ته نماز جي وقت هٿ ٻڌل هئڻ گهرجن يا کليل — ۽
 جيڪڏهن ٻڌل هجن ته اهي سونتيءَ کان مٿي هجن يا
 هيٺ. پروفيسر هوتچند ڪربخشائي ”شاه جي رسالي“ جي
 بهترين ترتيب ڏني آهي جنهن کي اڄ تائين ڪلاسيڪي ڪري
 مڃيو وڃي ٿو. پر مولانا نظاماڻي انهيءَ بنياد تي اهو رد ڪري
 ٿو ته ”گهڻن ديوتائن جو مڃيندڙ“ (Polytheist) ڪوبه هندو
 ڪنهن به ”توحيد پسند“ (Monotheist) مسلمان شاعر جي روح
 ناهن بهجي نٿو سگهي!

گهڻن ملائن جي اها چسپائي ۽ جاھليت آهي، جنهن
 سنڌ جي ٻن عظيم شاعرن، شاه ۽ سچل کان کين ڪافي لفظن
 ۽ ڪٽوڙو پڇوراڻو، شاه چوي ٿو: ”ميلان نه هئوس، اهي وڌڪو
 مال آهن. موتي ڏيئي، هي ماس — لڪر وٺن ٿا، کليل اکين
 سان هي ريتي“ ۽ ٻيون هين ٿا.

سچائي لاءِ، ٻي ڏٺائون ڏوڙ ۽

سڄل وٽ اهڙن غير معقول ملائن جو هڪڙو ئي علاج هو: ”ڪٽ ملان جي ٽوڙهه“. جي - ايم - سيد هاڻي ملائن تي قانوني بندش وجهڻ جي صلاح ڏني آهي، جيڪي فرقيوارانه فساد ڦهلائين ٿا يا اهڙي سياست ۾ حصو وٺن ٿا.

هندن برطانوي دؤر ۾ ڊرامائي ترقي ڪئي. شروع ۾ برهمڻن، والين ۽ ڪائسٽن جون اوچ ذاتيون هندو ٿرم ۾ رهيون ۽ رڳو زميندار، هاري، ڪاريگر ۽ سپاهي مسلمان ٿيا. تنهن ڪري اڳوڻو ذاتين جو فرق هاڻي عقيدن جي فرق سان ڳنڍيو ويو. نوان اچڻ سان، ذات پات جي فرق جي جاءِ تي طبقن جي فرق کي لاڳو ڪيو ويو. اها حقيقت آهي ته هندن جي ’اوچ ذاتين جو طبقو‘ شهرن ۾ آباد هو، جنهن رڳو فرق کي وڌايو ۽ ويڇي ۾ واڌ آئي. انهيءَ ڪالهه، مسلمانن کي ورڇائي وڌو. ملائن کي ڇڏيو آهي ڄاڻي ڄم کان هندو - دشمن هئا، پر هڪ ڀيري ڪهڙي پڻ چئي ڏنو: ”اڄ ڪالهه مسلمان عورتون هندن جي گهرن ۾ برتن صاف ڪن ٿيون. مون کي انهيءَ ڏينهن جو انتظار آهي، جڏهن هندو عورتون مسلمانن جي گهرن ۾ برتن صاف ڪنديون.“ پر جي - ايم - سيد مسلم ليگ ۽ پنهنجي تجربن کان پوءِ - جنهن ڪيس ڏکيو ۽ ڏاهو به بنايو - چيو: ”مسلمانن جي پس ماندگيءَ لاءِ هندن کي ڇو ڏوھ ڏجي؟ هر روز صبح جو جڏهن هندو ٻار وهنجي اسڪول وڃي ٿو ته ان وهنٽل مسلمان ٻار ڳنڍين گهٽين ۾ پلورن سان ڪمڏندي ڏسبو آهي.“ ايتري قدر جو هڪ ڀيري سيد مشورو ڏنو ته سرڪاري نوڪريون رڳو علمن کي ڏيڻ گهرجن. هن کين ايتو سٺو سمجهيو.

وڏو وزير الله بخش پٽيها قوم پرست هو، ته ٻيو وڏو وزير سر غلام حسين هدايت الله غير فرقي پرست هو. هو شڪارپور جي دلهنئي مل جو پٽ هو، جنهن هڪ پٺاڻ چوڪري حريبيءَ سان شادي ڪئي هئي. پنهني ڳڻجني آرام سان زندگي گذارڻ

ٿي چاهي، پر ڪوتاهه نظر هندو سماج کين گڏجي رهڻ نه ڏنو. تنهن ڪري اهي ٻئي هرڊوار ڏانهن هليا ويا، ڪجهه وقت کان پوءِ، وطن جي چڱو ڪين واپس شڪارپور آندو. پر هندو سماج وري به کين هٿن سان ويهڻ نه ڏنو. تنهن ڪري هندن جي طعنن کان بچڻ لاءِ دلهنو مل مسلمان ٿيو.

جيتوڻيڪ سر شاهنواز ڀٽي پنهنجو پاڻ کي 1947ع ۾ جهوناڳڙهه جي ديوان جي حيثيت سان ڪلارو ڪيو، جڏهن رياست پاڪستان سان شامل ٿيڻ جو اعلان ڪيو، پر هو سنڌ ۾ ڪڏهن به فرقي پرست نه رهيو .... سنڌي سماج سر ڀٽو جي بيمگر، جنهن ’زلفي‘ کي جنم ڏنو هو، پاڻ هندو هئي. مسلمان ٿيڻ کان اڳ سندس نالو ليڪان ٻائي هو. شيخ اياز جي ماءُ به شڪارپور جي هندو شريعتي دادن ٻائي هئي.

هندو ۽ مسلمان، شيعا ۽ سني امن ۾ رهندا هئا، سکر ضلعي کان ٻاهر فرقيوارانه فساد اڃا تل هو. سنڌي مسلمانن جهاد جو نعرو ’نعرهءِ نڪير‘، ’الله اڪبر‘ رڳو خلافت تحريڪ کان پوءِ ٻڌو. 1943ع ۾ مياڻي جي جنگ ۾ ’الله اڪبر‘ جو نعرو نه بلڪه بلوچي نعرو لڳو هو؛ ’مرويسون مرويسون سنڌ نه ڏيسون‘. جهيڙو چڱي ڳالهه نه سمجهيو ويندو هو، جنهن لاءِ چوڻي مشهور هئي؛ ’هاڙ ڪجي، هوڙ ڪجي، هو نه پڇي ته پاڻ پڇجي‘. ظلم ۽ ڏاڍو خلاف سنڌي رد عمل تشدد نه پر ’پونڊو‘ يا ’بجو‘ هوندو هو، جنهن سان گڏ ’نڪتي دار‘ گار جو جملو به هوندو هو.

سنڌ جي شريعتي هدايتن جي برعڪس، سنڌ ۾ شيعا ۽ سني گڏجي ’حسن ۽ حسين جو ماتم ڪندا هئا ۽ ٻئي جڳن نات جي رت‘ کان اتساهت ٿي، تعازيا ڪيندا هئا، اهي تعازيا تيار ڪرڻ جو ڪم وڏي محنت جو هوندو هو. انهن کي ٻائي ۽ لوڙهيو يا دفن نه ڪيو ويندو هو، بلڪه سڄي

سجاوٽ مٿان لاهي ڇڏي هئي. ۽ هر سال آهي نئين سر سينگاريائيندا هئا. هندو تعازين تي ناريل ۽ پتاشا پيٽ ڇاڙهيندا هئا. محرم هڪ اهڙو ڏينھن جهڙو موقعو هوندو هو، جنهن جو هندو توڙي مسلمان انتظار ڪندا هئا، جيئن هاڻي اسان ’ريپبلڪ ڊي لئبلو‘ جو ڪندا آهيون.

زندگيءَ جي هر آهنگ فيلسوفائي رويي جو هڪ عجوبو ڪراچي گوديءَ — ڪياساڙيءَ تي رام دلاري هوندو هو. هو پگڊل هڏي جوڙڻ جو ايڏو ماهر هوندو هو، جو ڪراچيءَ جو سول سرجن ڪرنل جانسن پنهنجي ٺٽ ڪي وٽس وٺي ويو، جنهن جون ٽي هڏيون ٽٽي پيون هيون. رام دلاري في نه ورتي ۽ غريب توڙي شاهوڪار ڪي سختيءَ سان نمبروار ڏنائين. جڏهن ٻن مهينن ۾ جانسن جو پنٽ چٽاڻ ٿيو ته، خيرت زده ڊاڪٽر رام دلاري کي اسپتال ۾ 150 رپين تي نوڪريءَ جي آڇ ڪئي، پر رام دلاري مافوار 30 رپين تي گوديءَ تي چوڪيدار ٿي رهڻ کي ترجيح ڏني.

هڪ ڏينهن پير علي محمد راشدي پاڻ سان نواب شاهه جي زاهد بهادر هوتچند کي رام دلاري وٽ هڏي ڇاڙهائڻ لاءِ وٺي ويو. جڏهن راه بهادر جو وارو آڊو ته رام دلاري سندس پگڊل هڏي ڇاڙهي ۽ تڏهوڪي هٿ ڪميل مسلم ليگي راشديءَ کي سڃاڻائين. رام دلاري ڏانهس ڏٺو ۽ چيائين: ”ٺٽ، تون خوش گذاريندين، جيڪڏهن هميشه اهو ياد رکيندين ته زندگي پاڻيءَ ۾ هڪ پني لڪرڻ لاءِ آهي. اها بس ختم ٿي ويندي — اڄ نه ته سڀاڻي. ظاهر آهي ته انهيءَ ڳالهه راشديءَ کي ڏاڍو احساس ڏياريو ۽ هن اها ڳالهه پنهنجي يادگيري ۾ لکي آهي.

طوفان جون بهربانيون ٿيون، جنهن هندستان کي لوڏي ڇڏيو ۽ سنڌ پاڪستان جو حصو بنجي وئي. مڪاني هندو سنڌ ڇڏي ويا. پر اطمینان جي ڳالهه آهي ته سڀني ڳالهين کي مدنظر

رکندي احساس اوکا نه ٿيا. گهڻن سنڌي شرنارٿين ياد گهري طور پاڻ سان ”سنڌو جل“ ۽ يا ڪجهه سٺي آنديءَ مشهور سنڌي صحافي پير حسام الدين راشدي لکي ٿو: ”حقيقت ۾ اهي هندوئي هئا، جن سنڌ جي تعمير ڪئي. انهن ڪهن سڀنگاريو. انهن دنيا جي چئني ”ڪنڊن مان دولت آڻي سنڌ کي شاهوڪار ڪيو. پر اڄ اسان انهيءَ جي حار سنڀال به نٿا لهي سگهون.“ هو اڳتي لکي ٿو: ”سنڌ جا اصلوڪا ڌڻي هندو آهن. وڏن تعليم، نوڪريون، واپار ۽ زمين هئي.“ هو سمجهي ٿو ته هندن مسلمانن جي مددگار وڏي پاءَ جي حيثيت سان ڪردار ادا نه ڪرڻ جي غلطي ڪئي. هو درست ٿي سگهي ٿو ته هندن کي مسلمانن لاءِ گهڻو ڪجهه ڪرڻ گهرجي ها. پر هندن جي قائم ڪيل اسڪولن، اسپتالن ۽ ٻين ادارن جا دروازا مسلمانن لاءِ به کليل هئا. ٻئي طرف دولتمند مسلمان زميندارن ڪنهن لاءِ به هندن توڙي مسلمانن لاءِ ڪجهه به نه ڪيو.

جي. ايم. سيد کي سنڌي هندن خلاف ٿي شڪايتون آهن؛ انهن هميشه آل انڊيا جي مفنائن ۾ سوچيو، انهن سنڌيءَ ۾ ڪيترائي سنسڪرت لفظ داخل ڪيا، ۽ انهن سنڌي مسلمانن کي چتر مان ڇٽ ڪوٺيو.

سيد باڪل دوست آهي. ۽ غلط پڻ. سڀني سنڌين آل انڊيا جي مفنائن ۾ سوچيو چاهي اهي هندو هئا يا مسلمان. اهو درست آهي ته ڪن بي صف جي هندو ليکڪن سنڌيءَ ۾ سنسڪرت لفظ استعمال ڪيا. پر انهيءَ ٻوليءَ ۾ جيڪا اڳ ۾ ئي 70 سيڪڙو سنسڪرت هئي، پر سيڪڙو سنسڪرت جا وڌيڪ لفظ داخل ڪرڻ ڪو گناهه نه هو، ٻئي طرف صاف اول جي مسلمان ليکڪن سنڌيءَ کي وڌيڪ فارسي ۽ عربي لفظن سان ڳڙو ڪيو، جيڪو اسان جي ملي زبان جي برداشت کان ٻاهر هو. جيتري قدر سڀني مسلمانن لاءِ جنهن ۾ سر غلام حسين به شامل آهي. لفظ ”ڇٽ“ استعمال ڪرڻ جو تعلق آهي، ته اهو

بيشڪ افسوس لائق آهي: مري جي ڳالهه اها ته اصل ۾ اهي بلوچ هئا۔ جيڪي پاڻ ان پڙهيل هئا۔ جن سنڌي مسلمانن کي ”ڄٽ“ يعني ان پڙهيل ڪوٺيو. هندو ٻار کي به، جيڪو پڙهڻ ۾ ڏڌ هوندو هو، چئبو هو: ”ئون ڄٽ آهيڻ ڇا؟“

اهڙي ريت ڏسو ته سنڌي سماج جي هندو ۽ مسلمانن جي طبقتن جي فائن وچ ۾ تعليمي ۽ اقتصادي فرق هئڻ جي باوجود، تلخي نه هئي. مسلمانن پراڻن ديوتائن کي نون پيرن ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. ڪيترن ئي هندن مسلمانن جي درگاهن تي حاضريون ڏنيون، جن موت ۾ صبح شام دهل ۽ نغارا وڄائي هندو. طريقو اختيار ڪيو هو. عام مسلمانن پنهنجي لاءِ ڪنڊو، ڪوڙو، مٺو، ٻج، وريو، سومر، انب، نالا، چولڊيا ۽ عرب نالا نه رکيائون. مسلمانن ساڳيا پراڻا ثابت جاري رکيا، جن جهڙا موئن جي دڙي ۾ مليا آهن.

ٻارن جا جنم ڏينهن ملهايا ويندا هئا، هندن جي ”منڀڻ“ وانگر مسلمان ”عقوتو“ ڪندا هئا. ان ورهين جي ڄمار ۾، جڏهن عام هندو ”ڄڻيو“ پائيندو هو ته مسلمان چوڪري جو ”طهر“ ڪيو ويندو هو ۽ کيس پائڻ لاءِ زعفراني رنگ جي لنگي ڏني ويندي هئي. شاديءَ جا ڪچهڙ ساڳيا ليک سنڌيءَ ۾ هوندا هئا، هندو گهوت پنهنجي مردانگيءَ جو ثبوت ٺاريل ٻجڻ سان ڏيندو هو ته مسلمان جو گهوت رٿڪر جي ڀڪڻي ٻجڻ سان ڏيندو هو. هندو جوڙي وانگر مسلمان جوڙي جا مٿا ملائي لائون ڏيون هيون. ٻنهي فرقن ۾ ويجهائپ ۽ محبت پيدا ڪرڻ لاءِ گهوت ۽ ڪنوار ٽن جا ٻٽ ڀري ست پيرا هڪ ٻئي کي ڏيندا هئا. مسلمانن جو اهو عقيدو هو ته آگاهي رواج موجب جيڪي شاديون صبح ٽيڻ کان اڳ، پيڇ پٺيءَ جو ٿينديون، اهي وڌيڪ ڪامياب ٿينديون. شاديءَ جا رسوماتي رالديڪا، هندن توڙي مسلمانن وٽ ”ڏيو“ چيا ويندا هئا. ٻنهي وٽ شاديءَ کان پوءِ ستاوڙي تي گهوٽين ۽ ڪنوارين جي دعوت ٿيندي هئي.

’تاريخ طاهري‘ ڪهڻو اڳي آه، پري: ”وڻن هر مهيني ڪيتريون ئي عيدون ٿين ٿيون.“ ايتري قدر جو هر مهيني جو پهريون سومر ۽ پهريون جمعو ڏڻ ۾ تبديل ٿي ويندا هئا، جيڪي مهلي ۽ دعوت سان معمور هوندا هئا.

عام حالت ۾ سنڌي مسلمان ڳاڻو گوشت نه کائيندا هئا ۽ نه وري هندو سوئر جو گوشت، جڏهن راشدي - پائرن سکر ۽ ڪوٽ ڪوٽ ۾ هوندا هئا، جيئن عام طرح هوندا هئا. پنهنجي ماني ’لنگر‘ تان حاصل ڪندا هئا، هو لکن ٿا ته انهيءَ مانيءَ ۾ دال، پوري، حلوا، ڪچي، آڇاڻ پاڻ، بصر ۽ ’ڪٺا‘، پراساد هوندو هو.

اهي ڏاهريان اتحاد ته اهم هئائي، پر سڀ کان اهم سندن فلسفي جي ايڪتا هئي. هندن پنهنجي پالڻهار کي هر شيءِ ۾ ڏٺو ٿي. سنڌ جي صوفي شاعر - سنتن سان به ساڳي ڳالهه هئي. اهي سڀ ’وجودي‘ هئا، جن ’خالق‘ ۽ سندس ’مخلوق‘ جي وچ ۾ فرق نٿي ڄاتو. پر ’شهودين‘ ائين نٿي ڏٺو. وڻن ’خالق‘ ۽ سندس ’مخلوق‘ جي وچ ۾ - ۽ ديوتا ۽ ديوتا جي وچ ۾ ۽ ’ماڻهو‘ ۽ ’ماڻهو‘ جي وچ ۾ فرق هو.

اڻسري شمل جي لفظن ۾: ”سنڌ ۾ هندو ڌرم ۽ اسلام جي وچ ۾ تار ڪانه طور تي سرحدون بند نه هيون. انهيءَ قريبي ناتي جو هڪ ڪلاسيڪي مثال شاھ عبداللطيف جو ’سُررام ڪلي‘ آهي، جنهن ۾ هي صوفي قرآن ۽ حديث مان ورتل معنيٰ ۾ جوڳين کي سازاڻي ٿو. سچل سرمست ۽ سندس مريد ’خالص‘ وجود جي ايڪتا، کي ڳاڻڻ کان نه هڪٻيا آهن، جيڪو پنهنجو پاڻ کي اجهو ابو حنيفه ۾، اجهو هنومان ۾، اجهو ويدن ۾، اجهو قرآن ۾ ظاهر ڪري ٿو.

اسلامي ’لا اله الا الله‘ (جنهن جي معنيٰ آهي ته الله کان سواءِ ٻيو ڪوبه الله ناهي)، جي نئين سر تعبير ڪندي شاعر شاھ عبدالڪريم چيو هو: ”جيڪو وڪرو ڪندڙ خريدار ۽

وڪر کي ساڳي شيءِ سمجهي ٿو، اهوئي انهيءَ جي معنيٰ سمجهندو.“
شاهه لطيف چيو:

ايڪه قصر ڪڍس ڪوڙين ڳڙ ڪيون،

جيڏانهن ڪريان پرڪ تيڏانهن سڄڻ سامهون.

انهيءَ ۾ ڪو شڪ ناهي ته هندو مسلم تعلقات جيئن

ٻين صوبن ۾ خراب هئا، تيئن سنڌ ۾ نه هئا. اڃا ٽائين سنڌي

هندو سنڌ کي آئين اکين سان ياد ڪندا آهن. ۽ سنڌي مسلمان

وري هندن کي ڏاڍي اڪير مان سنڀاريندا آهن. پير حسام الدين

ڏک مان چوي ٿو: ”سکر هليو ويو. ساڪرو پڻ هليا ويا. اسان

جا هر وطن هليا ويا. سندن گهرن تي هاڻي ڌارين جو قبضو آهي.“

سنڌ جو شيخ اباز چوي ٿو:

شاعر دريا آهي

جنهن جي ڪناري تي

مون ڏٺيون آهن

سرسوتي ۽ مهاڪالي

ٻئي گڏجي

چنڊ جي چانڊاڻ هي رهيون هيون

اهي ٻئي گڏجي آيون آهن

ڊگهي عرصي کان پوءِ

بيشڪ اڄ جنم وٺندو

هڪ مها ڪوي!

بيشڪ مها ڪوي جنم وٺي چڪو آهي. اها سنڌ جي

جوانسي آهي ۽ الهيءَ جي شاعري آهي. ”جيئي سنڌ“

”جيئ سنڌو ديس“.

شاهي سچل ۽ سامي

ٻولي ۽ ادب سماج جي زندگي ۽ روح هوندا آهن. سنڌي ٻولي ۽ ادب، سنڌي زندگي ۽ فڪر جي گونا گونيت ۽ معيار جو عڪس آهن. سنڌي مڇيءَ جي مختلف قسمن لاءِ 125 نالا آهن. حيدرآباد کان سمنڊ تائين، سؤ ميلن کان به گهٽ مفاصلي ۾ سنڌوءَ جا درجن کن نالا آهن. ساهڻو، سیتا، موگرا، پوٽ، بالو ۽ حجامڙو - جيڪي سندس گهڻو پورائي هجڻ جو ڏس ڏين ٿا. اُٺ کي ڪيترن ئي نالن سان سڃاتو ويندو آهي، جيڪي سندس ڄمار، رنگ، بدلي بيهڪ ۽ ڪردار ٻڌائيندا آهن.

سنڌي ٻوليءَ جا ست نمونا (لهجا) آهن - سرو (اُتر) وچولو، لاڙ (ڏکڻ)، ٿاريلي (ٿر)، لاسي (س ٻيٺو)، ڪڇڪي (ڪڇ) ۽ ڍاڳڪي (سنڌي - راجسٿاني).

سنڌي گهڻو ڪري عربي لپيءَ ۾ لکي ويندي آهي. انهيءَ حقيقت مان ڪي ماڻهو اهو تاثر وٺن ٿا ته سنڌي ٻولي فارسي - عربي (Persio - Arabic) ٻولي آهي. پر اهڙي ڪا ڳالهه ناهي. سنڌيءَ جا ستر سيڪڙو کان به وڌيڪ لفظ سنسڪرت مان ورتل آهن. 'ماڻهو' جهڙي سنڌي لفظ جي آواز جي خصوصيت سنسڪرت جي لفظ 'منش' مان ورتل آهي. اڻويهين صديءَ جي وچ واري دور وارن انگريز محققن سنڌي ٻولي ۽ ادب جي ساراهه جا ڍڪ ڀريا آهن. پروفيسر آرنيسٽ ٽرمپ پنهنجي

پيادگار ڪتاب (Sindhi Alphabet and Grammer) (1812) ۾ لکيو آهي: ”سنڌي سنسڪرت مان نڪتل نچ ٻولي آهي، جيڪا اتر هندستان جي ڏيهي ٻولين جي پيٽ ۾ ڌارين عنصرن کان گهڻو آزاد آهي.“

گريئرسن (Grierson) انهيءَ ڳالهه جي تصديق ڪري ٿو ۽ چوي ٿو: ”سنڌيءَ کان اڳ ’اڀرنش پراڪرت‘ ٻولي رائج هئي، جنهن کي ’وراچڊ‘ چئبو هو.“

جان بيمس (John Beams) لکي ٿو: ”اها هڪ ان گهڙيل زبان آهي، جنهن جا پنهنجا ڪنڊاوان رستا آهن، پر انهيءَ جي باري ۾ منهنجي ذهن ۾ جهنگلي گلن جي سولهن جو ڪجهه قدر حصو اٽڪو پيو آهي.... منجهس پنجاب ۽ سنڌ جي ڪٽڪ جي اتي ۽ جهوپڙيءَ مان نڪرندڙ دولهين جو واس آهي. اها ٻولي هندستان جي اوڀر وارين تنگن ۽ غلبي وارين ٻولين جي پيٽ ۾ بيحد گهڻو فطري ۽ سن موهيندڙ آهي.“

روڊرڊ برٽن 1851ع جي موت ۾ لکيو هو: ”جيتري قدر سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جو تعلق آهي ته اهو سولائيءَ سان چئي سگهجي ٿو ته سنڌ جون واڳون سنڀالڻ مهل ڪنهن به ڏيهي ٻوليءَ ۾ اڏو گهڻو ۽ ٿورين ٻولين ۾ به، لکيت ۾ مواد موجود نه هوندو.“

ڪئپٽن جارج اسٽڪ (Capt. George Stack) لکي ٿو: ”مونکي هسٽائين انگريزي زبان تي دنيا جي وڌيڪ خوبصورت ۽ تمام وڏي هنڌ جي حيثيت سان فخر هو، پر اها منهنجي اڃائي سوچ ثابت ٿي، جڏهن مان سنڌي سکيس ته مون کي ٻيٽا ورلي فعل مليل، جيڪي سنڌي خوبصورتين کي گهڻين هندستانين ٻولين کان جدا ڪن ٿا.“

هارورڊ يونيورسٽيءَ جي پروفيسر ۽ ٻولين جي ماهر، ڊاڪٽر اينمري شمل (Dr. Annemarie Schimmel) لکي:

لکي ٿي: ”جيئن ته سنڌي جو هر لفظ حرف علت تي ختم ٿئي ٿو، تنهن ڪري ان جو آواز مٿو آهي.“
 اڄ ڪالھ سنڌ ۾ سنڌي عربي-لپي ۾ لکي وڃي ٿي. هندستان ۾ ديوناگري پڻ استعمال ٿئي ٿي. سنڌي جي اصلوڪي لپي ڪهڙي هئي؟ بلڪه عربن جي فتح کان 300 ورهيه پوءِ، محمود غزنويءَ جي دؤر ۾ مشهور تاربخدان البهروني لکي ٿو ته ديوناگريءَ جي استعمال ڏٺيون - اردناگري، سنڌو ۽ مالواري، جيڪي ديوناگريءَ جون مختلف صورتون هيون.
 جڏهن انگريز آيا ته انهن پنڊتن کي سنڌي، ديوناگريءَ ۾ لکندي ڏٺو. واپاري - جن ۾ خوجا ۽ ميمڻ به اچي وڃن ٿا - ’موڏا‘ يا ’واٽڪا‘ خط استعمال ڪندا هئا، جن ۾ حرف-علت نه هئا. هندو عورتون ’گرمڪي‘ استعمال ڪنديون هيون ۽ سرڪاري ملازم هڪ قسم جي عربي لپي استعمال ڪندا هئا.

برطانوي محققن سنڌي ٻوليءَ کي سنسڪرت مان نڪتل ڄاتو ۽ چيائون ته انهيءَ لاءِ ديوناگري لپي درست ٿيندي. 1849ع ۾ انهن انگريزي - سنڌي ڊڪشنري ديوناگريءَ ۾ تيار ڪئي. هڪ سال کان پوءِ، انهن بائيبل جو ترجمو سنڌيءَ ۾ ڪيو، جيڪو به ديوناگري لپيءَ ۾ هو. سرڪاري ملازمن جن مان گهڻا هندو هئا، به وقوفي وڃان عربي لپيءَ کي نوازيو، جو انهن ديوناگري نٿي ڄاڻي ۽ ڪن نئين سر سکڻي ٿي پيئي. (انهيءَ ساڳئي سبب ڪري، وزهاڱي کان پوءِ، بمبئي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي استادن عربي لپيءَ ۾ سنڌي ٻولي سکيارڻ لاءِ زور ڪيو، جنهن ڪري سرڪار سنڌيءَ لاءِ ٻنهي لپين جي اجازت ڏني.) عربي لپيءَ جي حامي ڪئپٽن برٽن ۽ ديوناگريءَ جي حامي ڪئپٽن اسٽيڪ سان هڪ وڏو بحث چڙهي پيو. سنڌ جي سنڌ ڪمشنر سر بارٽل فريئر (Sir Bartel Frere) برٽش ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس کي رجوع ڪيو،

جنهن عربي لپي جي حق ۾ انهيءَ بنياد تي فيصلو ڏنو ته مسلمانن ڪا مثالا ديونا ڪريءَ ۾ مثال ڪي سگهجن. جيئن ته عربي لپي سنڌي آوازن جو اظهار نٿي ڪري سگهي، انهيءَ مقصد لاءِ هڪ رٿا جوڙي ويئي. نتيجي ۾ اڄ سنڌي لپيءَ ۾ نه رڳو سڀيئي پنهنجا آواز آهن، پر عربيءَ جا چارئي، ڌ، ڙ، ڙ، ڙ، اُچار پڻ موجود آهن، جيتوڻيڪ اها ’عربي‘ سڏجي ٿي، پر ڪوبه عرب اها پڙهي نه سگهندو. گانڌي محسوس ڪيو ته مسلمانن ۾ هندن کي ورهائڻ لاءِ سنڌي ٻوليءَ کي عربي لپي ڏني وڃي هئي.

300 ق-م ۾ ’مهاڀارت‘ جو سنڌي ترجمو موجود هو. 346ع ۾ ڪڻڪن راجا، واسديو-ستين سنڌيءَ جي سموري شاعريءَ لاءِ جو حڪم ڏنو هو. پر اڄ انهن مان ڪابه شيءِ موجود ناهي. عربن سنڌ تي عربي مڙهڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ناڪام ٿيا. انهن جي ڏاهن مقامي ٻولين ۾ ماڻهن لاءِ گهڻي ڪشش سان گڏ هئا. ڪن ڏٺا. انهيءَ ڪري مولانا جلال الدين رومي (وفات 1273ع) پنهنجي ’مثنوي‘ ۾ لکيو: .

هنديان را اصطلاح هند مدح،

سنڌيان را اصطلاح سنڌ مدح.

سنڌي جوڪا اڄ ڪالھ اسين سمجهون ٿا، لڳ ڀڳ اٺ سؤ سال پراڻي آهي. پر سڀ کان آڳاٽيون سنڌي لکڻيون رڳو ڇهه سؤ سال پراڻيون آهن. اهي ستن فقيرن جون ڇپل ست گجھارتون (ماموئي) آهن. منجهانئن ٻن مشهور گجھارتن ڦٽار جي طرفان جوڪي جو چٽاءُ ڏنو ۽ سنڌوءَ جي اوڀر طرف وهڪرو مٽائڻ جي دعا ڪئي.

لڳ ڀڳ ساڳئي زماني ۾ اسماعيلي خوجن جون مذهبي لکڻيون متعارف ٿيون، جيڪي ’گنان‘ جي نالي سان ڄاتيون وينديون هيون. انهن عام ماڻهن سان مذهبي گفتگو لاءِ مقامي ٻوليءَ جو سهارو ورتو. سندن لکڻيءَ ۾ اصطلاحن جو نمونو

گھٹو ڪري سمورو هندواڻو هو۔ ماڻهن کي صبح جو سوڀر
اٿڻ ۽ عبادت ڪرڻ لاءِ، ”گنان“ ۾ چيل آهي: ”جاڳو جاڳو
ڀائٽڙا ريڻ وهائي“۔ ”نه ته حورون اوهان سان هٿ، هٿ ۾
نه ملائينديون۔“

اهو مشهور آهي ته ٻيا سنڌي شاعر شيخ فريد ۽ خواجہ نظام الدين اولہا جڻي درٻارن ۾ ’سنڌي ڪافي‘ ڳائيندا هئا ۽ البت پڻشت به پڻشت ٻيون ڪيتريون ئي ڪافيون ڳايون وينديون هيون۔ ۽ تخليق جي عمل ۾ هونديون هيون۔

سڀني ۾ اهم شاعر، بکر جو عالم ۽ مڊر، قاضي قادن (وفات 1551ع) هو. سندس گهڻا بيت ورهاڱي کان پوءِ، هريانا جي پوالي ضلعي جي رائيلا گهٽ ۽ پکٽ هري داس جي مٿ مان مليا آهن. اهي ديوناگري ۾ اٺاريل هئا. هو چوي ٿو:

ڪنڊر قدرتي ڪافيا، ڪي ڪين پڙهيا،
سو ڏيهه ٿي ڪو به، جان ٿي پرين لڌام.
هو هڪ ٻئي بيت ۾ چوي ٿو:

جوگی جگاگایوس ستو هئس نئو

قاضي قادن هريالا جي هندو سنت دادو ديال کي متاثر ڪيو، جنهن خود سنڌي ۽ ۽ شاعري رچي آهي.

ان کان پوءِ ٻيو سنت - ڪسوي شاهه عبدالڪريم
(1536-1623ع) هو. سندس مرشد بهار جو سلطان ابراهيم هو.
جيڪو جنگ ۾ انساني قتل کان ايڏو بددل ٿيو جو دنيا
ڪري، سنڌ ۾ اچي نڪتو. جڏهن هن پنهنجي مرشد شاهه
ڪريم کي ڄڻي جو جوڙو ڏٺو ته هن اها ڀرڻ ۾ پائل جي
بدران، مٿي ۾ پائل لاه انهي مان ٽئين سر لسوڀي لهرائي.
شاهه ڪريم هڪ خادو سودو هاري هو، پر خدا جو ٻانهو هو.
هڪ ڀيري جڏهن سندس ڀاءُ کيس وجد ۾ اچي پنهنجي ڏٺو
ته کيس چمات هئي ڪڍيائين ۽ گهليائيندو پنهنجي ماءُ وٽ وٺي
ويو. مائٽس پنهنجي وڏي پٽ کي تنبيهه ڪئي ۽ چيائين ته
سندس ڀاءُ الله وارو شخص آهي. هڪ ڀيري هڪ دوست کانئس
پڇيو ته هو ڪڙمٽ ڪندي، خدا کي ڪيئن ٿو ياد ڪري.
تنهن تي عبدالڪريم کيس سمجهايندي چيو ته ”جڏهن ڪا
عورت پنهنجي مٿي تي دلو کڻندي آهي ته هو هلي يا گالهائي

نه سگهندي آهي ڇا؟ هن اڳتي چيو: ”خدا توکي تنهنجي دل کان به ويجهو آهي. وڇوڙو ۽ ميلاپ، ٻئي ساڳي ڳالهه آهن.“
شاه ڪريم جا رڳو 93 بيت اسان کي مليا آهن. هو ايڏو سنڌي هو، جو هن رڳو 8 فارسي ۽ 30 عربيءَ جا بنيادي لفظ استعمال ڪيا آهن. پر شاه ڪريم جو سڀ کان وڏو تحفو سندس پڙهڻو، شاه لطيف ٻڌائي هو.

شاه لطيف (1689-1752ع) نه رڳو سنڌ جو سڀ کان وڏو شاعر هو، پر تاريخ ۾ گهڻو ڪري سڀ کان وڏو سنڌي هو. شاعر جي حيثيت سان هو بين الاقوامي سطح جو شاعر هو. سندس شاعري ٻئي سموري سنڌي ادب جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ قيمتي آهي. هو نه رڳو هڪ عظيم شاعر هو، پر هو هڪ وڏو سنت، هڪ وڏو قوم پرست ۽ وڏو انسان پرست هو ۽ جهنڊڙيءَ تي چرچائي به ٿي ويندو هو.

هڪ فرينچ، جڏهن ”هيملت“ ڏٺو ته، چيائين نالڪ ته سٺو هو، پر نالڪ ڪار تمام گهڻيون ڇوڻيون استعمال ڪيون آهن. کيس خبر نه هئي ته ”ڇوڻيون“ خود ”هيملت“ جون ئي هيون، جيڪي نالڪ ڪار گهڙيون هيون. شاه لطيف سان پڻ ساڳي ڳالهه هئي. ڪيتريون ئي ڇوڻيون، جيڪي سنڌيءَ ۾ عام آهن، شاه جون رچيل آهن.

هو سيد هو، جنهن هنگلاج کان دوا رکيا جا پاڪ اسٽان ڀيٽڻ ۾ ٽي سال لڳايا هئا. محرم کي ڇڏي، جنهن دوران هو ڪارو ويس ڪندو هو، باقي سمورو وقت کيس گيڙو ڪپڙا ٻاٽل هوندا هئا. شريعت تي عمل ڪندڙ مسلمانن جي ناراضگي جي باوجود، دهليءَ جا ٻه ڳاڻا، اٽل ۽ چنڊل سندس محفل جا سازيندا هوندا هئا.

سندس شاعريءَ جو وڏو حصو ”واڻي“ جي صورت ۾ محبوب جي حاصلات جي ڳولا جو اظهار آهي. اسلامي روايت ۾ عاشق ۽ معشوق ٻئي مرد آهن، پر شاه هندستاني روايت

جي پيروي ڪئي، جنهن ۾ عاشق عورت آهي، شاهه جمون
گهڻيون سورميون، سورمن جي پيمت ۾ هيٺين طبقي سان وابسته.
آهن - هر وڌيڪ روشن آهن. سنڌي سر ڪيڏاري حسن ۽
حسن جي شهادت کي ساراهيو آهي.

حسن مير حسين کي، رڻو ٿن ٿولن،
گهر ماڙهين، جهنگ روئين، آين فلڪن،
پڪن پاڻ پڇاڙيو، ته لڏيو هوت وڃن،
الا شهزادن، سوپون ڏئين سچا ڏسي
سر سامونڊي ۾ شاهه سنڌ جي واپاري روايتن کي امر
ڪري ڇڏيو آهي.

ڏني ڏياري، سامونڊين سڙه سنباهيا،
وجهو ور ونجهه کني، روئي وڻجاري،
مارينده ماري لهره سور ڀرين ڄاه.
هر هو هو ان کي روحاني ڦيرو ڏئي چوي ٿو: "تون ڏيئي (مالڪ)
جي پوڄا ڪر، جهڪڻ لعل ۽ موتي حاصل ڪرڻ چاهين
ٿي... جن سندن کي پوڄيو، انهن جي من جون مرادون
پوريون ٿينديون."

سر رام ڪلي جو ڪين کي اربيل سر آهي. "اهي پاڻ
سان ڪجهه ڪن ڪن، يقيناً پنهنجو پاڻ (بخودي) به نه...
انهن پنهنجون دليون رام سان سبي ڀڄڻيون آهن - انهن لاءِ
خوشي ۽ ڏک ساڳي ڳالهه آهن. هو ڳوڙهن ۽ رت سان ڀريل
پنهنجي آرتي پيش ڪن ٿا... جهڪڻ ٿيڻ جو ڪي ٿيڻ.
چاهين ٿو ته سرشد جي پهري ڪر، سڀ خواهشون، وساري
ڇڏ ۽ هنگلاج ڏانهن هليو هل. جو ڪي آگاهي سڌ کي موت
ڏيندا آهن، جيڪا اسلام کان به اڳ ڏٺو ويو هو انهن
گورڪنات سان هڪ ٿيڻ لاءِ سڀ ڪجهه تيا ڪي ڇڏيو آهي."
خود هڪ جو ڪي جي حيثيت سان، شاهه دنيا کي
هڪ نظر سان ڏسي ٿو: "ڏک سڻن جي سرنهن، گهوريان

سڪ ڏکن ريءَ.

شاهه جي اڳيان رسمي هندو ۽ مسلمان هجڻ ڪا معنيٰ نٿو رکي. هو منافق مسلمان کي اچوي ٿو: ”رڳو ڪلمو چوڻ ۾ ايمان ناهي. دل ۾ ڪمنو آهي ته تون شيطان آهين، مسلمان ناهين.“ ساڳي طرح هو هندو منافقن کي چوي ٿو: ”هاڻ کي هندو نه چوا: تون جڻپي جي لائق ناهين. تلڪ رڳو الهن کي جڳائي، جيڪي پنهنجي مالڪ سان سچا آهن.“ هو چوي ٿو:

روزا ۽ نمازون اي وڻ چڱو ڪم،
اڻ ڪو ٻيو ڪم، جنهن سان پسجي ڀرين کي.
هڪ ڀيري هن هڪ وائي کي زوري مسلمان ٿيڻ کان
بچايو، جيڪو رحم جو گهي نموني رڙيون ڪري رهيو هو.
سنڌ ۾ مينهن ايندو ڇڏو هوندو آهي، جو شاهه ”سر
سارنگ“ ۾ هر هر ڏئي - در ٻاڏائي ٿو:

وسڻ اکرين جڻن، جي هوند سڪڻن مينهن!
ته هوند راتو ڏينهن، بس بولدينئون ڪرين.
جڏهن مينهن هوندو آهي ته اهو خود ۾ هڪ آنند آهي.
اڳڻ تازي، بهر ڪنڀيون، پکا پٽ سنهن،
سرهڻي سڀج پاسي ڀرين، سر ٻيا مينهن وسڻ،
اسان ۽ ڀرين، شال هون برابر ڏينهنڙا.
ٻئي بيت ۾ شاهه استنبول، مغرب، چين، سمرقند، ڪابل،
قندار، دهلي، دکن، جيسلمير، بيڪانير ۽ گرنار ۾، پر سڀ
کان وڌيڪ سنڌ تي مينهن وسڻ جون دعائون ڪري ٿو:
”سائينم! سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار“.

هتي هو سنڌ جو قومي شاعر آهي، جيڪو سموري دنيا
جو خير ٿو گهري. هو درست آهي، جڏهن چوي ٿو:
جي تو بيت پائيا، سي آيتون آهين
نمو من لائين، پريان سنڌي ٻار ڏي.

هتي هو هن دؤر جو رشي آهي.

سنڌ جو ٻيو امر شاعر عبدالوهاب (1739 - 1829) هو، جيڪو 'سچل سرمست' جي نالي سان ڄاتو ويندو آهي. سندس جنم خيرپور جي ڀرسان 'درازن' ۾ ٿيو هو ۽ سموري ڄمار اتي گذاريائين. هو فارسي ۽ عربيءَ جو وڏو عالم به هو، جنهن فارسيءَ ۾ گهڻي شاعري ڪئي ۽ پوءِ سرمست صوفي بنجي ويو. هو ويشتو هو ۽ گهڻو ڪري دال ۽ ڏهي تي گذارو ڪندو هو. وڻس شريعت ۽ مذهبي رسمن جي ڪا اهميت نه هئي. دهل جي وچت ۽ تار جي چيڙ تي سندس رُون رُون آيا ٿي ويندا هئا ۽ هو لڄڻ لڳندو هو. سري رام ڪرشن وانگر، شاعر بڻيل، جنهن ڪيس ڏلو هو، پوءِ لکيو اٿس: "درازن ۾ محبت جو منفرد منظر هو. سچل منصور وانگر هو، هو عشق جو اوتار هو."

جيتوڻيڪ انگريزن جي سنڌ جي فتح ڪجهه ڏهاڪا پري هئي، پر سچل اها تباهي اڳواٽ ڏٺي هئي، جيڪا اهي ڪرڻ وارا هئا. هن اهڙي آفت کان بچڻ لاءِ هن هندو مسلم اتحاد ڄاڻيو ٿي.

وقت اهو ٿي ويل دوئي دور نڪرڻ جو،
ڪي مذهبن مان ساجهر ساڻ جويل،
هندو مومن سان ملي محبت جا ڪر ميل،
متان ٿئي اوڀل، اولهه سچ نه آهي.

هو اڳتي چوي ٿو: "جيڪڏهن وقتائتو قدم نه کنيو ويو ته ڌاريان ٻويان لاشن جا ڍير ڇڏي ويندا." سڌ سال کان به وڌيڪ اڳ، 1947ع لاءِ اها ڪهڙي نه سچي پيشنگوئي ڪئي هئي!

سچل کي جوگين سان محبت آهي، جن "گنگا - جمنا" ۾ سڄو اُشيان ڪيو آهي. مان انهن جوگين جي ذات تان سڌ

پيرا جان ڏيندس. هو اڳتي چوي ٿو: ”مان نه ملان آهيان، نه برهمڻ، نڪي قرآن جو ورق هن آهيان. مون لاه نه گيتا جو شاستر ڪجهه آهي. مان نه اوڀر آهيان، نه اولهه، نه ڏرتي، نه آڪاس. مان ته جوکي آهيان.“

سچل جو ڪجهه ڪلام سنسڪرت سان ڀريو پيو آهي. هو چوي ٿو: ”گرو ۽ گوند ساڳيا آهن.“ هو پنهنجي دل ’مندر‘ ۾ لڳائڻ ۽ ’ديوي‘ کي پنهنجي دل ۾ وهائڻ لاه چوي ٿو. هو چوي ٿو: ”سچو ته پور بندر جو هو چاري آهي.“ هو لکي ٿو: ”او سادن محبوب اهو آهي، جيڪو سڀني گمانن کان مٿاهون آهي. هو هر هنڌ جي منظر ۾ موجود آهي ۽ سڀني هنڌن جو بادشاهه آهي. ڪنهن مهل هو هندو شاستر پڙهي ٿو ته ڪنهن مهل قرآن. هو عيسيٰ توڙي محمد ٿي سگهي ٿو. هنومان پڻ. هو خود پنهنجي ذات لاه، پنهنجي ’ليلا‘ لاه. هيراني پيدا ڪري سگهي ٿو.“ اهو هو سچل - سچو - جيڪو سچار هو. جتي به سنڌي هندو توڙي مسلمان اڪثريت ۾ رهن ٿا، اتي لڄ به کيس محفلن ۽ مهڙن ۾ ڳايو ويندو آهي.

ليون وڏو سنڌي شاعر چئن راه ’سامي‘ (1743 - 1850)

هو. هو ڪهڙي جو دڪاندار هو. جنهن پنهنجي چمار جو گهڻو حصو اسرتسر ۾ گذاريو. هو پنهنجا ساوڪ ڪاغذ جي ٽڪرن تي لکي ست ۾ وجهندو ويندو هو. سندس ديهانت کان گهڻو پوءِ اهي ڪاغذ جا ٽڪرا سهيڙي ڇپايا ويا. سندس سموري ڪوٺا ٽرسي آهي. هن ويدن جو فلسفو سادي سنڌي ۾ پيش ڪيو هو: ”ويدن جا ويچار، سي سنڌيءَ ۾ مٿاهن.“

شاه محبت ۽ گانڌياڻي جو سمنڊ هو. سچل حيرت جو سمنڊ هو. سامي نڃ آندو جو سمنڊ هو. ان کان پوءِ ٻيا ڪيترائي شاعر ٿي گذريا آهن - بيدل، تيمڪن، دلپت، ڪشن چندر، پوس.

وغیرہ، برطانوي دؤر ۾ مسرزا قليچ بيگ، حڪيم فتح محمد
سيوهاڻي، پيرو مل، لالچند امرڏنو مل، جيلمل پرسرام، نارائڻ داس
رتن مل ملڪاڻي ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻي هتان سنڌي نثر وڌيون
اڻڇايون سر ڪيون.

ورهاڱي کان پوءِ واري دؤر ۾ عظيم شاعرن کي مٽي
هاڙهي ڇڏيو. نارائڻ شيرام چوي ٿو:

”گنگا ۽ جمنا سمورو امرت آهن

پر سنڌو منهنجي ٿڃ آهي.“

۽ شمع اياڙ چوي ٿو:

مان سڀني ماڻهن، عورتن ۽ ٻارن جو مذهب آهيان

مان سڀڪي آهيان

مان آروڙ جي ٽڪرين جيئرو پراڻو آهيان

مان منڍن مست هوڻو آهيان

جيڪو اتي اڀريو

جتي ڏاهر جي زال لاڏي

بي ٿرس عربن سان وڙهندي

رت ٿوڙا وهايا

مان ڪاڻي ۽ جي هزار مورتن جي گڏا آهيان

جيڪي مون پٿر مان تخليق ڪيون

۽ جن کي مان ساري جمار ڀوڄيندو رهيو آهيان.“

هندستان ۽ پاڪستان سنڌي زندہ آهي نہ سنڌي زندہ آهن۔

وہ سنڌ ۾ زندہ آهي!

جيئي سنڌ!

سنڌي جا ڳرنا

آڪٽوبر 1983ع ۾، دهليءَ ۾ سنڌي ڪانفرنس منعقد ٿي، جنهن جي غير معمولي ڳالهه اها هئي جو هندستان جي صدر ۽ وزيراعظم انهيءَ ڪانفرنس کي خطاب ڪيو هو. ٻنهي سنڌين جي ’ذهانت‘ واپاري مهر جوئي ۾ حالتن سان پاڻ کي ٺهڪائي هائڻ جي ساراھ ڪئي. شريمني اندرا گانڌيءَ کي ياد هو ته هن 1930ع جي پڇاڙيءَ ۾، سسليءَ جي ٻيٽ تي هڪ ڳوٺ ۾ پڻ هڪ سنڌي دڪاندار ڏٺو هو. ٻين وري ڏکڻ قطب ۾ سان فاکلنڊ ٻيٽ تي هڪ سنڌي دڪاندار ڏٺو هو.

پاڪستان جي فوجي حڪمران ضياءُ الحق انهيءَ ڪانفرنس کي سنڌ ۾ انقلاب آڻڻ ۾ جلد ڪرڻ ۽ سهڪار ڪرڻ جي هڪ ڪوشش هئي رد ڪيو. حقيقت اها آهي ته انهيءَ ڪانفرنس جو اعلان پورو هڪ سال اڳ ۾ ڪيو ويو هو، جڏهن سنڌ ۾ 1983ع جي سجاڳيءَ جو ڪنهن سوچيو به نه هو. ضياءُ ته ايتري قدر چٽي ڇڏيو ته هندستان جا سنڌي ’سنڌي‘ ناهن. هڪڙي ڏينهن هو اهو به چوڻ کان نه موڙندو ته سنڌ ۾ آباد سنڌين ’پاڪستاني‘ ٿيڻ جي چوڻا ڪئي هئي، تنهن ڪري هو ’سنڌي‘ ناهن!

هر هندستان ۾ پاڪستان جي اڳواڻن جو سنڌين سان هڪ جهڙو رویو، انهيءَ حقيقت ڏانهن اشارو ڪري ٿو ته

هڪ ڪروڙ سنڌي، جنهن جو چوٿون حصو هندستان ۾ آباد آهي، هندستان ۾، پاڪستان ۾، ۽ هند - پاڪ تعلقات ۾ نمايان عنصر آهن. لڏي آيل سنڌي، ڀارت مانا جي هنج ۾، هڪ وڏو ننڍي سنڌ - سنڌي - آهن.

ورهاڱي کان هڪدم پوءِ، سنڌي جوڌپور ۽ اجمير ۾ انهيءَ اميد سان رهي، ٻيا ته اهي جلدي راجستان رستي واپس پنهنجي وطن وري ويندا. انهن بمبئي کي تمام وڏو، تمام مهانگو، ۽ تمام ڏور سمجهيو ٿي.

پر، جيئن جيئن جلدي واپس موٽي وڃڻ جو امڪان گهٽيو ويو، تيئن تيئن انهن لهرالبدل جي گولا ڪوڻ شروع ڪئي. انهن ۾ هڪ ڪنڊلا بندر هو، جتي 'سنڌو ريسٽورنٽ ڪارپوريشن' کي گانڌي ڌام جو شهر ٻڌڻ لاءِ زمين ڏني ويئي. پر، روم هڪ ڏينهن ۾ نه جڙيو هو، ۽ نه ئي گانڌي ڌام هڪ ڏينهن يا هڪ سال، يا گهڻن سالن ۾ جڙي سگهيو ٿي. ڪنگال شهرنائن کي ڌڪو هئي. اهي سالن تائين تر-ڻ جي همٿ نٿي ڪري سگهيا، تنهن ڪري اهي ڏينهنون ڏينهن بمبئي ڏانهن ڇڪجڻ شروع ٿيا. ٻي عظيم جنگ دوران اٽالين جنگي قيدين کي رهائڻ لاءِ، ڪلياڻ ڪئمپ جو سهارو خانو، جنهن کي هائي الهاس لگر ڪوليو ٿي ويو، سردست موجود هو، جتي شهرنارئي سنجي ۽ ڪفايت سان رهي سگهيا ٿي - ۽ ڀرسان واقع بمبئي ۾ پنهنجو روزگار ڪمائي سگهيا ٿي.

اهڙين حالتن ۾ انهن جيئن ئي پنهنجو پاڻ کي پنهنجي ٻرين تي ٻيهارڻ جي ڪوشش ڪئي ته منجهانئن گهڻن جون دليون ٽٽي پيون. پر جلدي سنڌن زندم رهڻ جي همٿ ۽ روزگار ڪمائن جي اتساع هلي وڃي 'هند-ڪيو، جيڪڏهن -لاڪار وڏي هئي ته ان جي مقابلي جي موت ان کان به وڏي هئي. سنڌ ۾ اسان رڳو ٿورين ڪمپنين جهڙوڪ ڪيسيز پليو اسٽار، مولوائي شڪاگو ريڊيو ۽ جي - بي - منگهارام بسڪولن

جو ٻڌو. هو، هاڻي سنڌي واپارين کاجرا گهرس، ڪرشنا اسٽيل، آڏواڻي اوڻريڪان، ويستن ٿي - وي، ويسٽر ورڪس، اسڪوائر ۽ انڊيا بوڪ هائوس قائم ڪري، نوان ميدان هٿ ڪيا آهن ۽ نهون اڏجاڻيون سر ڪيون آهن. ورهاڱي کان اڳ، اسان سنڌي ڪروڙپتن کي آڱرين تي مس ٿئي سگهياسين، پر اڄ رڳو الهام نگر ۾ چاليهن کان مٿي ڪروڙپتي آهن. سندن مسئلو رڳو اهو آهي ته اهي وارڊن روڊ يا ڪولابا - يا وائل پارلي وارن سان ماڻهيون ٿيا ڪري سگهن.

جيتوڻيڪ بمبئي هندستان ۾ سنڌين جو 'گاديءَ جو هنڌ' آهي، پر انهن پنهنجو پاڻ کي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ٻهلائي ڇڏيو آهي. هندستان ۾ مشڪل سان اهڙو ڪو شهر هوندو، جتي سنڌين جو ڪو ٻاڙو نه هوندو. منجهانن کي سڀي - منڊين ۽ ڪپڙي جي دڪانداري ۽ گهڙي پيا آهن، ته ڪي وري ٽرانسپورٽ ۽ سول ٽيڪنڊاريءَ جي ڪاروبار تي ڇانيل آهن. ڪي سرن جا بنا هلائين ٿا، ته منجهانن کي وري اتر هندستان جي ٻيلائي ايراضين ٿاڻن پهتا آهن ۽ ٻيلائي عورتن کي ٻلاڙو پائڻ سيکاريو اٿن. ايتري قدر جو ڏورانهين هنڌ جهڙوڪ فوض آباد (ايوڏيا) ۾ سنڌي ايترا گهڻا ۽ خوشحال آهن جو اهي اتي ساليانو جهولي لال جو جلوس 'ننڍي ريهياڪ ڏي پرڏي' وانگر هڪ خاص ڏڻ ملهائيندا آهن، جنهن جو سمورو شهر خوشيءَ وچان انتظار ۾ هوندو آهي. جيئن به سؤ سال اڳ انگلنڊ ۾ هيوگنٽس، فرينچ پرائيسٽن پناهگيرن، برطانوي اقتصاديات کي زور وڌايو هو، تيئن هندستان جي گهڻن ايراضين ۾ اقتصادي ترقيءَ جو سهرو سنڌي واپارين جي سر تي آهي. سنڌي بزنيس - هائوس هميشه ولايت ۾ مشهور رهيا آهن اڄ ڪالھ ته اڳي کان به گهڻو وڌيڪ مشهور آهن. 1947ع ۾ 'پنج وڏا' هوندا هئا: وسياڻل آسومل، پوهومل برادرس، ڪشچند چيملا رام، جي - ٽي - چن راه ۽ ڪي - اي - جي

چوئر تل. هاڻي نئون 'پنچ وڏن' ۾ ڊالا ملڻ ۽ پيوچ سٺي وارن، وڻيا مل ۽ پوهو مل وارن جي جاءِ ورتي آهي. پر اڄ ڪالھ سڀ کان وڌيڪَ دولتمند ڪٽنب هندو جا برادرڻس وارن جو آهي. جهڪو اُرب پتي آسامي آهي. اهي وڏن پرڏيهي واپاري معاھدن ۾ جنتا حڪومت، توڙي ڪانگريس حڪومت جي ضرورت رهيا آهن. هانگ ڪانگ جا مورچائي ساليانو هڪ بلين ڊالرن جي واري - قمري سان، دنيا جي چين مارڪيٽ ۾ برڪ آهن. آمريڪا جي سڀ کان پوڻ رياست فلوريڊا جي ميامي شهر جا سڀ کان وڏا معمار ميلوالي ۽ شيام ساني آهن. رام ڪرپالائي پنهنجي وڏن ڪاروبار ۽ دائي هجڻ ڪري ويسٽ انڊيز ۾ ترنيداد جو ٻي تاج بادشاهه آهي. ترنيداد ريڊيو سان نشر ٿيل مشهور حبشي گيت "Ram the Magician"، مقامي وزيراعظم جارج چمبر، کي پڻ گالھين سان گڏ اجهو هيئن ٻڌائي ٿو.

Everything Mr. Ram puts his hand to
turns a shack to a mansion
So, George Chamber, you should see
Mr. Ram Kripalani.
If you can't run the country
Call in Kripalani.

اڄ ڪالھ سنڌي سڄا ۾ به ايتروئي اگهو آهن، جيترو اهي ٻيو ڪمائن ۾ اگهي آهن. پراڻا 'والو بل فائونڊيشن' وارا هميشه وانگر اڄ به اهڙائي دائي آهن. رڳو لاڳوس جي چئن راه وارن بمبئي جي 'ووڪالند ايڊيوڪيشن سوسائٽي' کي 30 لک رپيا ڏن ڏنو آهي. اندرو ۽ لڪشمي شوداسائي اڄي نالي پويان سڏجندي. 'ان - لڪش فائونڊيشن' وارن پوٽي ۾ 'سادو واسواڻي هاسپيٽل' ۽ ريسرچ سينٽر کي هڪ ڪروڙ رپيا ڏن ڏنو آهي. اهي ساليانو 200 پرڏيهي اسڪالرشپون پڻ

ڏين ٿا. ڪنهن چنڊ شاهائي هڪ يگانو پراڻڪاري شخص آهي جيڪو فلاحِي ڪمن ۾ مدد ڪندو رهي ٿو. مطلب ته سنڌي 'شرنارڻي' مان ڦري 'پُرشارڻي' ۽ 'پُرمارڻي' ٿي پيا آهن. ورهاڱي جي ٽوڙيندڙ صدي ڪان هو، سنڌين - ۽ پنجابين - جي پراماني ڪاميابي جا ڪهڙا سبب ٿي سگهن ٿا؟ اهي ساڳيا سبب هئا، جن جهان ۽ جرمنيءَ کي بي عظيم جنگ جي شڪست جي اثر ڪان هو، منجهن جا گهڻا پيدا ڪئي هئي. اهو ماڻهن جو ذهن آهي. گهڻو اڳي ملڻ انهيءَ ڳالهه لاءِ چيو هو: "اڻ فتح ٿيل جو ڪو مضبوط ارادو ڪڏهن به نه هار کائيندو آهي ۽ نه ئي پيش پوندو آهي." سنڌي انهيءَ کي ڪاميابي حاصل ڪرڻ پنهنجو بنيادي حق سمجهي ٿو. اهڙي ذهني لاڙي سان ماڻهو ڏوڙ مان ڏن پيدا ڪري سگهي ٿو.

سنڌين پاڻ کي رڳو ملڪيتون ٺاهڻ ۽ خيراتي ڪم ڪرڻ تائين محدود نه رکيو آهي. انهن بمبئي ۽ ٻين هنڌن کي بهترين ادارا پڻ قائم ڪيا آهن. 'والو مل انسٽيٽيوٽ آف ڪمپيوٽر ٽيڪنالاجي' ۽ 'انجنيئرنگ' ۾ پڻ ڪروڙ رپين جي ماليت جو سازو سامان آهي. هونئن گوبال داس ۽ خوشي ڪنڊنالي وارن نه رڳو بمبئي ۾ درجن ڪاليج قائم ڪيا آهن، پر جڏهن ڪاليج ۽ ڪي - سي - ڪاليج، ٻئي هندستان جي سڀ کان وڏي شهر جا بهترين ڪاليج آهن. جسٽوڪ اسپتال (جيڪا جسوتي ۽ لوڪو مل جي نالي پويان سڏجي ٿي)، ملڪ جي سڀ کان گهڻي مشهور اسپتال آهي.

بمبئي جي 'ووڊڪالند ايڊيوڪيشن سوسائٽي' ۽ ٻوني جي 'ميرا ايڊيوڪيشن سوسائٽي' ٻئي تعليمي مهڙن ۾ سنڌي خدمتن جون مظهر آهن.

بمبئي ۾ مالڪائي حقن تي فلٽن جو سرشتو سنڌين جي ايجاد آهي. انهيءَ بنياد تي رڳو رهيجا برادرين وارن هزار

عمارتون تعمير ڪرايون. هائوسنگ جي ميدان ۾، ماهر، ڄامبور ۽ بمبئي سينٽرل ۾ 'ڄملي سهايه لائيز نوجويون ڪائونيز' سهڪاري جو ڪم جو نتيجو آهن. ٻولي جو عطر سنگتائي نه رڳو تعميراتي ڪمن ۾ اڳڀرو آهي، پر 'دي ٻونا هيرالڊ' پڻ هلائي ٿو.

پر انهن سڀني ۾ سڀ کان وڏو معمار پاڻي ڀرتاب هو، جنهن ڪنڊلا بندر لاه آدي پور (رهائشي) ۽ گانڌي ڌام (تجارتِي) جا جاڙا شهر اڏيا، پنجاب جهڙي سنڌ جي صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ، رام ناگراڻي SPI کي ٺهڻ جوڙيل 'نیشنل سيڪيورٽي ڪارڊس' جو سربراھ مقرر ڪيو ويو.

زندگيءَ جي مختلف ميدانن ۾ پڻ سنڌين انفرادي طرح نالو ڪڍيو. ڊاڪٽر مينڊا 'انڊين ميڊيڪل ايسوسيئيشن' جو صدر هو ۽ پروفيسر جي - آر - ملڪاڻي 'انڊين فلاسافيڪل ڪانگريس' جو صدر هو. رام ڄملاڻي 'انڊين بار ڪائونسل' جي ورهين ٽائين اڳواڻي ڪئي. 'سروٽس آف پينل سوسائٽي' جي جنرل سيڪريٽريءَ جي حيثيت سان، شيوڪرام ڪرمچند 'سپت رشي' مان هڪ رشيءَ جي طور مشهور ٿيو، جنهن کي امريجنسيءَ جي دوران 1975ع ۾ پهر سڀن سچر سان گڏ جيل اماڻيو ويو. جيون لال جتارام داس پنهنجي زندگي 'هريجن سيوڪ سنگھ' لاءِ وقف ڪري ڇڏي آهي. دادا شيوڪ پوچراج 'بالڪن جي هاري' سان گڏ، قبائلي لاءِ 'ٻاٻو وليج' جي مشعل روشن رکيو ويو آهي.

اڄ ڪالھ جي - جي - مهرچنداڻي 'يونائيٽيڊ نيوز آف انڊيا' (UNI) جو سربراھ آهي، جيڪا هڪ مکيه قومي نيوز ايگنسي آهي. 'بزنيس انڊيا' اشوڪ آڏواڻي هلائي رهيو آهي. پروفيسر ڪي - اين - واسواڻي، ڪنيا ڪماريءَ ۾ 'راڪ ميٽوريل ڪاميٽي' جو سربراھ آهي. هري آتما رام 'وشو' هندو پريشد' جو اترستي آهي.

جسٽس نٿن ۽ ونو پوليز ۽ ريسٽرڪٽو ٽريڊ پريڪٽس ڪميشن (MRTPC) جو صدر ٿي رهيو، جسٽس چٽناڻي ۽ بمبئي هاءِ ڪورٽ جو صدر ٿي رهيو ۽ جسٽس ٿڌاڻي ۽ آسام هاءِ ڪورٽ جو صدر ٿي رهيو. لي. ايم. - آڏواڻي بمبئي ۽ ڪشمير يونيورسٽين جو وائيس چانسلر ٿي رهيو. ڪي. ايل. - پنجابي مهاراشٽر جو چيف سيڪريٽري ٿي رهيو ۽ ساڌواڻي گجرات جو چيف سيڪريٽري ٿي رهيو. شريچتي ڊاڪٽر هڪي. اي. آڏواڻي بمبئي جي 125 سالهه پراڻي گورنمنٽ لائبريري جي ڀرندڙ ٿي. اهو ڪاليج ايشيا جو سڀ کان وڏو ۽ بهترين ڪاليج سمجهيو وڃي ٿو.

لي. وي. منسڪاڻي 'هندستان مشين ٽولز' (HMT) جو سربراھ آھي، ايم. جي. ڦيرواڻي 'اشوڪا لي لينڊ' جو سربراھ آھي، سامت (سامتاڻي) 'ڀارت هيوئي اليڪٽريڪل لميٽيڊ' ۽ ٻئي نمبر تي آھي، آر. جي. ڪيسواڻي 'آل انڊيا اليڪٽريڪل مينيوفچررز ايسوسيئيشن' جو صدر آھي. جي. ايس. رامچند انڊين ڪرڪيٽ ۽ اگواڻي ڪمي. اين. ٽي. عهداڻي 'سينٽرل واٽر اينڊ ڀار ڪميشن' ۽ 'ڀار' جو ميمبر آھي.

ايم. ڪي. ڪرپالاڻي ڪيناڊا ۽ ڪاناڊي هڪٽيا ۽ ۽ وشنو آهوجا روس ۽ سفر ٿي رهيا.

ن. رگو ميجر جنرل هيرا ۽ وائيس ايڊمرل ٿلهياڻي، هر بنگلاديش جي وجود ۽ اچڻ وقت، 1971 ۾ سامونڊي جنگ جو فاتح، ايڊمرل ننڍا سنڌين سان سنڌي ۽ ڳالهائڻ پسند ڪندو آهي. جڏهن ڪائمن هيجو ويو ته هن ڪراچي ۾ جي ناسڪا بندي ڪيئن ڪئي نه ورائيو هئائين، مون کي ڪراچي بندر جي ڇهي ڇهي جي خبر آهي.

ورهاڱي کان اڳ تمام ٿورن سنڌين - ڀڏو آڏواڻي ۽ هري شوداساڻي - قلعن ۾ نالو ڪڍيو هو. اڄ جي - ٻي - ڇهي فلم انڊسٽري ۾ جو اڳواڻ آھ ۽ ڪائين پوهي اين - سي شپي

۽ ٻيا ڪيترائي انهيءَ ميدان ۾ سرگرم عمل آهن. فلمي ڊائريڪٽرن ۾ گووند نهالائي ("آڪروڻ" فلم وارو) راج سڀي، رميش ۽ سڀي ڪمار شهاڻي اچي وڃن ٿا. فلمي اداڪارن ۾ سٽين مڇ موهن، راج ڪرن (مهٽائي)، آسراڻي، شيلاراماڻي، ٻيٽا ۽ ساڌنا مشهور آهن.

ڌرمي ميدان ۾ دادا جشن واسواڻي، سنت ليلا شاهه، هواي گرو - ڏاڏڪ مشن، دادا چيلارام جو 'Nij Thanw'، برهم ڪماريون ۽ ٻيون ڪيتريون ئي سنسٽائون، روحاني روشني جا منارا آهن. دهليءَ ۾ "مجنون ڪاليملا" تي هفتي ڀر جو جشن سنڌي ڌرمي شعور جو هڪ نئون ماڳ آهي. ساهت جي دنيا ۾، ڪليملا آڏواڻي، منگهارام اوڏارام، ملڪاڻي، ليڪراج عزيز، تيرٿ بسنت، رام پنجواڻي، هرومل سڌارنگاڻي، ٻوٽي هيراننداڻي، گوپند مالهي، نارائين شيام ۽ ٻين ڪيترن کي "ساهت اڪادمي" جي انعامن سان نوازيو ويو آهي.

سنڌ ۾، ٻوڪرداس اڪيچار ڪتاب ڇپائي سنڌي ساهت جي شھوا ڪئي هئي ۽ ورهاڱي کان پوءِ، "الڀا ٻوڪ هائوس" جي ايڇ - جي مهرچنداڻي "اسرچتر ڪٿا" ڇپائي سموري نئين پڙهي کي هندستاني تاريخ ۽ ڪلچر کي متعارف ڪرايو آهي. بلورائي، شائتي هيراننداڻي، سي - ايڇ - آتما، ماسٽرچندر ڪملا ڪيسواڻي، پڳوٽي نانواڻي، ديپڪا ڪرپالاڻي، چئنائي سسترس ۽ هوندراج دڪايل، سنڌي سنگت کي نئين زندگي ڏني آهي.

سياست ۾، آچاره ڪرپالاڻي کان پوءِ، جگرام داس پارليامينٽ جي ميمبرن ڪئبينٽ جي وزير ۽ گورنر جي حيثيت سان نمايان خدمتون سرانجام ڏنيون. ايل - ڪي آڏواڻي رڳو اطلاعات ۽ نشريات جي وزير جي حيثيت سان چمڪيو، پر هندستاني سياست ۾ سندس صف - اول ۾ شمار ٿئي ٿو. حشو آڏواڻي

مهاراشٽر ۾ ساڳي جاءِ ولاري ٿو. سچيتا ڪرپالائي، ڊاڪٽر چوٿ رام، پروفيسر نارائڻ داس رتن مل مالڪائي، رام چينملائي ۽ ڪرشن ڪرپالائي پارليامينٽ ۾ پنهنجو نالو ڪڍيو آهي. ۽ پاڻو ڪمار شاستري 1977ع ۾ لوڪ سڀا ۾ داخل ٿيڻ لاءِ آڏو پور جي سڪاڙيا جو مقابلو ڪيو.

آسڪروائيلڊ چيو آهي ته ”اسان سڀنيءَ کي پنج حواس آهن، پر جيڪڏهن پيسو ڪمائن ڄو جهون حواس نه هوندو ته باقي پنج حواسن کي بهتر طور تي استعمال ڪري نه سگهنداسين.“ سنڌين انهيءَ ڏس ۾ بهتر ڪردار ادا ڪيو آهي.

سنڌين نوڪريون حاصل ڪرڻ ۾ نمايان حصو نه ورتو آهي. اهو فرق ٻنهي جي ڪري ٿي سگهي ٿو — ٻيا اهو احساس ٿي سگهي ٿو ته وڏين نوڪرين ۾ پڻ ايتري دولت حاصل نٿي ٿئي. پر انهن ٻن کي پڙهڻ — لکڻ ۾ ڪنهن حد تائين تيار ضرور ڪيو آهي. اهڙو ڪوبه سنڌي نه ملندو جو پڙهي — لکي نه سگهندو هجي. منجهن گهڻا رڳو ٻن ٻولين وارا نه، پر باقاعدي چئن ٻولين ڄاڻڻ وارا ملندا. هو پنهنجي سنڌي — توڙي هندي — ڄاڻڻ، پر مقامي ٻولي به ڄاڻن — پوءِ آها گجراتي هجي يا مراٺي، قائل هجي يا تيلوگو — ۽ هو عام طرح انگريزي نه ڄاڻن ٿي ڄاڻن. انهيءَ ڪالهه کين واپار — ۽ سماجي ڳانڍاپي ۾ هٿي ڏني آهي. 1947ع جي پاڇ کان پوءِ، انهيءَ ڪالهه کين نفسياتي آبادڪاري ۾ مدد ڪئي آهي.

سنڌ جي ورهاڱي کان اڳ، آچاره ڪرپالائي، سچيتا مجتهدار سان، ڪرشن ڪرپالائي، ٽنگور جي ٻولي لنديتا، سان، ۽ گوپي منڪي، لاهور جي گابا سان شادي ڪئي هئي. پوءِ سندري پاوانائي (تروپي ڪلاسنگم) ڪرشن لال شريٿراڻي سان شادي ڪئي. ڪملا مالڪائي، لوڪ پتيءَ سان شادي

ڪري ڪملاپتي ترپائيءَ جي ڪنوار ٻئي - وشنو آهوجا نورالدين جي ڌيءَ آمنه سان شادي ڪئي. پاڻي ڀرتاب جي ڌيءَ نرملا اچيوت پتورڌن جي ڀاءُ، ٻالو پتورڌن سان شادي ڪئي. مهاتما گانڌيءَ جي ٻولي راج موهن، لاڙڪاڻي جي اشا ڪڪريجا سان شادي ڪئي. شهرين آڏواڻي، ايم - سي چاگلا جي پٽ جهانگير سان شادي ڪئي. ۽ فلمي دنيا ۾ ساڏنا شوداساڻي نير سان ۽ ٻيٽا شوداساڻي رڻدير ڪپور سان ۽ ٻيون چنديراساڻي، شتروگهن سنهيا سان شادي ڪئي.

ڪجهه رسڪ دانشورن - جهڙوڪ خوشونت سنگهه - جو خيال آهي ته ورهاڱي کان پوءِ سنڌي رسڪ پنهنجي کان هٽي ويا آهن. ائين آهي به، ته ناهي به. پنجاب ۾ اڪالي دهشت ڏانهن سنڌي روپو يقيناً ناڪاري آهي. پر پوءِ به ٻي ٻيٽي، ٻولي ۽ ٻين هنڌن، سنڌي 'گرونانڪ جينتي' ملهائڻ ۾ نمايان حصو وٺن ٿا. انهن ڪيترائي سنڌي 'گردوارا قائم ڪيا آهن جن ۾ ليو دهليءَ ۾، پٿاروڊ تي Niz Thanw شامل آهي. پر اها به حقيقت آهي ته سکر - ٻيٽ سنڌي ڌرمي گيان ۾ واحد صورت نٿو والاري. ورهاڱي کان اڳي به، 'گروپاڻي' پڙهڻ ۽ گردوارن ۾ وڃڻ دوران، سنڌي هميشه هندو شاستر پڙهندا هئا. سڀني ديوتائن کي لمسڪار ڪندا هئا ۽ سڀني نيرتن جي ياترا ڪندا هئا. اهي 'شش' يعني گروءَ جا 'رسڪ' هئا. ڪن ڳالهين کي ڇڏي، اهي 'خالصا' يا 'سردارجي' نه هئا.

ورهاڱي کان پوءِ سنڌين ان کان وڌيڪ پنهنجي تشخص جي ضرورت محسوس ڪئي. تنهنڪري انهن ٻيڙائي سنڌي سرپرست - منمت، 'جهولي لال' کي نئين سر زور وٺايو. اڄ گرونانڪ ۽ جهولي لال جون تصويرون سنڌي مندرن ۽ گهرن ۾ هڪٻئي جي ڀرسان رکيل ملنديون.

سنڌي مقامي منظر سان پاڻ کي ٺهڪائي هلڻ چاهين ٿا ۽ مقامي ماڻهن سان رلي - ملي وڃڻ چاهين ٿا. اتر ۾ هو سينڌ

۾ 'سندور' لڳائين ٿا، ته بمبئي ۾ سنڌي عورتون مهاراشٽر وارن جون 'منگل سوٽر' پائين ٿيون، جهڪو سنڌ ۾ اڃا تل هو. مهاراشٽر ۾ سنڌي ٻار "ڏن گرو ڏانڪ جڳت تارو" ڪهاڻن سان گڏ "گڻپتي ٻاٻا موريا، پورچا ورشي، اوڪريا" (او گڻپتي پڳوان، ايندڙ سال جلدي اچڻ) ڳائيندا آهن. اها ڳالهه هڪدم فطري ۽ مناسب آهي. اها هندو علامت آهي.

هندستان ۽ پاڪستان ۾ سنڌي عنصر جي ظاهر ٿيڻ ۾ هڪ حصي جي طور سنڌي اقتصادي بيداريءَ کان وڌيڪ اهم سنڌي شعور جي اڀر آهي. هندستان به ايت شاختن جو ماڻه آهي. صديون گذرڻ کان پوءِ به سنڌي اڃا به 'سنڌين' جي طور سڃاتا ويندا. جيتوڻيڪ منجهانئن ڳهڻا سنڌي ڳالهائي به نه سگهندا هوندا. اهڙي صورتحال ۾ سنڌي پنهنجن ٻارن (Roots) جو سوچي ٿو - ۽ انهن جي آبياري ڪرڻ چاهي ٿو. سڀني سنڌين جي اتحاد جو لاڙو انهيءَ سوچ مان قوت حاصل ڪري ٿو ته سنڌ ۾ هندن ۽ مسلمانن جي پاڻ ۾ ڪڏهن اڻٻڌت نه ٿي هئي. ٻئي ڏوهن ميٽ ميجب ۾ گڏ گذارينديون هيون. ايتري قدر جو آريه معراج جا وڏڙا به صبح جو سوير اها دعا گهرندا هئا ته "هندو مسلمان جو خير."

سڀني هندستانين جي ان ٿٽ حصي طور، سڀني سنڌين جي اتحاد جو وڏو احساس، هندستان ۽ پاڪستان ٻنهي ۾ محسوس ڪيو پيو وڃي. سنڌي مسلمان، هندن کي اداسي وڃان ياد ڪندا آهن ۽ هندستان ۾ وري سنڌي هندو ساڳئي احساس سان کين ياد ڪندا آهن. انهيءَ جي اها معنيٰ ناهي ته سنڌي هندو دورانديش ٿي مستقبل ۾ سنڌ ڏانهن واپس وڃڻ جو سوچين ٿا. ڏانڪ جو ڏنگيل نوڙيءَ کان ٻڌجي، پر انهيءَ مان هندستان جا سنڌ سان تعلقات معمول تي اچڻ جو تصور ڪجي ٿو. اها جي - ايم سيد جي ڪانفيپرشن جي رٿا ٿي سگهي ٿي.

1981ع ۾ بمبئي ۾ پارٽي سنڌو سڀا نه رڳو هيمو ڪالائي ۽ پڳت ڪنور رام جون يادگار لکليون جاري ڪرڻ جو چيو هو، پر شاھ، عبداللطيف ۽ شهيد اله بخش جون به يادگار لکليون جاري ڪرڻ جو چيو هو. انهن ڪوڪرا پار ريل جو رستو به وري کولڻ جي گهر ڪئي هئي، جيڪو سنڌ کي راجسٿان سان ڳنڍي ٿو. ڪهڙن ته سنڌ ڏانهن ساڌ بهلي ۽ هنگلاج ديبل ۽ موئن جي دڙي تي سياحن ۽ ياترين جي حيثيت سان وڃڻ جي اجازت ڏيڻ جي گهر ڪئي هئي. (جڏهن اي. بي. واجپائي پرڏيهي وزير هو، تڏهن هن پاڪستان تي ائين چئي زور آندو هو ته ياترين کي سنڌ وڃڻ جي اجازت ڏني وڃي، نه ته نهرو. - لياقت پنڪٽ تي نئين سر غور ڪرڻ لاءِ تيار ٿيو.) هن وري 'سنڌو جل' ۽ 'سنڌ جي مٽي' پوٽرياد جي طور آڻڻ تي زور ڏنو هو. اهڙي نئين صورتحال هيٺ ڪهڙن وري اميدون وابسته ڪري ائين به نعرو هنيو: "ايندڙ سال سنڌ ۾!"

سنڌ - ڪهاڻي اهڙي دلچسپ آهي ۽ ايندڙ ڪجهه سالن ۾ اها اڃا به وڌيڪ دلچسپ - ۽ اهم ٿيڻ جو عهد ڪري ٿي □

ببلوگرافی (Bibliography) - (English)

- Ahmed Q : The Wahabi Movement in Sind
 AICC Papers : Jawaharlal Nehru Library
 Ajwani L. H. : History of Sindhi Literature
 Ali Mohammed Kufi: ' Chachnama.'
 Andrews W.P. : The Indus and Its Provinces
 Asghar Khan : Generals in Pakistan
 Baillie A L. : Kurrachee . .
 Bellasis A.F. : Brahmanabad
 Bhikahu Chamanlal : Gypsies
 Burnes, Dr. James : A. Vist to the Court of Sind
 Burton Richard : Sind, 1851
 Chablani S.P. : Economic Conditions in Sind,
 1592—1843
 Choksey and Sastry : The Store of Sind: An Economic
 Survey, 1843—1933
 Cousens, Sir Henry : Antiquities of Sind
 Eastwick, E.B. : Sind before Napier
 Elliott & Dawson : Indian History as Told by its Historians
 Gandhi M.K. : Complete Works
 Grierson : The Linguistic Survey of India
 Jethmal Parsram : Sind and Its Sufis
 Jotwani Motilal : Sindhi Literature and Society
 Khuhro Hamida : Sind through the Ages
 Lambrick H.T. : Introduction to Sind
 Lambrick H.T. : Sind before Muslim Conquest
 Lambrick H. T. : Napier and Sind
 'M' : The Gospel of Sri Ramakrishna
 Mathi Gobind : Jethmal Parsram
 Maqbool Ahmed : Indo - Arab Relations
 Marshall, Sir John : Mohen-jo-Daro

- Mirchandan B. D. : Glimpses of Ancient India
 Mitra, Dr. Ram Gopal : Indian Resistance to Early
    Muslim Invaders
 Panhwar M. H. : Source Material on Sind
 Pathan Dr. Mumtaz Hasan : Sind - Arab Period
 Pechhammer, Wilhelm von : India's Road to Nationhood
 Pococke E. : India in Greece
    Rig Veda
 Rizvi Syed A. A. : Shah Waliullah
 Sen S. P. : Dictionary of National Biography
 Schimmel Annemarie : Sindhi Literature
 Shukla C. : Incidents of Gandhiji's Life
 Siddique : Arghuns and Tarkhans
 Soomro Faiz M. : Cultural History of Sind
 Sorley H. T. : Shah Abdul Latif of Bhit
 Sorely H. T. : Sind Gazetteer
 Tariq Ali : Can Pakistan Survive?
 Thomson and Garrett : The Rise and Fulfilment of British
    Rule in India
 Trumpp E. : Grammar of the Sindhi Language.

سنڌي (SINDHI)

- آڏواڻي، ڪلپاڻ : شاهه جو رسالو
 آڏواڻي، ڪلپاڻ : سچل جو ڪلام
 الوحيد - روزنامہ : سنڌ آزاد نمبر، 1936ع
 باوچ، ڊاڪٽر نبي بخش : سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ
 ٻيرو مل مهرچند : قديم سنڌ
 ٻيرو مل مهرچند : سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ
 پٽو، محمد موسيٰ : ٻرين جي پچار
 بگٽي، قربان علي : سڀن مٿئين سون تي
 جلالپلي، گوپند : سنڌ ۽ آريہ سماج
 ڏوڏيجا، لوڪرام : منهنجو وطن، منهنجا ماڻهو
 گنگارام سمراٽ : سنڌو - سڏ وڃي
 گربخشاڻي، ڊاڪٽر، هوتچند : شاهه جو رسالو
 گرناللي، ايم - ايڇ : آزاديءَ لاءِ آندولن
 گرسهائي، سي - لي : ڪڙو مل ڇندن مل ڪلڻائي
 ڪڙو مل ڇندن مل : ساسيءَ جا ملوڪ
 ڪهڙو، ايم - اي : جي جوت جلاڻي ويا
 لالچند آريہ : آگ ۽ طوفان
 ملاڪاڻي، نارايڻ داس رتن مل : نرالي زندگي
 ملاڪاڻي، نارايڻ داس رتن مل : ميرانلي سنڌري
 منوهر داس ڪڙو مل : سنڌي ادب
 مهر، غلام رسول : تاريخ سنڌ ڪلهوڙا
 فائون مل، سيمٽ : يادگيريون (1871)
 ڦيرواڻي، پروفيسر، شيوارام : ديوان ڏيارام گدومل جو جهون چرتو

راشدي، پير علي نقڙي : آهي ڏينهن، آهي شينهن (۲۰ جلد)
 راشدي، پير حسام الدين : هو ڏوٽي، هو ڏينهن
 شرما، وشنو : ڊاڪٽر چوٽ رام
 شيخ، عبدالمجيد : هوندا سي حيات
 شيخ، محمدمومار : ڪڇين جا قول
 سيد، جي - ايم : سنڌي ڪلچر
 سيد، جي - ايم : سنڌو ديش جو ۽ ڇا لاءِ
 سيد، جي - ايم : سنڌ جي ڪهاڻي ۽ سيد جي زباني
 سيد، جي - ايم : نئين سنڌ لاءِ جدوجهد
 سيد، جي - ايم : پيغام - لطيف
 سيد، جي - ايم : جديد سياست جا نورتن
 سيد، جي - ايم : سنڌوءَ جي سانجهي (۲۰ جلد)
 سيد، جي - ايم : سنڌ جو ماڻهيءَ حال ۽ مستقبل

● مشهور مفڪر آلدوس

هڪلي (Aldous Huxley)

موئن جي دڙي جي امن پري
خصوصيت کان ايڏو متاثر ٿيو جو
لکيو اٿس: ” سنڌو - ماڻھو جي
تهذيب ايڏي شاهوڪار ۽ ترقي
يافتہ هئي، جيڏي ” سمير “ ۽
” مصر “ جي. پر سنڌو - ماڻھو جي
تهذيب لڙائي کان غير واقف هئي.
انهن دفن ٿيل شهرن مان نه ڪو
هٿيار مليو آهي ۽ نه چوڌاري ديوار
مجن جو ڏس ملي ٿو. اها حقيقت
سڀ کان وڏي اهم آهي. انهيءَ مان
ثابت ٿئي ٿو ته اتان جا رهواسي
گنيل شهري تهذيب جون سهوليتون
ماڻهندا هئا. جن لاءِ کين وقفي بوقفي
قتل عام جي صورت ۾ قيمت ادا
ڪرڻي نه پوندي هئي.“

● جڏهن مهاڻا ٻڌ پنهنجي

وطن ڪيل وستو جي چوڌاري رت
۾ چڪر ڏنو هو ته چيو وڃي ٿو
ته ” ڪنول جي رنگ جهڙا چار
شاندار گهوڙا سنڌ وديش مان گهرايا
ويا هئا. “ هيل ٽائين، تاريخ ٻڌ -
استوپا سنڌ ۾ ٿي مليا آهن. ان ڳالهه
۾ به وڌاءُ ناهي ته جڏهن ذوالفقار
علي ڀٽو پاڪستان جو صدر ٿيو هو
ته پنهنجي آفيس ۾ ٻڌ جي مورتي
سجائي رکي هئائين.

نالو : صاحب خان ميراني

ولد : بهادر علي

ادبي نالو : سوره ميراني

جنم : 08.04.1975

جنم هنڌ : ڳوٺ ڪپرو، تعلقو

رتوديرو، ضلعو لاڙڪاڻو.

حال انڊيس : غريب آباد محله

نئون ديرو، تعلقو رتوديرو.

تعليم : M.A سنڌي

ڪرت : اسٽنٽ سب انسپيڪٽر آف سنڌ پوليس

ان ڇپيل ڪتاب

قدرتي، چارڪوٽي (پاران لا، ناول) ۱۹۹۵ع

سائر سلس ڪچن (شاعري) 2021ع

بره منجهارا پوند (شاعري) 2022ع

صاحب ديوان سنڌي شاعر (تحقيق) ان مڪمل

موبائيل نمبر : 3919786 - 0344

0300 - 3404488

اي ميل : sahibhanmiran0@gmail.com

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488